LEKSI
KON
TEMELJ
NIH
POJMO
VA
POLI
TIKE

Školska knjiga Zagreb

LEKSIKON
TEMELJNIH
POJMOVA
POLITIKE

LEKSIKON TEMELJNIH POJMOVA POLITIKE

abeceda demokracije

UREDILI

IVAN PRPIĆ
ŽARKO PUHOVSKI
MAJA UZELAC

ŠKOLSKA KNJIGA • ZAGREB, 1990

LEKSIKON TEMELJNIH POJMOVA POLITIKE

abeceda demokracije

AUTORI

dr. ARSEN BAČIĆ (AB)
docent Pravnog fakulteta u Splitu

mr. ROBERT BLAŽEVIĆ (RB)
asistent Pravnog fakulteta u Rijeci

dr. HOTIMIR BURGER (HB)
profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu

mr. GORDANA CERJAN-LETICA (GCL)
asistent Stomatološkog fakulteta u Zagrebu

mr. SRĐAN DVORNIK (SD)
publicist, Zagreb

dr. ZORAN ĐINĐIĆ (ZĐ)
profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu

VLADIMIR GLIGOROV (VG)
suradnik Instituta ekonomskih nauka u Beogradu

dr. JAKOV GELO (JG)
docent Ekonomskog fakulteta u Zagrebu

dr. LADISLAV HORVAT (LH)
profesor Fakulteta prometnih znanosti u Zagrebu

dr. VELIMIR IVANČEVIĆ (VI)
profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu

dr. RADE KALANJ (RK)
docent Filozofskog fakulteta u Zagrebu

dr. MIRJANA KASAPOVIĆ (MK)
docent Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

dr. ZVONKO LEROTIĆ (ZL)
profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

dr. TENA MARTINIĆ (TM)
profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

dr. JOVAN MIRIĆ (JM)
profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

mr. MIOMIR MATULOVIĆ (MM)
asistent Pravnog fakulteta u Rijeci

dr. MILOSAV MILOSAVLJEVIĆ (MMi)
profesor Više škole za socijalne radnike u Beogradu

dr. NIKOLA PASTUOVIĆ (NP)
profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu

dr. VUKAŠIN PAVLOVIĆ (VP)
profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu

dr. INGE PERKO-ŠEPAROVIĆ (IPŠ)
profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

dr. ZVONKO POSAVEC (ZP)
profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

dr. IVAN PRPIĆ (IP)
profesor Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

dr. ŽARKO PUHOVSKI (ŽP)
profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu

dr. MILORAD PUPOVAC (MP)
docent Filozofskog fakulteta u Zagrebu

dr. EUGEN PUSIĆ (EP)
akademik JAZU

dr. LASLO SEKELJ (LS)
viši naučni suradnik Instituta društvenih nauka u Beogradu

dr. BRANKO SMERDEL (BS)
profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu

mr. PETAR STRPIĆ (PS)
asistent Instituta za razvoj i međunarodne odnose u Zagrebu

dr. MARINKO Đ. UČUR (MĐU)
profesor Pravnog fakulteta u Rijeci

ALAN UZELAC (AU)
asistent Pravnog fakulteta u Rijeci

dr. LINO VELJAK (LV)
profesor Filozofskog fakuleta u Zagrebu

FRAN VIŠNAR (FV)
asistent Filozofskog fakulteta u Zagrebu

dr. NENAD ZAKOŠEK (NZ)
docent Fakulteta političkih nauka u Zagrebu

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Ovaj se *Leksikon* temeljnih pojmova politike, prvi te vrste u nas, pojavljuje u vrijeme kada se po prvi put u našoj povijesti stekla mogućnost da na ovim prostorima stvorimo demokratsku zajednicu u kojoj će biti ustanovljene i zajamčene sve vrijednosti evropske liberalne i demokratske tradicije. Brojne su pretpostavke ozbiljenja ove mogućnosti. Jedna od bitnih je političko obrazovanje i liberalno-demokratski odgoj građana. Budući da su liberalizam i demokracija, zbog osobitosti naše povijesti, bili tako sustavno zatirani da nikada nisu postali konstitutivnim elementima naše političke kulture, politička neobrazovanost mogla bi biti znatnom preprekom ustanovljavanju demokracije. Priređivanjem ovog *Leksikona* htjelo se, ako ne već ukloniti, a ono barem umanjiti taj nedostatak.

Leksikon bi prije svega trebao biti priručnik i prva informacija nastavnicima u srednjim školama koji obrazuju građane buduće demokratske zajednice, zatim pripomoć učenicima i studentima (posebice društveno-humanističkih znanosti – filozofije, sociologije, prava, politologije, ekonomije i tome slično). *Leksikon* je također namijenjen svim politički zainteresiranim građanima voljnim da razumiju ili pridonesu svojim razložnim djelovanjem promicanju demokracije.

U *Leksikon* smo uvrstili samo one pojmove bez poznavanja kojih se ne mogu razumjeti politička zbivanja i ustrojstvo političke zajednice. Svjesni smo da njima nisu obuhvaćeni svi aspekti fenomena politike, no vjerujemo da to nije nauštrb osnovne namjene *Leksikona*.

Obrazovna namjena *Leksikona* osnovni je razlog što pri njegovu uređivanju nismo sasvim poštivali neka uobičajena leksikografska pravila. Natuknice, na primjer, nismo razvrstali abecednim redom. Pri razvrstavanju natuknica, prema posve određenoj koncepciji (čiji je autor dr. Ž. Puhovski), pošlo se od uvjerenja da će korisnik *Leksikona* lakše razumjeti njemu nepoznate fenomene ako se temeljni pojmovi povežu u cjeline. Predočeni redoslijed natuknica upućuje na tu povezanost i time politički život prikazuje na način kako ga u demokratski uređenoj zajednici doživljava politički zainteresirani i djelatni državljanin. Nastojali smo da svaka natuknica sadrži osnovnu objektivnu znanstvenu informaciju i da upućivanje na literaturu, prije svega onu na našem jeziku, omogući korisniku samostalno obrazovanje. Neke složenije natuknice raščlanili smo na podnatuknice kako bi istakli osobitosti određenog političkog fenomena.

Upotrebu *Leksikona* olakšat će također abecedno *Kazalo pojmova* na kraju knjige, u koje su uvrštene sve natuknice, podnatuknice i ostali

ključni pojmovi. Ključni pojmovi na kraju svake natuknice pak upućuju korisnika bilo na najznačajnija mjesta u tekstu, bilo na druge natuknice koje proširuju razumijevanje osnovnog teksta. Pored ostalog, valja naglasiti da ovaj rad smatramo u načelu otvorenim. Naime, bude li *Leksikon* valjano ispunjavao svoju namjenu, rad na njemu bit će nastavljen. Eventualno novo izdanje bit će i prilika da se isprave mogući propusti.

Pri izradi *Leksikona* sudjelovali su vrsni stručnjaci s različitih područja društvenih znanosti. Oni su omogućili da se ostvari zamisao urednika, a to je da *Leksikon* ne bude pojmovnik jedne društvene ili humanističke znanosti, već da obuhvati cjelinu fenomena politike. Svima njima, kao i onima koji su pridonijeli da se ovaj posao obavi u najkraćem mogućem roku, zahvaljujemo na suradnji.

ZNAKOVI I KRATICE

Kratice

a) Jezici: grč. grčki, lat. latinski, engl. engleski, njem. njemački, franc. francuski.

b) Pojmovi. Pojam koji se izlaže natuknicom u tekstu je kraćen, na primjer, s. sloboda, j. jednakost, z. zakonodavstvo, p. pravednost. Izuzeti su citati ili sintagme, na primjer, »sloboda od«, »sloboda za«, negativna sloboda, pozitivna sloboda; ili u citatu »Neka bude pravednost, pa makar propao svijet«. Natuknice koje se sastoje od dviju ili više riječi u tekstu nisu kraćene, na primjer, sigurnost i blagostanje, prirodno pravo, demokratski socijalizam.

c) Autori. Svi autori natuknica potpisani su inicijalima na kraju teksta. Imena i prezimena autora i osnovni podaci o njima nalaze se u abecednom popisu pod nazivom AUTORI na početku *Leksikona*.

Uputnice

→ upućivanje na natuknice i podnatuknice koje pomažu da se bolje razumije smisao teksta ili da se tema produbi; natuknice su označene verzalom, a podnatuknice kurzivnim verzalom npr. → DEMOKRACIJA; → *REPUBLIKA*.

Isticanja

Ključni pojmovi i sintagme istaknuti su u tekstu natuknice poludebelim slovima.

U kazalu pojmova poludebelo tiskana brojka označava broj stranice na kojoj se u *Leksikonu* nalazi natuknica ili podnatuknica (što znači da se o navedenom pojmu na tome mjestu može naći ono osnovno).

Urednici

UVOD – POJAM POLITIKE

Politika je riječ koja ima gotovo isti oblik u svim evropskim jezicima, a dolazi od grčkoga *ta politika* (poslovi vezani uz polis). U osnovi, uza sva veoma brojna istraživanja u historiji političkog mišljenja, ovo je značenje i suvremenog poimanja politike – nastojanje oko zajednice, nastojanje da se uredi zajednički život ljudi. Pritom je riječ o svakoj mogućoj razini uspostave zajednice (od lokalne do svjetske), pa čak i o primjeni odgovarajućih obrazaca u intimnoj sferi (npr. u obiteljskim odnosima).

Politika se u različitim razdobljima i teorijama najčešće vezuje uz: a) smisleno (racionalno) djelovanje koje teži uređenju zajednice, odnosno nekog od njezinih elemenata; b) djelovanje vezano uz moć, tj. uz mogućnost da se volja političkog subjekta nametne nasuprot otporu što ga pružaju volje drugih; c) ustanove (institucije) koje predstavljaju pravilnosti političkog (ali i socijalnog) djelovanja, čija običajnost postupanja nije isključivo vezana uz pojedinačnu volju; d) državu kao ključnu instituciju modernog političkog života posredstvom koje se, s jedne strane, institucionalizira moć kao vlast, a s druge, postaje mogućim prevođenje društvenih tendencija u pravne forme; e) mogućnost oblikovanja i javnog zastupanja objektivno različitih interesa i potreba članova zajednice na način optiranja (opredjeljivanja) za određene vrste političkog ponašanja; f) svjesno stvaranje povijesti i uređenje ne samo odnosa među ljudima, nego i ljudi s okolinom.

U grčkoj tradiciji politika se odnosi prije svega na djelovanje građana i njihovo nastojanje da se postigne jedinstvo građanstva i zajednice (polisa). Kod Rimljana politika je posve jasno vezana uz pravo, te odnose institucija, a republika je oznaka javnog djelovanja naspram privatnoga. Kod kršćana se uvodi mogućnost neposlušnosti spram (svjetovne) vlasti. U srednjem vijeku temeljni je problem politike upravo odnos svjetovne i crkvene vlasti, a tek s renesansom se stvaraju mogućnosti za moderno shvaćanje politike njezinim načelnim odvajanjem od (kršćanske) etike (N. Machiavelli). U istome se razdoblju uvodi i samostalni pojam države. Za modernu politiku postaje karakteristično koncentriranje na djelovanje države, kako u nastojanju da je se učini moćnijom (naspram drugih država), tako, još više, u nastojanju da je se ograniči naspram podanika. Uvodi se kao bitni motiv dioba vlasti (Ch. Montesquieu), odnosno jamstvo individualnog opstanka naspram države (liberali), te konačno i danas modelski prevladavajući koncept predstavničke demokracije. U 18. i 19. st., kao i danas, politika se povezuje s političkom revolucijom, tj.

s nastojanjem da se koncentriranim djelovanjem silom ubrzaju ne samo politički, nego i povijesni procesi. Devetnaesto je stoljeće, također, i vrijeme prevlasti nacionalno orijentirane politike u Evropi, dok je za naše stoljeće karakterističan rast uloge države, porastom značenja međunarodnih političkih odnosa i za unutrašnje djelovanje države, te nastojanje da se što je moguće šira sfera opstanka ljudi oslobodi uplitanja države. U svim tim mijenama ključni problem svake politike ostaje razumno djelovanje koje je usmjereno na zajednički život ljudi, pri čemu se subjekti takva djelovanja uspostavljaju upravo samim svojim djelovanjem.

Ma kakvi mogli biti motivi političkih djelatnika, oni se unutar polja političkih djelovanja prepoznaju po **idealima** za koje se neka vrsta političkog djelovanja zalaže, te po metodama realizacije tih ideala. Zbog toga je analiza političkih ideala pretpostavka svih ostalih razina političke analize. Tek ustrojivši se na osnovi razlikovanja nosivih ideala djelatnika, politika odista postoji kao polje intersubjektivnosti, tj. kao polje djelovanja u kojemu pojedinci (i skupine) postaju subjektima upravo u međudjelovanju s drugima. To što svi politički ideali nisu za sve jednako prihvatljivi ukazuje na razlike među recipijentima, ali i u okolnostima u kojima se o njima razmišlja. To pak što svi ideali nisu harmonički povezani nego su nerijetko i suprotstavljeni ukazuje na to da je i na ovoj razini riječ o preferencijama, dakle i o konkretnim uvjetima ljudskih (pa i političkih) djelovanja.

Politika je oznaka jedne vrste ljudskoga djelovanja; ciljevi su tog djelovanja ideali, te odatle izvedene slike zajednice koju bi'trebalo doseći, realizirati ili očuvati. Te slike zajednice najčešće pokreću volju političkih djelatnika u smjeru koji ih povezuje s istomišljenicima, s ljudima koji imaju identične ili slične interese. Analiza je političkih djelovanja u ovome *Leksikonu* stoga i započeta naznakama o temeljnim političkim idealima, da bi se nastavila analizom **političkih doktrina**. One, naime, iskazuju teorijske i programske, ali i konkretne koncepte tipa suživota (ko-egzistencije) kakav se političkim postupcima nastoji ostvariti. Doktrine, s jedne strane, utemeljuju politička djelovanja, s druge strane legitimiraju političke zajednice, a s treće predstavljaju pretpostavku kritike i odbacivanja nekih već uspostavljenih političkih formi. Riječju, od njih započinje osviješteno političko djelovanje, tim više što svaka doktrina, uz načelne slike poželjnog poretka, uračunava i načine djelovanja kojima se takav poredak može doseći ili očuvati.

Politički poreci ne proizlaze samo iz prihvaćanja političkih doktrina. Jer političko djelovanje, kao i svako drugo koje uključuje više ljudi, nikada nije neposredna realizacija ciljeva političkih djelatnika. Ono svagda dospijeva u polje političkih sila koje djeluju na izvorni naum – to više što je političko djelovanje po svojoj najvišoj odredbi takvo da su mu ljudi ne samo subjekt nego i objekt. Politika, naime, radi s

ljudima i nastaje djelovanjem ljudi. U idealnom slučaju radi se o istim ljudima u različitim ulogama, u svakome drugom slučaju neki djeluju na drugima. Zbog svih tih razloga potrebno je posebno analizirati tipove političkih poredaka, kako bi se razvili modeli podobni za analizu zbiljski nazočnih političkih ustrojstava. Ti su pak modeli nužni zato da bi se lakše razumio način funkcioniranja inače po mnogome nam nepoznate zajednice, ali i zato da bi se povezala teorijska analiza mogućih ustrojstava s već uspostavljenim načinima zajedničkoga života, te odatle izvidjele mogućnosti poboljšanja konkretno postojećih formi zajednice.

Subjekti političkog djelovanja uspostavljaju se samim djelovanjem, a to znači i na osnovi nekih doktrina djelovanja, a unutar nekog od mogućih poredaka (pa makar i njemu nasuprot). Oni mogu biti različito konstituirani, njihovi se odnosi konzekventno različito određuju, no bitno je da tek razumijevanje uloge subjekta omogućuje poimanje političkih djelovanja ili procesa. Pritom načela konstruiranja doktrina i poredaka ukazuju na to da nijedan subjekt nije u stanju sam iz sebe započeti djelovanje ne uzimljući ranije dogođeno u obzir (kao teorijski ili praktički kontekst).

Politički procesi su tipovi djelovanja subjekata koji su ustrojeni po načelima nekog poretka i djeluju na osnovi neke od doktrina, bilo da ju svjesno slijede, ili je njihovo djelovanje kao posve neovisno o stupnju poznavanja doktrina, objašnjivo na osnovi neke od njih. Procesi tog tipa nastoje održati uspostavljenu zajednicu, preurediti je, pa i dokinuti. Oni potrebuju politička sredstva za djelovanje, no to djelovanje pripada po veoma dugotrajnome iskustvu nekome od tipova političkih procesa koji su navedeni u odgovarajućem poglavlju *Leksikona*.

Politički procesi u načelu teže uspostavljanju političkih **ustanova**, ili **institucija**, dakle jasno određenih okvira za normirana djelovanja s jasnim ciljevima, ovlastima i ograničenjima. Političke institucije stabiliziraju i kanaliziraju političke procese, predodređuju političke subjekte, ali i ovise o političkim procesima (katkada kao njihovo ispunjenje ili završetak).

U uređenoj političkoj zajednici **funkcioniranje vlasti** je ključno političko pitanje. Ono omogućuje da se propita svrsishodnost doktrina, opravdivost poredaka, priznatost subjekata, pravilnost i racionalnost političkih procesa, konzekventnost institucija. Jer politika prije svega mora voditi računa o učincima specifičnih djelovanja koja ju tvore. Ti pak učinci ne mogu biti neovisni o načinu na koji se do njih dospijeva. Zato je kontrola bitan element dobro ustrojene vlasti. Kontrola polazi od mogućnosti zlouporabe vlasti, ali i od nužnosti zaštite svih pripadnika zajednice od posljedica pogrešnog funkcioniranja vlasti.

Zaštita subjekta počiva na potrebi da se svaki pojedinac zaštiti ne samo od zlouporabe, nego i od vlasti uopće. Jer ona, čak i kada djeluje po svim pravilima, može u ime općeg dobra ili dobra većine oštetiti neke (pa čak i brojne) pojedince. Upravo je stoga zaštita subjekta nužan aspekt svake politike. Najčešće je riječ o zaštiti pojedinaca i manjina, ali i o zaštiti čitava stanovništva, odnosno čak i države kao subjekta (što je karakteristično za tzv. izvanredna stanja).

Da bi političko djelovanje (kao bitno su-djelovanje) bilo uopće moguće, nužno je da se djelatnici sporazumijevaju. Sposobnost **komuniciranja** jedna je od bitnih karakteristika ljudi. No specifičnost političke komunikacije dolazi do izražaja tek u prethodno osviještenome kontekstu ustrojene političke zajednice. Takav kontekst omogućuje da se – uz pretpostavku djelovanja nekih od institucija zajamčene zaštite subjekta ili djelovanja na osnovu sporazuma o svrsi same akcije – u cijelosti razumije posebnost političkog prenošenja poruka i načina njihova primanja.

Načini razumijevanja političkih zbivanja nisu ovisni samo o točnom poznavanju činjenica. Nužno je raspolagati nekim teorijskim pretpostavkama, razvijenim na osnovu iskustva, koje će koncentrirati pažnju promatrača – analitičara na one činjenice koje su odista indikativne za neka djelovanja i njihove posljedice. Do uvida u stvarno stanje koje će odgovarati ne samo činjenicama nego i intencijama političkih djelatnika može se doći tek otkrivanjem da u zbilji djeluju karakteristike konstitutivne za neke od načina izvođenja političkih procesa, funkcioniranja institucija, komuniciranja među subjektima i sl. Takav postupak će eventualno omogućiti i anticipiranje budućih djelovanja u identičnim ili barem sličnim uvjetima.

Ovaj je *Leksikon*, uvažavajući koncept o kojem je ovdje bilo riječi, izrađen u nastojanju da njegova unutrašnja podjela odgovara slijedu političkog života kako je on pokazan u ovom uvodu. Ističući povezanost političkog života odustalo se od inače standardnog abecedarnog redoslijeda pojmova. Temeljne pojmove politike moguće je, dakako, prikazati i posve drukčije. Osnovna intencija autorâ bila je da pruže koliko je moguće objektivnu i općerazumljivu informaciju o bitnim odrednicama političkog života. Namjera je pomoći pri razumijevanju političkih djelovanja. Sve ostalo izlazi iz realne ambicije ovog izdanja.

Zagreb, 7. listopada 1990.

Žarko Puhovski

POLITIČKO-ETIČKI IDEALI

SLOBODA (engl. *freedom*, njem. *Freiheit*, franc. *liberté*) je odsutnost vanjske prisile i mogućnost samoodređenja → SUBJEKTA oslobođenog vanjskih (prirodnih, kulturnih, političkih, religijskih, ideologijskih) određenja. S. je u dvostrukom smislu temeljni problem svake politike. S jedne strane, razni oblici političkog djelovanja zalažu se za ozbiljenje s., a s druge strane s. se zahtijeva nasuprot nekim postojećim političkim institucijama, idejama ili odnosima.

U obzoru politike razlikujemo tzv. **negativnu slobodu** (ili »slobodu od«) i **pozitivnu slobodu** (ili »slobodu za«). Negativna sloboda je odsutnost vanjske prepreke djelovanju subjekta po vlastitoj volji. U političkom smislu riječ je o uspostavljanju prostora (privatna »sfera«, civilno → DRUŠTVO i sl.), za djelovanje oslobođeno vanjskog nametanja, dakle slobodi **od** nametanja, prinude, stege. Pozitivna sloboda je pak sloboda **za** djelovanje koje odgovara volji (pojedinačnog ili kolektivnog) subjekta, te tako predstavlja ispunjenje prostora uspostavljenog negativnom slobodom.

Već se u Platonovoj filozofiji, koja samu političku slobodu smatra bitno nedostatnom, povezuje politička sloboda i unutrašnje moralno ustrojstvo osobe koja djeluje. Aristotel smatra da je slobodan onaj koji raspolaže samim sobom, »koji živi radi sebe sama, a ne radi drugoga«. Čovjek koji takve osobine nema je rob. S. je i kod Grka i kod Rimljana prije svega oznaka stanovite (u modernome smislu socijalne ili kulturne) privilegije punopravnih članova zajednice nasuprot onima koji su robovi, tj. neslobodna bića. Tek kršćanstvo počinje na općenit način povezivati s. i ljudsku egzistenciju, ponajprije u smislu neupitne pretpostavke da čovjek može slobodno odlučivati i birati, te u skladu s time djelovati.

Počevši od kršćanstva, s. se smatra mogućnošću čovjeka, a ne naprosto nekim njegovim urođenim svojstvom. Ta se mogućnost ostvaruje kroz neki od načina uređenja egzistencije pojedinca ili skupine,

naravno pod pretpostavkom da o njima subjekt sam odlučuje.

Th. Hobbes pod utjecajem fizike (mehanike) definira s. kao odsutnost izvanjske prepreke gibanju, jer čovjek je tim slobodniji u što se više pravaca može kretati. Takvo određenje pokazuje da je s. uvijek usko vezana uz slobodu kretanja kao simbol slobodnog djelovanja.

Protestantski pokret i teorija koja se na taj pokret oslanja ističu važnost **slobode savjesti,** volje *(liberum arbitrium)*. Nastavljajući i radikalizirajući izvorno kršćansko poimanje s. kao slobode za sve, bez obzira na političke naloge i stegu, protestanti smatraju da je savjest nužno slobodna od svih vanjskih ograničenja (J. Calvin). Time međutim nije dovedena u pitanje nužnost (vanjskog) pokoravanja postojećoj vlasti: vlast može čovjeka prisiliti da djeluje, ali ne i da misli na određeni način. Prostor osobne autonomije koji se na taj način konstituira bitna je pretpostavka postupnog oblikovanja koncepta slobodnog → DRŽAVLJANINA.

S. se tako postupno sve očitije veže uz subjektnost. Za I. Kanta biti slobodan znači biti sposoban započeti neko stanje od sebe, dakle biti autorom konteksta vlastita djelovanja (i djelovanja samoga). Nasuprot tom shvaćanju, kod B. de Spinoze, te zatim u filozofiji G. W. F. Hegela i kod F. Engelsa s. se razumijeva kao spoznata nužnost. To poimanje – iako filozofijski nedvojbeno relevantno – u političkom je smislu najčešće imalo neslobodarske konzekvence (→ *REALNI SOCIJALIZAM*).

Liberalno poimanje s. – koje je imalo najviše utjecaja na suvremeno političko shvaćanje tog pojma – razvija se u nastavku na srednjovjekovno poimanje **sloboština.** U srednjem vijeku sloboštine označuju specifičnu poziciju pojedinaca ili skupina (cehova, pa i gradova) kojom su ovi oslobođeni od vladarove vlasti. U tom naslijeđu liberalna doktrina (→ LIBERALIZAM) jednoznačno se opredjeljuje za pojedinčevu privatnu slobodu (kao s. svakovrsnog djelovanja:

privrednog, obrazovnog, političkog) nasuprot → DRŽAVI, koja je shvaćena samo kao instrument očuvanja sigurnosti slobodnih pojedinaca. Po tom shvaćanju osnova je s. pojedinca u njegovoj s. → VLASNIŠTVA kao pretpostavci zadovoljenja temeljnih potreba i jamstva čvrstoće pojedinčeve pozicije nasuprot državi. U svakoj je zajednici bitno pitanje usklađivanja političke slobode subjekta s ostalim s. To se, posebno od 19. st., sve više pojavljuje ne samo kao politički, već i kao socijalni problem. Socijalisti stoga tvrde da je socijalna pretpostavka političke slobode uspostavljanje → SOCIJALIZMA kao uređenja u kojem je osiguran opstanak svih pojedinaca, te s. od prinude u privrednoj sferi (eksploatacija), odnosno od posljedica depriviranosti proizvođača (otuđenje).

Od Kanta nadalje, smatra se da s. u političkoj zajednici mora biti poopćiva, kako bi se omogućilo povezivanje s. pojedinca sa s. zajednice. Stoga se slobodnom može smatrati samo zajednica u kojoj postoje poopćivi → ZAKONI (koji propisuju prava koja se podjednako odnose na sve) doneseni u uvjetima slobodnog izjašnjavanja svih članova političke zajednice, na osnovi volje većine, a uz striktnu zaštitu prava svakog pojedinca i svih vrsta manjina. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, DRŽAVLJANIN, JEDNAKOST, CIVILNO DRUŠTVO

LITERATURA; J. S. Mill, *Izabrani politički spisi,* I, Zagreb 1988; I. Kant, *Um i sloboda,* Beograd 1974; H. Laski, *Sloboda u modernoj državi,* Beograd 1985; W. Becker, *Die Freiheit die wir meinen, München 1982.*

JEDNAKOST (engl. *equality*, njem. *Gleichheit*, franc. *égalité*) je pojam čiji se sadržaj razlikuje u predmodernom i modernom mišljenju. U predmodernom mišljenju j. i nejednakost koegzistiraju ravnopravno: j. se shvaća kao načelo idealne države, locirane u dalekoj ili mističnoj prošlosti koju nije

moguće ponovo uspostaviti, ili kao stanje kojem samo najmudriji ili najbolji mogu težiti, a nejednakost kao nužni poredak stvarnog → DRUŠTVA kao cjeline. Vjerojatno najraniji izraz predmodernog poimanja j. sadrži starogrčki mit o Zlatnom dobu, a istovjetni motivi sadržani su u židovsko-kršćanskom vjerovanju u razdoblje izvorne nevinosti čovječanstva, zatim u komunizmu Platonove države, u distributivnoj pravednosti Aristotela, u kršćanskoj indiferentnosti prema svjetovnim razlikama i u komunizmu monastičkih bratstava i nekih od heretičkih sekti. Pokušaj integracije j. i nejednakosti u obliku primjenjivom na čitavo postojeće društvo predložio je Platon, a nadopunio Aristotel načelom **proporcionalne jednakosti**. Predlažući da autoritet bude raspodijeljen prema nekom kriteriju koji bi ovisio o karakteru društva, kombinirao je vjerovanje u j. s vjerovanjem u nužnost i vrijednost hijerarhijskog organiziranja. Moderno mišljenje karakterizira nastojanje da se prevlada dualizam j. i nejednakosti. Ono je izraženo u paroli američke i francuske revolucije o j. svih ljudi u njihovim pravima (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA). Tako se u američkoj Deklaraciji nezavisnosti (1776) navodi kao očevidna istina da su »svi ljudi stvoreni jednaki«, a u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina (1789) proklamira se da se »ljudi rađaju i žive slobodni (→ SLOBODA) i jednaki u pravima«. To se potvrđuje i u Preambuli Opće deklaracije Ujedinjenih naroda o ljudskim pravima (1948): u njoj stoji: »... sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima«.

J. je načelo prema kojem svi ljudi jesu ili treba da jesu jednaki u relevantnim pogledima. S obzirom na to razlikuju se barem četiri vrste jednakosti: politička, pravna, socijalna i ekonomska. **Politička jednakost** znači da svi punoljetni građani, bez obzira na spol, vjeroispovijest, nacionalnu pripadnost i socijalni položaj, trebaju imati jednako pravo na političku → PARTICIPACIJU. To pravo uključuje pravo

glasa i pravo da se bude biran, a čine ga efektivnim sloboda govora i udruživanja, sloboda savjesti i sloboda mišljenja, sloboda ličnosti i sloboda od nezakonitog lišavanja slobode i hapšenja kako su definirani pojmom vladavine prava. **Pravna jednakost** uključuje pravičnost i zakonitost (→ ZAKON, → ZAKONODAVSTVO). Pravičnost znači da suci trebaju s jednakim slučajevima postupati jednako. Zakonitost znači savjesnu i dosljednu primjenu općih pravnih normi ili pravnih pravila na sve pojedinačne slučajeve s istim bitnim obilježjima naznačenim u tim normama ili pravilima. Zakonitost se razlikuje od pravičnosti po tome što ograničava razloge kojima se smije rukovoditi onaj tko primjenjuje pravo: dopušteni su samo oni razlozi koji su ustanovljeni pravnim normama ili pravnim pravilima, a ne i razlozi koji su izvanjski samom pravu (prirodno pravo, moral, ili privatni hir). **Socijalna jednakost** znači j. mogućnosti svakog čovjeka da, neovisno o svom socijalnom položaju, razvije svoje sposobnosti i stekne znanja i da, recimo, njegova prijava na natječaj za zasnivanje radnog odnosa bude razmatrana isključivo na osnovu njegovih sposobnosti i znanja, a ne na osnovi podatka o školi koju je pohađao ili o materijalnom položaju njegovih roditelja. Mogu se razlikovati tri interpretacije pojma j. mogućnosti. Prema prvoj interpretaciji **jednakost mogućnosti** znači »karijere otvorene talentima«, a njene pretpostavke su: nepostojanje ograničenja mogućnosti od strane javnih službenika ili društvenih pravila i očuvanje obrasca koji se stvara na osnovi djelovanja slobodnog tržišta mogućnosti. Druga interpretacija razlikuje se od prve po tome što zagovara ublažavanje nezasluženih koristi ili tereta koji proizlaze iz socijalnih okolnosti u kojima se pojedinci zatiču rođenjem. U svemu drugom ta interpretacija suglasna je s osnovnim *laissez-faire* pristupom prve interpretacije. Treća interpretacija j. mogućnosti razlikuje se od druge u dva pogleda: prvo, ona priznaje jedan širi skup mogućnosti na koje se j. ima odnositi zahtijevajući

razmatranje značajnih razlika koje se javljaju kako u socijalnim startnim pozicijama pojedinaca tako i u njihovom prirodnom okruženju; i drugo, ona zamjenjuje *laissez-faire* pristup koji ostavlja rezultate onakvim kakvi oni jesu jednim ne-*laissez-faire* pristupom koji ih dalje preuređuje. Takav je, na primjer, Rawlsov princip razlike prema kojem se socijalne nejednakosti imaju tako urediti da su one na najveću dobrobit najslabije stojećih. **Ekonomska jednakost** znači iste iznose prihoda i bogatstva (ukratko, novca) za sve pripadnike društva.

Odbacivanje ideala j. zasniva se na tvrdnji da je savršena j. neostvariva u praksi, a da težnje za njenim ostvarenjem predstavljaju prijetnju ljudskoj → SLOBODI. Ljudska bića se u velikoj mjeri razlikuju po svojim sposobnostima i znanjima, te je neizbježno da jedni budu uspješniji od drugih. Prirodnoj tendenciji prema nejednakosti može se suprotstaviti samo autoritarnim nasiljem nad individualnim sposobnostima i težnjama. Mogući odgovor je inzistiranje na razlikovanju »jednakosti« od »jednoobraznosti«. J. ne znači jednoobraznost, a društvo j. ne bi bilo društvo u kojem se nitko ni po čemu ne bi isticao, nego bi to prije bilo društvo u kojem bi svi na različite načine i uz pomoć svojih različitih sposobnosti mogli uživati jednako vrijedan i zadovoljavajući život. Osim toga, → SLOBODA i j. nisu antitetične, nego međusobno ovisne vrijednosti, a ideal slobodnog društva, ako se ispravno shvati, koincidira s idealom društva j. *MM*

KLJUČNI POJMOVI: PRAVEDNOST, ZAKONITOST, DRŽAVA, EKONOMIJA

LITERATURA: S. A. Lakoff, *Equality in Political Philosophy*, Boston 1968; J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1972, vidi i »Naše teme«, br. 5 i 6, 1990; N. Visković, *Pojam prava. Prilog integralnoj teoriji prava*, drugo dopunjeno izdanje, Split 1981; S. Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, Zagreb 1974.

PRAVEDNOST (grč. *dikaiosýnē*, lat. *iustitia*, engl. *justice*, njem. *Gerechtigkeit*, franc. *justice*) je princip odnosa među ljudima koji na osnovi općeg prihvaćanja čuva subjektnost (→ SUBJEKT), autonomnost i dignitet ljudi u → ZAJEDNICI. Opće poimanje p. jest osnova uređenja odnosa među ljudima, tako da ti odnosi odgovaraju svakome pojedincu na osnovi kvaliteta koje mu zajednica (ili društvo) priznaju.

Već i etimologija p. u modernim jezicima upućuje na srodnost pojma sa značenjem »ići pravo«, »ispravno«, »upravljen naprijed«. Visoko uvažavanje p. kao vrijednosti najbolje pokazuje tradicionalna latinska poslovica *»Fiat iustitia, pereat mundus«* (»Neka bude pravednost, pa makar propao svijet«). Jer ako je p. vrijednost za koju se može žrtvovati sve (i »propast svijeta«), očito je da ona predstavlja ideal iz kojega se nastoji izvesti ustrojstvo i djelovanje svakog tipa zajednice i društva.

Kod Platona se p. određuje kao pojam najvišeg ranga određen zahtjevom »svoje činiti i u drugo se ne miješati«, jer je za njega samo ona zajednica primjerena umu koja je realizacija ideje p. U takvoj zajednici – izvedenoj u paraleli s ustrojstvom ljudske duše – svatko čini svoje kako bi harmoničnost cjeline pod vodstvom uma (i umnika) bila zajamčena. I za Aristotela je p. savršena **vrlina**, no on je raščlanjuje na izjednačujuću i diobenu; prva se odnosi na međusobne odnose ljudi i počiva na aritmetičkoj proporciji, a druga se vezuje uz odnos pojedinca spram zajednice i počiva na geometrijskoj progresiji. Već kod Aristotela je p. vezana uz »dobijanje po zakonu«, a u rimskoj se tradiciji pravna izvedba načela p. još jasnije naglašuje. Odatle potječe i danas najčešće korištena Justinijanova definicija: »Pravednost je čvrsta i trajna volja da se svakomu dodijeli njegovo pravo«.

U nizu pravnih doktrina pokazat će se odlučujućim upravo naglasak na trajnosti volje da se svakomu dodijeli njegovo **pravo** (u starijoj našoj terminologiji: **pravica**). Upravo se time uopće i uspostavlja indivi-

dua kao građanin, odnosno → DRŽAVLJANIN, tj. kao nositelj prava. P. se pritom dijeli neovisno o bilo kakvim osobinama → SUBJEKTA koje su irelevantne za konkretan slučaj u kojemu se dodjeljuje (zato se p. ilustrira kao lik vezanih očiju).

Kršćansko poimanje polazi od načelne pravednosti volje Božje, razlikujući navlastitu p. kao Božju osobinu (vezanu uz milosrđe i ostvarivanje njegovih obećanja), od ljudske p. koja je po kršćanskome svjetonazoru nedostatna, jer ju sam čovjek ne postiže isključivo vlastitim djelima, nego ju prima kao dar.

Novovjeko →PRIRODNO PRAVO, posebice od Grotiusa nadalje, razlikuje p. koja slijedi iz prirode čovjeka od one koju dodjeljuje pozitivno pravo. Kako prirodno-pravni teoretici pretpostavljaju ugovorno zasnivanje zajednice, p. se razumije kao pridržavanje ugovora. Tako se, naime, osigurava ravnopravnost u zajednici, ili, riječima F. Bacona: »Pravednosti dugujemo to da je čovjek čovjeku bog, a ne vuk«. Poimanje socijalne pravednosti polazi od ideje raspodjele u društvu izvedene iz načela p. Kritizirajući nepravednost danog ustrojstva društva, novovjeki utopisti uzdižu p. do najvišeg načela zamišljenih konstrukcija zajednice i društva izvedenih iz kritike postojećih odnosa. P. se u novome vijeku posve jednoznačno smatra mogućom tek u političkoj zajednici, koja – kako to jasno formulira Spinoza – omogućuje da se svakomu dade ono što mu po p. pripada.

Na sličan način p. razumiju i drugi značajni filozofi, te politički i pravni teoretici novoga vijeka. S vremenom pojam sve više dobija status ideala koji služi za procjenu kvalitete zakonskih sistema, ali i pojedinačnih djelovanja. J. J. Rousseau će kao uvjet p. uzeti ljubav spram bližnjega, I. Kant će inzistirati na poopćivosti p. (koja postaje mogućom u »pravnoj državi«). Marx će kritizirati naslijeđeno poimanje p. kao »primjenu jednakog mjerila na nejednake ljude«, no konzekvencija je negiranje pojma p. Uporaba nejednakog mjerila s obzirom na

nejednakost ljudi onemogućuje usporedivost bez koje p. nije moguća kao pojam koji djeluje intersubjektivno, tj. koji kao općenit priznaju svi pripadnici zajednice.

Suvremena je rasprava pod utjecajem ovih shvaćanja, ali i utilitarističkog poimanja koje najjasnije iskazuje J. Bentham (»Pravednost, u jedinom smislu u kojem ima značenje, jest imaginarna osoba, zamišljena za potrebe rasprave, čiji su diktati diktati korisnosti primijenjeni na određene posebne slučajeve«).

P. je u našem stoljeću poimana i kao pravni i kao etički problem, često vezan uz → JEDNAKOST. B.Russell to jednostavno formulira: »Pravednost su jednaka prava«. Na tom tragu je veoma aktualna *Teorija prevednosti* J. Rawlsa, pa i pokušaj J. Habermasa da se razmotri problem u okviru »četiri koraka praktičkog diskursa«. Rawls smatra p. temeljnom vrlinom društvenih institucija, a njezino je uspostavljanje kao osnovnog društvenog načela moguće tek posljetkom posebice osiguranih pregovora o modusima uspostave zajednice. Konzekvencija je ovih pregovora poimanje p. kao *fairness* što znači dvoje: 1) slobodu svakog pojedinca da slijedi vlastiti životni plan polazeći od samouvažavanja (→ UVAŽAVANJE); 2) socijalne i ekonomske nejednakosti moraju se tretirati tako da bude razumno moguće očekivati da pogoduju svakome uz uvjet da su sve pozicije i službe otvorene za sve. Rawlsovo je shvaćanje izazvalo posljednjih godina veoma opsežnu diskusiju.

Problem nastojanja oko realizacije p. kao praktički racionalne solucije u konkretnim uvjetima je u tomu što ona potrebuje dvojake pretpostavke. S jedne strane, nužno je da opće prihvaćena i u izvedbi podržavana procedura bude ustanovljena kako bi se p. mogla odista »podjeljivati«, no s druge strane p. jest u biti karakteristika onoga čime spomenuta procedura rezultira (a što se katkada čini dostižnijim i drukčijim, »skraćenim«, putovima koji nisu poopćivi i stoga ne vode realizaciji p.). *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: JEDNAKOST. DRŽAVA. PRIRODNO PRAVO. VRLINA

LITERATURA: Aristotel, *Nikomahova etika* Zagreb 1982; X. Leon-Dufour (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb 1980; A. Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb 1973; J. Rawls, Teorija pravde, »Naše teme«, br. 5, 1990.

SOLIDARNOST (engl. *solidarity*, njem. *Solidarität*, franc. *solidarité*) je uzajamna potpora članova → ZAJEDNICE. S. označuje pripravnost na pomoć članovima vlastite ili druge zajednice, težnju za dobrom drugoga. S. se pojavljuje kao socijalna oznaka u 19. st., a nastavlja se na dulju tradiciju pojma bratstvo.

Bratstvo od samih početaka znači dobronamjernost spram svih ljudi (kod Aristotela u pojmu *eúnoia*, u kršćanskoj tradiciji u pojmu *benevolentia*), tj. uvid u unutrašnju vezu među ljudima na osnovi njihovih temeljnih identičnih potreba koje slijede iz njihova istovjetnog ustrojstva. Pritom je riječ o elementarnoj s. s onima koji fizički pate (od nasilja ili gladi) na osnovi poimanja svakog pojedinca što bi to za njega samoga značilo. No, riječ je i o s. s onima koji nisu slobodni, ili im nije dano da uživaju u obrazovnim, kulturnim ili civilizacijskim vrijednostima, a opet na osnovi uvida u vlastito stanje koje bi nastupilo s takvom depriviranošću. Bratstvo u kršćanskome nauku označuje vezu ljudi koja nije ograničena na srodstvo po krvi. Na taj se način postupno formira značenje ovog pojma koje implicira zajednicu širu od svake nazočne političke zajednice, potencijalno: zajednicu svih ljudi. U revolucionarnome pojmu bratstva – koji se pojavljuje kao jedan od elemenata tročlane lozinke francuske revolucije: sloboda – jednakost – bratstvo – ovo je značenje razvijeno u punome dosegu.

Bratstvo tako postaje u biti delegitimacijskim (→ LEGITIMIRANJE PORETKA) pojmom, tj. pojmom koji se koristi za osporavanje legitimnosti svake dane političke zajednice. S jedne strane, njime se ukazuje

na odsutnost s. sa svima onima u danome društvu čije temeljne potrebe nisu zadovoljene, čije mogućnosti nisu ispunjene, a, s druge strane, na s. s ljudima izvan dane političke zajedice. S. se tako pojavljuje ne samo kao legitimacija socijalne skrbi (→ SOCIJALNA POLITIKA) nego i kao opravdanje progresivnog poreza (→ FINANCIJE I POREZI).

Kao pozitivan politički (i etički) program s. se povezuje ponajprije s devetnaestostoljetnim → SOCIJALIZMOM, ali ju kasnije prihvaćaju i druge političke doktrine. S. se uzimlje kao jedna od osnova kritike liberalnog svjetonazora (→ LIBERALIZAM) s njegovom usredotočenošću na dobrobit pojedinca. U Francuskoj se u 19. st. **solidarizmom** nazivlje nauk, koji u nastavku na Durkheimova shvaćanja nastoji podjednako oponirati izvornome liberalizmu, socijalističkome kolektivizmu, katoličkome korporativizmu i anarhosindikalizmu. Načela solidarizma umnogom su u našem stoljeću prihvaćena kao načela tzv. države blagostanja (→ DRŽAVA). Ona zastupaju potrebu intervencije u uvjete opstanka svih koji nisu u stanju sami osigurati život na minimalnoj materijalnoj i kulturnoj razini.

Istovremeno neki teoretici → *ANARHIZMA* (prije svega P. Kropotkin) nastoje pokazati da s. kao nosivo načelo postoji među svim živim bićima, a posebice važno mjesto ima u životinjskome svijetu. Ljudima se stoga preporuča da, odustajući od diktata klasne civilizacije, i sami obnove izvornu pripravnost na s. Slično programatski zastupaju i druge socijalističke orijentacije.

U suvremenim raspravama s. se pojavljuje kao bitan element internacionalizma, tj. kao stajalište po kojemu je nužno podržavati borbu za slobodu drugih naroda, pomoći narodima koji su pod represijom svojih upravljača, pomoći onima koji trpe zbog posljedica elementarnih nesreća, ili zbog permanentne gladi, bolesti, nepismenosti, itd. Ekologijski i mirovni pokret (→ DRUŠTVENI POKRETI) posebice inzistiraju na takvome shvaćanju, nastavljajući motive

internacionalističke s. (posebice s vijetnamskom borbom protiv SAD) konstitutivne za studentski pokret 1968.

Unutar suvremenih država s. je u sedamdesetim i osamdesetim godinama bila u sjeni uspjeha neoliberalne ekonomske i socijalne politike. S očitošću poteškoća, pa i neuspjeha te politike opet jačaju nastojanja da s. dobije značajnije mjesto među nosivim vrijednostima suvremenih društava. Tim više što u suvremenim društvima raste broj starih i invalidnih osoba kojima je potrebna pomoć ostalih da bi preživjele u koliko-toliko prihvatljivim uvjetima.

S. počiva na prenošenju svijesti o vlastitim (prije svega mogućim) ograničenjima na cjelinu zajednice kojoj pojedinac pripada. Pojmivši koliko je ranjiv, pojedinac tako postaje pripravnim pomoći drugima koji već jesu povrijeđeni, jer mu je jasno što to za svakoga može značiti. Institucionaliziranje s. moguće je posredstvom djelovanja države blagostanja (uz nimalo nisku cijenu, kako se je pokazalo), ali i nizom spontanih ili organiziranih djelovanja unutar civilnoga → DRUŠTVA. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: BRATSTVO, SOLIDARIZAM, DRŽAVA, DRŽAVA BLAGOSTANJA, ZAJEDNICA

LITERATURA: M. Ozouf, Bratstvo, »Naše teme«, br. 1–2, 1990; X. Léon-Dufour (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb 1980; E. Dirkem, *O podeli društvenog rada*, Beograd 1972.

MIR (lat. *pax*, engl. *peace*, njem. *Friede*, franc. *paix*) je harmonično društveno odnošenje među ljudima; u međunarodnim odnosima stanje suprotno ratnom, odnosno stanje u kojemu se u odnosima među državama ne primjenjuje sila.

M. uopćeno označava postojanje normalnih odnosa, »reda«, »harmonije« i »mirnoće«, koji se uspostavljaju nakon nereda, pobuna, oružanih borbi i sukoba.

Najvažnije je značenje ovog termina ono koje ima u međunarodnim odnosima: m. se tada definira

kao odsustvo ili prestanak rata između država, što ne znači da su ukupni međudržavni odnosi lišeni svih oblika sukoba i suprotnosti, neprijateljstava i neslaganja (→ VANJSKA POLITIKA).

M. u unutrašnjepolitičkom smislu označava stanje uspostavljenog reda, odnosno odsustvo nemira i pobuna. Pri tome se ni u kojem slučaju ne negira postojanje unutrašnjih proturječnosti, latentnih klasnih i drugih socijalnih sukoba, političkih borbi između različitih grupa i stranaka, sukoba interesa, itd. Ali sve se to zbiva u granicama »poretka«.

U sociologiji i suvremenoj politologiji dosta se diskutira o pitanju tzv. »klasnog mira«, tj. o mogućnosti da različite klasne snage, međusobno suprotstavljene po položaju i statusu u procesu proizvodnje i raspodjele, ipak nađu zbog nekog »višeg« i »zajedničkog« interesa osnovu uspostavljanja međusobnog m. i usklađivanja svojih akcija prema »mirnim« pravilima igre (→ KLASA; → LEGITIMIRANJE PORETKA).

Problem moralne ocjene → RATA i m. nije nikao tek u suvremenom svijetu. Moralno odobravanje m. i moralni protesti protiv rata pojavljuju se u čitavoj povijesti filozofske i moralne refleksije. Oni se stoljećima pojavljuju u običnoj svijesti izraženi u sloganu »da se mačevi pretope u plugove«.

M. je bio vjekovni političko-etički ideal života u zajednici – od pokušaja Hiang-Suia (oko 535. god. pr. n. e.) da u Kini osnuje Ligu za mir, koalicije slabijih općina protiv jačeg napadača u antičkom svijetu, ideje općeg mira u helenizmu, feudalnog izmirenja među zemljama *(Landfriede)* i gradovima *(Burgfriede)*, Grotiusovog poziva za dokrajčenjem ratova (*De iure belli ac pacis*, 1625), prijedloga W. Penna za uspostavu miroljubivih arbitražnih sudova, Kantovih teza u raspravi *Zum ewigen Frieden* o prestanku ratova, stavljanja rata »van zakona« *(Briand-Kellogov pakt)* – do novijih težnji u okviru međunarodnih organizacija (Liga naroda, Ujedinjeni narodi) i suvremenog zagovaranja aktivne koegzistencije.

Nakon drugoga svjetskog rata u znanosti međunarodnih odnosa razvija se interdisciplinarno istraživanje m. *(Peace Research).* Opća opasnost od rata navela je znanstvenike na neophodnost da vlastitim doprinosom pokušaju otkloniti ove opasnosti prije svega istraživanjem uzroka sukoba i uvjeta u kojima je moguće održavanje međunarodnog i unutrašnjeg m. Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina ovo istraživanje oblikuje se u čitav znanstveni pokret, da bi 1964. god. bilo osnovano Međunarodno udruženje za istraživanje mira – IPRA *(International Peace Research Association)*, a 1966. god. i najuglednija institucija te vrste u svijetu Stockholmski međunarodni institut za istraživanje mira SIPRI *(Stockholm International Peace Research Institute*).

O predmetu neposrednog istraživanja m. među znanstvenicima ne postoji uvijek potpuna suglasnost, ali iz razvoja ovih istraživanja prevladavaju uglavnom dva osnovna pravca: 1. proučavanje → SUKOBA i uzroka koji do njih dovode i 2. proučavanje procesa suradnje i integracije između država koji osiguravaju održavanje međunarodnog m. *FV*

KLJUČNI POJMOVI: HARMONIJA, RED, DRŽAVA, VANJSKA POLITIKA

LITERATURA: M. Mihalik, *Moral i rat*, Beograd 1976; Lj. Aćimović, O istraživanju mira, »Međunarodni problemi«, br. 4, 1971; M. Šahović, Pojam mira i savremeno međunarodno pravo, »Enciklopedija moderna«, br. 12, 1970.

SUŽIVOT S PRIRODNOM OKOLINOM (engl. *coexistence with the natural environment,* njem. *Koexistenz mit der natürlichen Umgebung,* franc. *coexistence avec milieu naturel*) je način uređenja odnosa čovjeka s prirodnom okolinom koji polazi od načela prilagođavanja ljudskih životnih potreba prirodi, odnosno prirode ljudskim potrebama.

Novovjekovni način života od industrijske revolucije bitno mijenja suživot čovjeka s njegovom prije svega prirodnom okolinom. Sve više prevladavaju

ona načela i ono ljudsko ponašanje spram prirode u kojem se čovjek stavlja u središte univerzuma, kao gospodar svih drugih oblika života i nežive prirode. Potrošnjom, proizvodnjom i proizvodnjom otpada sve do 60-ih godina ovog stoljeća čovjek je stalno povećavao svoje zahtjeve spram prirode. Tada je **homo(antropo)centrički** stav spram prirode počeo pokazivati svoje ozbiljne mane, te se pojavilo i ukazivanje na opasnosti. Nasuprot homocentričkom pristupu sve se više naglašava **ekocentrički pristup**, čije je polazište **ekosistem**. Ekosistem je dio biosfere sa živim i neživim sustavom. Svi organizmi i njihova okolina čine ekosistem biosfere, tj. zemljinog omotača kao ukupnog životnog prostora organizama. Ekosistem čini opća struktura odnosa promjenjive izmjene materije, energije i informacija između prirode i društva, odnosno ukupnost kemijskih, fizičkih i bioloških zbivanja.

Ekocentrički pristup pokazuje kako nije moguće nastaviti s ekspanzijom proizvodnje, potrošnje i otpada i u isto vrijeme osigurati čistu i sigurnu okolinu. Priroda kao predmet ljudske potrebe (i predmet rada) nije beskonačno otporna i elastična. Svi prirodni izvori nisu obnovljivi i zbog toga postoje **granice** i **kritične točke** do kojih se može koristiti a da se ne uništava okolina svakog ekosistema. Taj pristup naglašava da u prirodi postoje ravnoteža i sklad koje valja uvažavati i zaštititi zbog prirode same, neovisno o zadovoljavanju čovjekovih potreba.

Ekocentrički se pristup iskazuje i u novim etičkim načelima koja određuju čovjekovo odnošenje spram prirode: načelo dominacije i eksploatacije zamijenjeno je načelom suživota s prirodnom okolinom. Ono zahtijeva promjenu ne samo procesa i struktura društvenih sistema nego i vrijednosti i ciljeva što ih ti sistemi ostvaruju. U svijetu suočenom s globalnom krizom sve je više onih koji naglašavaju hitnost te promjene. Konkretne radikalne promjene očituju se u afirmaciji modela »održivog društva« kojega prije

svega obilježava ekonomski model **održivog razvoja**. Nasuprot dosadašnjim ekonomskim modelima koji su ekonomski razvoj razumijevali kao rast, modeli održivog razvoja uvažavaju prirodne granice ekonomske djelatnosti i dozvoljavaju ekološki racionalno ekonomsko djelovanje, odnosno razvoj. Princip ekonomske racionalnosti motiviran uvećavanjem profita, mora ustuknuti pred principom ekološke racionalnosti. Ekološki je racionalno ono ljudsko djelovanje koje ne uništava moć prirode da sama uspostavi poremećenu ravnotežu, što osigurava da društveni sistem ne dospije u ekološki deficit tj. u stanje u kome je nestala prirodna podloga ekonomskog djelovanja, te je daljnji ekonomski razvoj nemoguć. Ekološki se deficit tako očituje i kao ekonomski deficit. Ekološki racionalno ponašanje je, prema tome, i ekonomski racionalno, iako se to ne može sagledati iz izrazito kratkoročne i jednodimenzionalne perspektive koja je karakteristična za ekonomsku racionalnost. Značajka je održivog razvoja dugoročna i multidimenzionalna perspektiva. Uspostavljanje tog modela pretpostavlja redistribuciju → MOĆI. Distribuciju moći između pojedinih društvenih grupa valja zamijeniti distribucijom moći između sadašnje i budućih generacija čija će egzistencija doći u pitanje ne prihvati li se model održivog razvoja. Nakon izvještaja komisije UN (1987. god.) o okolini i razvoju ovaj je model i koncept postao obveza za sve članice UN, tj. za svjetsku zajednicu. On zahtijeva promjenu ponašanja država, lokalnih jedinica, te svakog pojedinca.

Prijelaz s modela rasta na model održiva razvoja nije lak i neće biti brz. Valja elaborirati brojne nove i adaptirati postojeće institucije društvenih sistema. Tomu se opiru svi oni koji djeluju sukladno svojim kratkoročnim interesima i zanemaruju vlastiti dugoročni → INTERES i interes svojih potomaka. Ekološka svijest i savjest što proizlaze iz principa suživota s prirodom bit će vrlo značajan faktor ove globalne transformacije. *IPŠ*

KLJUČNI POJMOVI: EKOSISTEM, EKOCENTRIČKI PRISTUP, EKOLOŠKA RACIONALNOST, ODRŽIVI RAZVOJ, EKODEFICIT

LITERATURA: I. Cifrić, *Socijalna ekologija*, Zagreb 1989; L. Brown, *Building a Sustinable Society*, New York 1987; *Our Common Future*, New York 1987.

TOLERANCIJA (engl. *tolerance*, njem. *Toleranz*, franc. *tolérance*) je stav prema kojem u zajedničkom životu (→ ZAJEDNICA) valja otrpjeti štetu što ju pojedincu ili grupi nanose drugi pojedinci ili grupe djelovanjem ili iskazanim mišljenjem i, u ime viših svrha zajedničkog življenja, odustati od inače bliskijeg nasilnog onemogućavanja štetočiniteljskog mišljenja ili djelovanja. Trpeljiv (tolerantan) može biti samo onaj pojedinac, grupa ili zajednica koji nije prinuđen podnositi štetu koju mu nanosi mišljenje ili djelovanje različito od njegova, nego ima moć da slobodnom odlukom odustane od primjene sile protiv takva mišljenja ili djelovanja. Trpeljivost se očituje kao promicanje i jamstvo slobode onoga čije su mišljenje i djelovanje trpljeni, iako su različiti ili čak suprotstavljeni mišljenju ili djelovanju subjekta tolerancije. Kao stav koji omogućava, promiče i univerzalizira slobodu t. je vrlina i vrijednost zajedničkog života, te načelo postupanja u svim sferama života u zajednici – u ekonomiji, kulturi, → SVJETONAZORU, politici i dr. Ipak, politika je eminentno područje t. T. je, naime, i odnos različitih društvenih subjekata moći (→ SUBJEKT; → MOĆ). Kao što trpeljiv može biti jedino onaj tko ima moć da slobodno odluči hoće li primijeniti silu prema štetočiniteljima ili će tu štetu trpjeti, tako i trpljen može biti jedino onaj tko ima moć da nanese štetu moćnijemu. Nemoćne se ne tolerira nego ignorira.

U modernom je društvu → DRŽAVA vrhovni autoritet koji ima monopol legalne i legitimne primjene sile. Ona je i institucija koja uobličuje zajedništvo (→ ZAKONODAVSTVO; → LEGITIMIRANJE PORETKA). Upravo zato što raspolaže najvećom mogućnošću

primjene sile država je odlučujući subjekt t. U političkom značenju t. je odustajanje od primjene sredstava državne prinude protiv iskazanog mišljenja i djelovanja pojedinaca i grupa, iako ona odstupaju od prevladavajućeg uvjerenja i sistema vrijednosti.

Povijest zapadnoevropske civilizacije pokazuje kako je upravo sfera politike primarno područje prakticiranja t. U toj je tradiciji t. ponajprije zagovarana u zahtjevima da vladar na području »svoje« države tolerira ispovijedanje različitih vjera i postojanje različitih crkava. Povod tim zahtjevima bili su žestoki vjerski ratovi koji su obilježili evropski srednji vijek, a čije razloge treba tražiti u razumijevanju funkcije religije u to doba. Objektivističkim tumačenjem religije vjerske su dogme razumljene kao apsolutne istine. Istovremeno su ćudoredne norme zajedničkog života bile utemeljene u religiji. Otuda su politička i vjerska zajednica bile istovjetne. Vjersko uvjerenje, različito od prevladavajuće religije, prokazano je kao hereza koja, dovodeći u pitanje službenu teologiju, podriva i temelje političke zajednice. Vjerski je raskol bio temeljni politički problem koji se uzaludno pokušao riješiti nasiljem. On je pridonio osvještavanju nužnosti da vladar u svojoj državi tolerira različite vjeroispovijesti i crkve. Zahtjevi za t. su obrazlagani etički (Erazmo Roterdamski) ili (osobito u pojedinim vjerskim sektama) pozivanjem na slobodu djelovanja božanskog duha. Nužnost t. prvi je sistematski i cjelovito, i danas važećim argumentima, obrazložio J. Locke u ogledu *Pismo o toleranciji* (1688). Lučeći crkvu od države, on je poricao objektivnu istinitost religioznih uvjerenja i pokazivao njihovo subjektivno značenje. Otuda je smatrao da postojanje više religija i crkava u jednoj državi ne ugrožava opstanak države ukoliko svaka zajednica ispunjava samo svoje funkcije.

Prosvjetitelji su slično obrazlagali nužnost t. prema religijama, a liberali su (→ LIBERALIZAM) kasnije općenitije formulirali ideju t. W. von Humboldt je ustvrdio da je država dužna građanima

dopustiti slobodu obrazovanja i znanstvenog rada, a ne tek slobodu savjesti i vjerovanja. J. S. Mill (1806–1873) je u raspravi *O slobodi* osporavao pravo državi da silom sputava iskazivanje mišljenja i formiranje javnog mnijenja (→ JAVNOST), bez obzira na to je li iskazano mišljenje razložito i istinito, ističući da samo sloboda unapređuje društvo. Ideja t. je tako općenito formulirana, a njezino važenje protegnuto na sva područja ljudskog života u kojima se zagovaraju različite vrijednosti, uvjerenja i ideologije. Zahtjev za općenitim važenjem t. liberali su obrazlagali preddržavnim temeljnim pravima čovjeka na **slobodu i jednakost** (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA) koja pravni poredak države mora jamčiti i štititi kao najvišu vrijednost. Stabilan je jedino onaj politički poredak koji je utemeljen u slobodi pojedinca i formalnoj → JEDNAKOSTI građana.

Zahtjevi za t. i njihova etička i filozofijsko-politička obrazloženja iskazani su u društvu koje počiva i koje se razumije kao ukupnost odnosa među slobodnim i jednakim pojedincima, privatnim vlasnicima vlastite osobe i radom stvorenog vlasništva, koji se (odnosi) uspostavljaju putem tržišta i općenitog prava. Razmjenom ustanovljena društvenost, te općenita i jednaka prava su socijalni okvir i pretpostavka t. kao političkog stava. Zajednički je → INTERES pojedinaca kao privatnih vlasnika da slobodu i jednakost jamči država kao legitimna → VLAST. Ona mora biti dovoljno moćna da uspostavi slobodu i jednakost kao prava građana, ali domašaj njezine moći mora biti ograničen privatnim pravom građana i ustanovljenim mehanizmima kontrole vlasti. Međutim, t. kao stav i političko ponašanje je moguća jedino prema onim uvjerenjima, mišljenjima i djelovanjima koja jednakost i slobodu priznaju kao prava svih članova zajednice i ne smjeraju njihovu nasilnom ukidanju. Otuda i zagovornici t. priznaju opravdanost netolerantnog ponašanja prema nasilnicima. To je **»paradoks tolerancije«**, budući da se, strogo uzevši, t. zagovara samo prema onim mišlje-

njima i djelovanjima koja nisu bitno različita. K. Popper je razložito pokazao kako se taj paradoks mora prihvatiti kao jedino moguć zato što odustajanje od nasilja spram nasilnika ili zagovornika nasilja znači odustajanje od → SLOBODE, → JEDNAKOSTI i → PRAVEDNOSTI kao temeljnih vrijednosti zajednice.

Pokazujući kako je suvremeno građansko → DRUŠTVO – iako je zadovoljavanjem osnovnih egzistencijalnih potreba i ideologijskom manipulacijom uspjelo integrirati najveći dio svojih članova – utemeljeno na sili i eksploataciji, H. Marcuse je nastojao dokazati kako je t. u modernom građanskom društvu zapravo uvjet održavanja ustanovljenih odnosa dominacije i stoga bitno represivna. Zato je zagovarao pravo kritičkih pojedinaca koji su spoznali ustrojstvo toga društva da, u ime emancipacije čovjeka, budu prema ustanovama toga društva netolerantni i primijene represiju. Slom poredaka koji su institucionalizirali represiju u ime apsolutnog i istinitog znanja povijesnih zakonitosti (→ *REALNI SOCIJALIZAM*) još je jednom pokazao kako redukcija t. na istinite iskaze nužno ukida ne samo slobodu nego i povijesni napredak. *IP*

KLJUČNI POJMOVI: SLOBODA, JEDNAKOST, DRŽAVA

LITERATURA: J. Locke, *Pismo o toleranciji*, u *Dve rasprave o vladi*, I, Beograd 1978; J. S. Mill, *O slobodi*, u *Izabrani politički spisi*, I, Zagreb 1988; Voltaire, *Rasprava o toleranciji*, Zagreb 1988.

SIGURNOST I BLAGOSTANJE (engl. *security and welfare*, njem. *Sicherheit und Wohlstand*, franc. *sécurité et prospérité*) kao društvene i političke vrijednosti označavaju okvir socijalne i političke zajednice koji omogućuje očuvanje i reprodukciju života te opstanak same političke zajednice i njezina unutrašnjeg ustrojstva. **Sigurnost** osobito podrazumijeva zaštitu ljudskog života i poretka političke zajednice od nasilnog ugrožavanja, a **blagostanje** podrazumijeva dostupnost materijalnih sredstava za zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba.

U predmodernim društvima sigurnost i blagostanje ostvaruju se u organski povezanim **socijalnim zajednicama**, prije svega u velikoj patrijarhalnoj obitelji, sastavljenoj od više generacija u zajedničkom domaćinstvu i neslobodnih članova (robova, služinčadi), te u širim socijalnim zajednicama, poput zajednice srodnika (klan), seoske zajednice i zajednice po zanimanju (korporacija, ceh). Te zajednice počivaju na društvenom odnosu **gospodstva** koji podrazumijeva obvezu patrijarhalnog gospodara da podređenima jamči sigurnost i zadovoljenje osnovnih potreba, kao i obvezu podređenih da se pokoravaju njegovu autoritetu. Odnos gospodstva obuhvaća i nosivi društveni odnos u proizvodnji između gospodara i neslobodne radne snage. Evropska **politička zajednica** antike i srednjega vijeka (grč. *polis*, lat. *civitas*), kao zajednica slobodnih pojedinaca (građana) opskrbljenih političkim pravima, počiva na **pravnom poretku** koji svim građanima jamči sigurnost, a zauzvrat ih obvezuje da se solidarno brinu o sigurnosti zajednice kao cjeline (→ ZAJEDNICA).

U modernom → DRUŠTVU, koje se od renesanse postupno formira u Evropi, rastvaraju se tradicionalni oblici socijalnih i političkih zajednica koji su pojedincima jamčili sigurnost i blagostanje. U procesu **individualiziranja** pojedinci, sposobni za privređivanje, uspostavljaju se kao **privatni vlasnici** vlastitih radnih sposobnosti i rezultata rada, te se kao samostalni robni proizvođači sučeljavaju na **tržištu**, nastojeći zadovoljiti svoje potrebe. Dominantnom postaje predodžba o čovjeku kao izoliranom pojedincu koji je u osiguranju svoje egzistencije potpuno upućen na sebe. Takav egoistični individualizam moderna liberalna teorija (→ LIBERALIZAM) utemeljuje u slici »prirodnog stanja« koje prethodi političkoj i socijalnoj povezanosti pojedinaca i u kojem vlada »rat sviju protiv svih« (Th. Hobbes). »Prirodno stanje« daje pojedincu apsolutnu slobodu, ali ga ujedno lišava svake sigurnosti, budući da nedostaju i minimalna pravila zajedničkog života. Zato je nužan

prelazak iz »prirodnog« u »civilno«, odnosno »političko stanje«, u kojem **suverena država** (→ DRŽAVA; → USTAV) uspostavlja općeobvezujući pravni poredak i time jamči sigurnost svakom pojedincu kao **osobi** (pravni subjekt) i kao privatnom vlasniku.

Tržišni način privređivanja i država, koja se uglavnom ograničava na jamstvo pravnog poretka pomoću → PRAVOSUĐA i policije (→ ORGANI REPRESIJE), stvaraju nov okvir za realizaciju sigurnosti i blagostanja pojedinca. Pravni poredak jamči regularnost i stabilnost tržišnih transakcija i čuva instituciju privatnog → VLASNIŠTVA koja je pretpostavka subjektiviteta pojedinca. No ujedno je svaki pojedinac prinuđen da se sam brine za svoje blagostanje, koje ostvaruje pomoću vlastita rada i vlasništva. Tržišna privreda pruža privrednim akterima mogućnost postizanja blagostanja, ali za nju svojstvena **konkurencija**, te osobito **privredne krize**, koje se neminovno javljaju, donose i rizik potpunog gubitka sredstava egzistencije.

Tržišna privreda također podrazumijeva bitnu neravnopravnost privrednih aktera, od kojih samo manjina raspolaže sredstvima za proizvodnju (kapitalom), a velika je većina lišena vlastitih sredstava održavanja egzistencije, te opstanak osigurava prodajom svoje radne snage. Temeljni društveni odnos u proizvodnji između vlasnika kapitala i vlasnika radne snage – koji se u društvenoj znanosti tumači kao odnos eksploatacije (K. Marx) ili kao strukturno uvjetovana neravnopravnost položaja na tržištu (M. Weber) – rezultirao je u razdoblju **kapitalističke industrijalizacije** masovnom bijedom velikog dijela radnog stanovništva. Radnici žive u uvjetima ekstremne egzistencijalne nesigurnosti i lišeni su mogućnosti postizanja individualnog blagostanja. **Radnički pokret,** koji se javlja kao reakcija na te uvjete, nastoji kolektivnom akcijom i samoorganiziranjem radnika poboljšati njihov društveni položaj, te stvoriti vlastite i iznuditi državne institucije za postizanje socijalne sigurnosti i blagostanja. U drugoj polovici

20. stoljeća u zemljama s razvijenim kapitalističkim društvom uspostavlja se, zahvaljujući **općem pravu glasa**, te snazi i političkoj integraciji radničkog pokreta, tzv. **država blagostanja** odnosno **socijalna država** (→ DRŽAVA). Ona pojedinca štiti od egzistencijalnih rizika koji proizlaze iz tržišne privrede, preuzimajući izričitu obvezu jamstva određene razine socijalne sigurnosti i blagostanja.

Moderna država također uspostavlja niz institucija čiji je cilj jamstvo sigurnosti političke zajednice i blagostanja društva kao cjeline. Zaštiti od vanjskog ugrožavanja služe institucije obrambene i → VANJSKE POLITIKE, vojska i diplomacija (→ ORGANI REPRESIJE; → UPRAVA). Pravni i politički poredak štite ustanove zadužene za unutrašnju sigurnost (pravosuđe, policija, služba državne sigurnosti). Očuvanje socijalnog → MIRA i društvenog blagostanja postiže se kompleksnim sredstvima ekonomske politike koja teži sprečavanju cikličkih privrednih kriza, te raznolikim institucijama → SOCIJALNE POLITIKE (uključujući i javno obrazovanje i → ZDRAVSTVO). U modernom društvu nastaju i novi oblici ugrožavanja sigurnosti, poput opasnosti primjene visokorizičnih tehnologija (npr. nuklearnih elektrana) i zagađivanja prirodnog okoliša, koji traže nove institucije i mehanizme zaštite (→ SUŽIVOT S PRIRODNOM OKOLINOM).

U otklanjanju ratne i ekološke opasnosti po sigurnost i blagostanje ljudi moderne su države sve upućenije na međusobnu suradnju, budući da institucije pojedinačne države za to nisu dovoljne. VZ

KLJUČNI POJMOVI: ZAJEDNICA, VLASNIŠTVO, DRŽAVA, SOCIJALNA POLITIKA

LITERATURA: E. Altvater, Popravka ili razgradnja socijalne države, »Marksizam u svetu«, br. 11, 1983; T. Meyer, Fundamentalne vrednosti i obnova programa u demokratskom socijalizmu, »Marksizam u svetu«, br. 11, 1985; W. D. Narr, C. Offe (izd.), *Wohlfahrtsstaat und Massenloyalität*, Koln 1975.

DOKTRINE

LIBERALIZAM (engl. *liberalism*, njem. *Liberalismus*, franc. *libéralisme*) je politička filozofija za koju je → SLOBODA temeljni kriterij vrednovanja svih društvenih ustanova. Međutim, mnoge se političke struje zalažu za slobodu. Na primjer, borci za nacionalnu slobodu ili za slobodu države (od tuđe vlasti) ne moraju biti liberali. Ni mnogi koji se zalažu za kolektivne slobode, kao što su klasne, rasne, staleške, nacionalne i dr. nisu liberali. To ne znači da se liberali ne zalažu i za te slobode, već da je za njih nešto drugo osobenije.

Liberalno učenje polazi od individualizma. Iako se može govoriti o slobodnoj državi i neslobodnim pojedincima, l. smatra da se u prvom slučaju riječ sloboda koristi metaforično, a u drugom ispravno. L. sve slobode promatra sa stajališta pojedinca i temelji ih na individualnim slobodama. Takvo shvaćanje ima dvije posljedice: prvo, sloboda se definira kao odsustvo prinude i drugo, čovjek se smatra obveznim da čini samo ono što dobrovoljno odluči.

Sloboda shvaćena kao odsustvo prinude određuje i dužnost → DRŽAVE. Pojedinac je o njoj neovisan. Država štiti a ne propisuje. Državno miješanje je opravdano samo ukoliko ona treba da zaštiti pojedince jedne od drugih ili od same vlasti. U svim drugim slučajevima država nelegitimno uzurpira prava pojedinaca i ograničava njihove slobode.

Dobrovoljnost znači da se sve obveze, uključujući i političke, zasnivaju na dogovoru i ugovoru. Čovjek je slobodan da bira smisao svog života ukoliko ne ugrožava isto takvo pravo drugih ljudi i ukoliko ispunjava obveze koje je dobrovoljno preuzeo. Ovo pretpostavlja samostalnost u odlučivanju o onome što se čovjeka samog tiče, odnosno pravo na privatnost. To se odnosi na sve ono što čovjek može nazvati svojim, pa je tako shvaćena sloboda opravdanje privatnog → VLASNIŠTVA.

Ta dva vida liberalnog shvaćanja slobode nazivaju se negativnom slobodom, jer se pojedinac određuje kao neovisan i samostalan, bez obveza prema bilo

kojim višim ciljevima i kolektivnom životnom smislu. To je shaćanje možda najbolje izrazio I. Kant u svom učenju o čovjeku kao o biću koje autonomno određuje ciljeve svoga života.

Budući da l. smatra da država nema viših ciljeva od dobrobiti pojedinaca onako kako je oni odrede, on prirodno zagovara trpeljivost (→ TOLERANCIJA). Ustvari, liberalno mišljenje se razvilo iz učenja o vjerskoj trpeljivosti i o dužnosti države da štiti pravo svih na slobodno izražavanje vjere i na slobodu mišljenja uopće. Iz uopćavanja ideje trpeljivosti nastala je čuvena liberalna maksima koja predstavlja temelj svakog civiliziranog državnog poretka, a danas sve više i međunarodnih standarda: svi su ljudi jednaki, bez obzira na razlike u vjeri, ideologiji, rasi, naciji, klasi, spolu, staležu, profesiji, imućnosti i političkim uvjerenjima.

Može se postaviti pitanje: kada se l. pojavio? Neki povjesničari političke filozofije smatraju da je l. uvijek postojao kao struja političkog mišljenja na Zapadu. Sami, pak, liberalni mislioci, posebno B. Constant, L. Acton i J. S. Mill, poput starijeg liberala T. Hobbesa, smatrali su da se njihovo učenje o slobodi iz temelja razlikuje od onog koje se može naći kod Platona i Aristotela. Isticali su da je individualizam stran antičkoj misli. S tim se slažu i neki konzervativni politički filozofi, na primjer L. Strauss, iako iz drugog razloga. Naime, liberali smatraju da antički mislioci nisu dovoljno razlikovali osobno od javnog, te da je njihovo shvaćanje slobode kolektivističko. Sljedbenici antičkih ideala su, opet, dokazivali da je slobodan u antičkom smislu onaj koji vodi računa o drugima, a ne onaj koji prije svega vodi računa o sebi.

Ta se razlika često vulgarizira, pa se može čuti da su liberali oni koji propagiraju sebičnost. To nije točno. Razlika između moderne i antičke političke filozofije sastoji se najviše u shvaćanju osnovne svrhe političkog života. Najveći broj liberala smatra da je prvobitni cilj države da garantira sigurnost

svojim građanima. Antička je, pak, misao osnovno opravdanje države vidjela u tome da ona osigurava pravdu. U tom smislu liberali u središte stavljaju negativnu slobodu (autonomiju pojedinaca), a antički mislioci pozitivnu slobodu (pravedno ustrojstvo države).

Ne treba, međutim, misliti da su liberali zanemarili pitanje pravde (→ PRAVEDNOST). Naprotiv, ne samo tradicionalno dijeljenje pravde u skladu s krivičnim i obligacionim pravom, koji garantiraju sigurnost društvenog života, već je i socijalna pravda suglasna s l. Vjerojatno je upravo J. S. Mill zaslužan za veliku popularnost tog pojma. Međutim, liberalno shvaćanje socijalne pravde bitno se razlikuje od anarhističkog, socijalističkog ili nacionalističkog. Osnovna razlika je u tome što manje-više sva druga shvaćanja socijalne pravde polaze od pretpostavke da su postojeće ustanove nepravedne, pa onima, koji u tim ustanovama prolaze gore, slijedi naknada na teret onih, koji prolaze bolje. Neki čak smatraju da se ta naknada ne može odrediti nikako drukčije do li revolucionarnom pravdom.

Liberalno učenje o socijalnoj pravdi ima za cilj da ideal slobode pomiri sa drugim velikim političkim idealom – sa → JEDNAKOŠĆU. L. smatra da svakom građaninu pripada određen skup dobara samo zato što je član te zajednice, ali ne zato što mu je nanesena bilo kakva nepravda, već zato što je dobro da zajednica osigura određen stupanj jednakosti svojim građanima. Ovo se najprije odnosi na političku jednakost (jednako pravo glasa), ali i na obveze zajednice prema onima koji iz raznih razloga ne uživaju onaj nivo dobrobiti za koji zajednica smatra da bi ga trebali uživati svi, u skladu s njenim mogućnostima. Budući da se poželjni nivo jednakosti ne može odrediti na sudu ili u bilo kom meritornom organu, prepušta se demokratskim ustanovama, prije svega → PARLAMENTU, da odredi nivo socijalnih davanja koji je u skladu sa sukobljenim zahtjevima privredne efikasnosti i socijalne pravde.

Kada se spomene demokracija, odmah treba dodati da je l. smatrao da je u demokratskom sistemu veoma važna zaštita manjine i obrana od trajnog, revolucionarnog populizma. Ta dva problema liberalna je misao dosta jednostavno i valjano riješila. Branu populizmu predstavlja konstitucionalizam, tj. → USTAV koji se ne može mijenjati jednostavnom odlukom većine, već zahtijeva određen vid konsenzusa. Zaštita manjine nađena je u lokalnim autonomijama i u federalnom uređenju. Određena prava manjina se kulturno i teritorijalno zaštićuju i ne mogu se mijenjati bez suglasnosti tih manjina. Štoviše, vlast se dodatno ograničava funkcionalnom i teritorijalnom podjelom.

Liberalistička politička filozofija nije bez teškoća. Ne treba je smatrati idealnim odgovorom na problem političkog života ljudi. U mnogo čemu suvremene države odstupaju od slobodarskih ideja l. i gledaju na državu sa više povjerenja nego što su na to bili spremni liberali. Ni ta djelomična promjena u političkim shvaćanjima ljudi nije trajna, pa se oživljavanje liberalne misli može ustanoviti i na Zapadu, a pogotovo na Istoku. No, ne može se osporiti činjenica da je l. zaslužan za gotovo sve osnovne političke ustanove suvremenog svijeta: slobodna trgovina, sloboda misli i trpeljivost, konstitucionalizam i zaštita ljudskih prava, demokracija, podjela vlasti, federalizam i autonomija, socijalna pravda; ukazivanje na individualne slobode i na političku jednakost predstavljaju posebne tekovine l. Teško je odvojiti političku civilizaciju u kojoj živimo od doprinosa takvih liberala kakvi su bili B. Spinoza, R. Descartes, Th. Hobbes, J. Locke, Ch. Montesquieu, D. Hume, I. Kant, J. S. Mill, A. de Tocqueville, J. E. Acton, J. G. Herder, a od suvremenijih F. von Hayek, K. Popper, J. M. Keynes, I. Berlin, J. Rawls i mnogi drugi. Bez obzira na to što danas ima više političkih mislilaca koji sumnjaju u valjanost liberalizma nego što ima doktrinara, l. je prerastao u jezik političke filozofije kojim se služe i apologeti i najžešći kritičari. *VG*

KLJUČNI POJMOVI: SLOBODA, INDIVIDUALIZAM, JEDNAKOST, SOCIJALNA PRAVDA, DEMOKRACIJA

LITERATURA: Monteskje, *O duhu zakona*, Beograd 1989; J. Locke, *Dve rasprave o vladi*, Beograd 1978; J. S. Mill, *Izabrani politički spisi*, Zagreb 1989.

KONZERVATIVIZAM (engl. *conservatism*, njem. *Konservativismus*, franc. *conservativisme*) je političko učenje koje je imalo značajan utjecaj na razvoj moderne državnosti i koje je glavni suparnik liberalizmu. K. određuju, naročito radikalni politički mislioci, kao ono učenje koje brani *status quo*. Ispravnije je, međutim, reći da je to politička filozofija legalnosti (→ ZAKONODAVSTVO; → USTAV). »Bez prava nema države« je možda osnovna misao konzervativizma. Tek ukoliko se uzme u svom najboljem obliku, moći će se shvatiti i određeni radikalizam koji se u toj misaonoj struji može pojaviti.

Filozofijsku osnovu k. čini otpor racionalizmu, posebno kartezijanskoj filozofiji. Ideja o slobodnom umu koji samo u izvjesnosti o sebi ima svoj temelj vodila je racionaliste da optimistički shvaćaju mogućnosti ljudi da spoznaju svijet i da prema toj spoznaji teže urediti svoj život. Racionalizam je, stoga, bio viđen kao sveobuhvatna kritika tradicije i apologija slobodnog izbora; shvaćen je kao subverzivno učenje koje ruši legitimnost svake legalnosti.

Političku osnovu k. sačinjava upravo ta suprotstavljenost legitimnosti i legalnosti. Svaki se zakon može osporiti sa stajališta njegove legitimnosti. Drukčije rečeno, čovjek može osporavati da je dužan činiti nešto što mu zakon nalaže (ili ne činiti nešto što mu zabranjuje) budući da se to kosi s njegovim interesima. Dakle, legalnost može izgubiti političku podršku. U krajnjem slučaju, racionalisti i liberali bi tvrdili da zakoni, koji se ne zasnivaju na suglasnosti onih na koje se odnose, ne mogu za njih biti obvezni. K. je ona politička filozofija koja brani legalnost i traži legitimnost u nečem drugom a ne u suglasnosti, odnosno u društvenom ugovoru.

Prema tome, k. je političko učenje koje smatra da zakoni obvezuju bez obzira na političku suglasnost i koje ne vjeruje u racionalnost kao osnovu pojedinačnog i društvenog života.

Ovo učenje se poziva na bezuvjetno važenje prava, pa je prirodno da razvija učenje o → SUVERENOSTI kao o izvoru prava. Inzistiranje na pojmu suverenosti može se smatrati najvećim doprinosom ove misaone struje političkoj filozofiji. Po Bodinu suverenost je neprikosnoveno i nedjeljivo pravo donošenja odluke. Onaj koji u → DRŽAVI ima to pravo smatra se suverenom. Neprikosnovenost njegovog prava proistječe iz činjenice da nitko drugi, nijedan suveren druge države ne može naređivati u toj državi. Nedjeljivost, opet, znači da nitko drugi u državi ne može uvjetovati odluke suverena. Pravno izraženo, suveren nema obveza prema međunarodnom pravu i ne dijeli vlast ni sa kim prema ustavnom pravu.

Ako se učenje o suverenosti poveže s onim o legalnosti, dolazi se do shvaćanja političke obveze koje je misaona osnova k. K. smatra da su ljudi dužni slušati suverenu vlast jer se ona ne zasniva na njihovoj suglasnosti, već na pravu. Pravo se, pak, poštuje bezuvjetno, pa nije moguće poslušnost uvjetovati suglasnošću. Konzervativna misao polazi od tvrdnje da prošle odluke obvezuju. Štoviše, engleski konzervativci, naročito kritičari liberala Lockea, tvrdili su da je »zakon utoliko bolji ukoliko je stariji«.

Ta misao izražava duboku nesklonost konzervativaca prema racionalizmu i oslanjanje na dva mehanizma koja nisu nužno racionalna: na moral i na spontanost. Po konzervativnoj misli vlast ne dijeli pravdu već slijedi pravo, a izvor prava nalazi se u moralnim normama. Same moralne norme ne nastaju nekim postupkom racionalnog odlučivanja, već spontano; kasniji konzervativci će se pozivati na evoluciju. To pozivanje na moralne osnove zajednice daje konzervativizmu određen kolektivistički karakter,

zbog čega je često bio nacionalan po svom političkom karakteru.

K. je struja koja se u modernoj političkoj misli javlja prije → LIBERALIZMA, ali poseban značaj dobiva u vrijeme građanskih revolucija. Iako je sam bio liberal, engleski mislilac E. Burke se smatra jednim od najvećih konzervativnih političkih mislilaca. Njegov osnovni doprinos je osporavanje revolucije (→ POLITIČKA REVOLUCIJA), za što je iznosio dva argumenta. Prvo, čovjek se ne može osloboditi obveze samo zato što mu ona ne odgovara. Drugo, uklanjanje legalnosti vodi dijeljenju revolucionarne pravde, a ona nužno teroru.

Ne treba, međutim, misliti da engleski konzervativci nisu bili za pravo na osporavanje legalnosti. Naprotiv, smatrali su da je potrebno osigurati političku mogućnost za osporavanje i promjenu zakona kako bi se izbjegle revolucije. Zato su zagovarali priznavanje političkog pluralizma i prava na stvaranje → POLITIČKIH STRANAKA. Političkim se putem može osporavati legitimnost, a legalnim će se putem mijenjati zakoni. U tom smislu su konzervativci u višestranačkom sistemu našli rješenje za pomirenje legitimnosti i legalnosti.

Kao i druge političke struje i konzervativna ima radikalnu stranu. Budući da se k. opire revoluciji, osnovna je politika konzervativaca restauracija. Kada dođu na vlast, konzervativci uklanjaju one ustanove koje su donijeli revolucionari. Danas se oni u tome sasvim slažu s liberalima, budući da i jedni i drugi teže što većoj liberalizaciji, tj. uklanjanju prepreka za širenje slobode. Međutim, u zemljama srednje Evrope je k., zbog neriješenih nacionalnih problema, težio da preraste u nacionalizam (→ NACIJA), oslanjajući se na nacionalne vrijednosti i na nedjeljivu nacionalnu suverenost. To nije vodilo samo zahtjevima da se države zaokružuju u nacionalne, već i tome da se druge nacije iz takve države istjeraju. Naime, čim se zagovaraju nacionalne države i to se pravo pruža svima, zahtjev za nacional-

nom državom ne sadrži samo cilj da svi pripadnici jedne nacije žive u istoj državi već i to da u njoj ne živi nitko osim njih. To nije nužna implikacija k., već pogrešno prilagođavanje političkim problemima nastalim stvaranjem država u tradicionalno pluralističkom prostoru Evrope. Nacionalizam, međutim, ne izvire samo iz k.; on je vid ekstremizma koji može biti pridodat bilo kom političkom učenju.

Suvremeni k. je u svom dominantnom obliku demokratski, samo što se više od drugih demokratskih struja zalaže za kontinuitet legalnosti i za suverenost → AUTORITETA. Konzervativna misao suprotstavlja se liberalnoj upravo u tome što ne vjeruje da se sve može prepustiti racionalnoj argumentaciji, već smatra da treba poštovati autoritet, posebno onaj zasnovan na pravu. To što se argumentima može osporiti neko pravo nije dovoljan razlog da se autoritet prava ne poštuje – to je osnovni stav k. i razlog njegovog suprotstavljanja revolucionarnim promjenama. VG

KLJUČNI POJMOVI: PRAVO, LEGALNOST, SUVERENOST, NACIONALIZAM, RESTAURACIJA, SPONTANOST, ZAJEDNICA

LITERATURA: L. Strauss, *Prirodno pravo i istorija*, Sarajevo 1968; S. Jovanović, *Država I–II*, Beograd 1990.

SOCIJALIZAM (engl. *socialism*, njem. *Sozialismus*, franc. *socialisme*) je teorija, pokret i poredak koji teži socijalizaciji, tj. podruštvljenju temeljnih uvjeta ljudske egzistencije. Ovaj neologizam pojavljuje se sredinom 19. st. u Francuskoj (1831. P. Leroux) i označuje ponajprije protimbu individualizmu, tj. oslanjanje na kolektivnost opstanka (prije svega onih koji su siromaštvom socijalno ugroženi). S. se nastavlja na utopije novog vijeka, a posebice na tzv. socijaliste-utopiste (C. H. Saint-Simon, Ch. Fourier, R. Owen). Najviša je vrijednost s. jednakost (razumljena ne samo u političkome, nego, bitno, u društvenome smislu), a odatle i programska težnja za ukidanjem ili barem kontroliranjem privatnog vlasništva,

te isticanje rada kao osnove ljudskog opstanka. Različite socijalističke doktrine (anarhizam, demokratski socijalizam – socijaldemokracija, boljševizam – komunizam, itd.) dovele su do niza sporova među socijalistima, ali su u realiziranju političkih poredaka djelovale samo socijaldemokratska i boljševička opcija. *ŽP*

ANARHIZAM (grč. *anarhìa*, engl. *anarchism*, njem. *Anarchismus*, franc. *anarchisme*) je doktrina i pokret unutar socijalističke teorije i socijalističkog pokreta koja drži da je → ANARHIJA ideal pravednog društva, odnosno političkog poretka bez ikakve izvanjske prinude. Inspirirani nekim elementima učenja P. J. Proudhona i praksom Pariške komune iz 1871. god. ruski anarhist M. Bakunjin (1814–1876) i P. Kropotkin (1842–1921) zalagali su se za društvo bez → DRŽAVE i privatnog → VLASNIŠTVA. Anarhistički komunizam, najznačajnija struja a., zagovara zajedničko vlasništvo sredstava za proizvodnju i raspodjelu prema potrebama. →DRUŠTVO je razumljeno kao agregat slobodno ujedinjenih komuna i proizvodnih udruženja u kojem ne djeluje ni jedna vrsta izvanjske prinude (državne, pravne, političke, ekonomske) nad pojedincima. Princip odlučivanja je opća suglasnost na temelju morala. Po shvaćanju anarhističkih teoretičara to društvo → SLOBODE može se uvijek uspostaviti odmah i sada.

A. je inzistirao na jedinstvu teorije i prakse kao svom osnovnom načelu. Odbacivao je ideju prelaznog perioda između građanskog i komunističkog društva, kao i sve oblike socijalističkog reformizma. Već u najranijem razdoblju radničkog pokreta sukobio se s marksizmom i socijaldemokracijom (→ *DEMOKRATSKI SOCIJALIZAM*). Kasnije je a. bio značajan u kritici komunističkog → *BOLJŠEVIZMA*.

Utjecaj a. osjećao se u Španjolskoj, Francuskoj, Italiji, Meksiku, Nizozemskoj i u Rusiji do oktobarske revolucije. Najznačajnije praktičko iskustvo a. su radničko samoupravljanje i poljoprivredne ko-

mune u Španjolskoj za vrijeme građanskog rata (1936–1939). Od Pariške komune 1871. do studentskog pokreta 1968. god. anarhističke ideje bile su prisutne u svim revolucionarnim situacijama i pokretima u Evropi i Americi. *LS*

KLJUČNI POJMOVI: KOMUNA, SAMOUPRAVLJANJE, KONSENZUS

LITERATURA: L. Sekelj, *O anarhizmu*, Beograd 1987.

BOLJŠEVIZAM (engl. *bolshevism*, njem. *Bolschewismus*, franc. *bolchevisme*) je prvotno struja u ruskome radničkom pokretu, potom frakcija u Socijaldemokratskoj radničkoj stranci Rusije, a od 1912. god. samostalna politička stranka. Nakon prvog svjetskog rata razvija se u utjecajnu radničku → IDEOLOGIJU i **pokret**. Nakon revolucije 1917. uspostavlja se kao **državni poredak** u Sovjetskom Savezu, a poslije drugog svjetskog rata i u nizu istočnoevropskih zemalja. Ideologijsku osnovicu b. čini lenjinizam (Lenjinova interpretacija Marxove i Engelsove teorije) koji odbacuje dotad vladajući teorijski revizionizam i politički reformizam u socijalističkom pokretu (→ SOCIJALIZAM). To označuje historijski raskid b. sa socijaldemokracijom (→ *DEMOKRATSKI SOCIJALIZAM*). Lenjinizam sebe sama prikazuje kao »marksizam epohe imperijalizma« koja se okončava socijalnom revolucijom proletarijata, osvajanjem političke vlasti i socijalističkom organizacijom društva. Novi se poredak naziva diktaturom proletarijata (→ *DIKTATURA*). Počiva na podržavljenoj planskoj privredi i političkoj diktaturi komunističke partije. Službeni je cilj političke diktature ozbiljenje harmonične komunističke zajednice (→ *KOMUNIZAM*). U njegovu ostvarenju dopuštena su sva sredstva, uključujući i teror (→ TEROR). Kolektivistički poredak nadređen je temeljnim ljudskim pravima i slobodama (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA). Neki analitičari razlikuju u povijesti b. lenjinističku i staljinističku (→ *REALNI SOCIJALIZAM*) fazu. *MK*

KLJUČNI POJMOVI: IDEOLOGIJA, KOMUNIZAM, REVOLUCIJA, DIKTATURA

LITERATURA: O. K. Flechtheim, *Bolschewismus 1917–1967. Von der Weltrevolution zum Sowjetimperium*, Beč 1967; F. Kool/ E. Oberländer (ur.), *Arbeiterräte oder Parteidiktatur*, Olten 1967; J. Ellenstein, *Historija staljinskog fenomena*, Zagreb 1980.

DEMOKRATSKI SOCIJALIZAM (engl. *democratic socialism*, njem. *Demokratischer Sozialismus*, franc. *socialisme démocratique*) u suvremenom političkom govoru označava ideologijsku orijentaciju koju je, nasuprot komunističkom → *REALNOM SOCIJALIZMU*, zagovarala većina zapadnoevropskih socijalističkih i socijaldemokratskih partija. One prvobitno nastaju kao radničke partije koje nastoje ustanoviti demokratska načela i u društvu i u državi. Uvažavajući osobito marksistički prikaz i kritiku kapitalističkog društva one pored ustanovljavanja općeg, jednakog i tajnog prava glasa prvobitno zagovaraju ukidanje kapitalističkog privatnog → VLASNIŠTVA. To je razumljeno kao pretpostavka ozbiljenja slobode i jednakosti svih ljudi. Izraz rabe njemački socijaldemokrati već u 19. st. kako bi razlučili opozicijski sadržaj svojih zahtjeva od »državnog socijalizma«, kako su nazivani pokušaji njemačke vlade da podržavljenjem željeznice i pojedinih monopola, te stanovitim proširenjem prava radništva prevlada depresiju privrede i integrira radništvo u poredak.

Revolucionarna zbivanja početkom 20. st. i pokušaj boljševika (→ *BOLJŠEVIZAM*) da svoje shvaćanje diktature proletarijata nametnu kao povijesno jedino moguć oblik socijalističkog poretka prinudili su vodeće socijaldemokratske teoretičare (K. Kautsky, E. Bernstein, R. Hilferding) da cjelovitije istaknu povezanost → SOCIJALIZMA i → DEMOKRACIJE.

Uspostavljanje nacionalsocijalističke diktature (→ FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM) u Njemačkoj je unaprijedilo spoznaju da su sloboda i dostojanstvo čovjeka temeljne vrijednosti koje može jamčiti jedino demokratski ustrojena → ZAJEDNICA. Demokratsko je načelo shvaćeno kao općenito načelo, a osporena je znanstvena i politička valjanost razliko-

vanja proleterske i građanske, odnosno formalne i zbiljske demokracije.

Demokratski socijalizam kao cjelovita ideologijska orijentacija formuliran je nasuprot boljševičkom komunizmu (→ *BOLJŠEVIZAM*; → *KOMUNIZAM*) i nacionalsocijalizmu (→ FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM) tek nakon drugoga svjetskog rata. Temeljna su načela iskazana u deklaraciji pod naslovom *Ciljevi i zadaci demokratskog socijalizma* koja je usvojena prilikom obnavljanja Socijalističke internacionale 1951. god. u Frankfurtu/M.

Uvažavajući razvojnu sposobnost i fleksibilnost kapitalističkog privrednog poretka te integriranje radništva u taj poredak, zagovornici demokratskog socijalizma su odbacili vjerovanje u povijesnu nužnost uspostavljanja socijalizma i stav da je podruštvljenje proizvodnih snaga jedini oblik ozbiljenja socijalističkih vrijednosti. Ističući da je privredni napredak opravdan u onoj mjeri »u kojoj pridonosi oslobođenju i razvoju ljudske osobe«, demokratski socijalisti ne osporavaju kapitalizam prvenstveno iz ekonomskih motiva, nego zato što »vrijeđa ćudoredni osjećaj«. Zahtjev da se ozbilji demokratski socijalizam kao umno zajedništvo je utemeljen u cjelokupnoj evropskoj humanističkoj tradiciji – od kršćanstva do suvremene političke filozofije. Mogućnost ozbiljenja takva zajedništva uvjetovana je svjesnim političkim djelovanjem i suglasnošću ljudi.

Programom Socijaldemokratske partije Njemačke usvojenim 1959. u Bad Godesbergu demokratski socijalizam uobličen je u otvorenu ideologijsku orijentaciju temeljne vrijednosti koje su → SLOBODA, → JEDNAKOST, → PRAVEDNOST i → SOLIDARNOST. One mogu biti ozbiljene uspostavljanjem političke demokracije, državnom intervencijom u tržišnu privredu, ozbiljenjem dobrobiti svih građana u socijalnoj → DRŽAVI i proširenjem demokratskih prava zaposlenih.

Ovako razumljeni demokratski socijalizam je bio utemeljen na tradicionalnom evolucionističkom razu-

mijevanju društvenog napretka prema kojemu tehnički razvoj i rast društvenog proizvoda *eo ipso* stvara pretpostavke ozbiljenja demokratskog socijalizma. Razvoj suvremenog društva posljednja tri desetljeća je pokazao kako ovako razumljeni napredak zagađivanjem i uništavanjem čovjekove prirodne okoline dovodi u pitanje ljudski opstanak (→ SUŽIVOT S PRIRODNOM OKOLINOM). Stoga je u novijim programatskim deklaracijama iskazana svijest da se vrijednosti demokratskog socijalizma mogu ozbiljiti jedino ako se kritički respektiraju spoznaje i zahtjevi ekologijskih pokreta, a napredak pojmi kao unapređivanje kvalitete življenja. *IP*

KLJUČNI POJMOVI: IDEOLOGIJA, SOCIJALIZAM, DEMOKRACIJA, SOLIDARNOST

LITERATURA: T. Meyer, *Demokratischer Sozialismus*, Bonn 1982; P. Vranicki, *Historija marksizma*, 3. izdanje, Zagreb 1975; Teorija i praksa socijaldemokracije, »Marksizam u svetu«, br. 4–5, 1977.

KOMUNIZAM (lat. *communis*, engl. *communism*, njem. *Kommunismus*, franc. *communisme*) pojmovno obuhvaća različite teorije, utopije, pokrete, organizacije i poretke (prvobitni komunizam, rani komunizam, anarho-komunizam, boljševički komunizam, komunizam savjetâ, itd.). U novije vrijeme taj se pojam vezuje uz teorijsku političku baštinu K. Marxa. Prema njegovom tumačenju k. obuhvaća **znanost** o povijesti i društvu, koja je utvrdila zakonitosti historijskog razvoja uključujući i nužnost propasti kapitalističkog društva zbog unutarnjih neprevladivih opreka, **socijalni pokret** koji će razriješiti te opreke ozbiljenjem nove ljudske zajednice i **viziju nove, komunističke zajednice**. K. se određuje kao druga ili kao viša faza jedinstvene komunističke organizacije ili kao besklasni društveni poredak (→ KLASA); socijalizam je po kasnije nastalim shvaćanjima prva ili prijelazna faza nove formacije društva. U k. sredstva za proizvodnju su zajedničko → VLASNIŠTVO ljudi. Rad je izvor društvenog života i zbiljska ljudska potreba. Proizvodi društve-

nog rada prisvajaju se neposredno, na osnovi individualnih potreba, a ne privatnih → INTERESA ljudi u procesu tržišne razmjene. Svi su ljudi socijalno jednaki i svi slobodno razvijaju svoje tjelesne i duhovne sposobnosti. Iščezava podjela na tjelesni i umni rad, siromašne i bogate, upravljače i podređene. Nestankom klasnih opreka odumire i → DRŽAVA. Komunizam je asocijacija slobodnih i jednakih individuuma.

VK

KLJUČNI POJMOVI: SOCIJALIZAM, ZAJEDNICA, DRUŠTVENI POKRETI, KLASA, DRŽAVA

LITERATURA: Kool/Krause (ur.), *Die Frühen Sozialisten*, Olten 1967; K. Korsch, *Karl Marx*, Frankfurt/M. 1967; A. Heler, *Vrednosti i potrebe*, Beograd 1981; R. Bahro, *Alternativa*, Zagreb 1981.

REALNI SOCIJALIZAM (engl. *real existing socialism*, njem. *real existierender Sozialismus*, franc. *socialisme réel*) je sintagma koju izvorno uvodi sovjetska ideologija krajem šezdesetih godina 20. stoljeća da bi razgraničila socijalizam doveden do poretka u istočnoj Evropi od nastojanja oko »socijalizma s ljudskim licem« (na Zapadu) za kojeg se zalaže »nova ljevica«. Izraz se kasnije prihvaća i u kritičkim analizama, pa je danas široko prihvaćen kao oznaka režima nastalih po uzoru na poredak ustrojen nakon oktobarske revolucije u Sovjetskom Savezu.

Oslanjajući se na Lenjinovu interpretaciju Marxa, te Staljinov koncept »socijalizma u jednoj zemlji«, realni socijalizam proizlazi iz temeljnih načela → *BOLJŠEVIZMA*. Ideologijski on sebe opravdava pozivanjem na spoznate zakone povijesne nužnosti, kao »diktaturu proletarijata« (→ *DIKTATURA*) koja je prijelazno razdoblje ka → *KOMUNIZMU*. Ovaj model zapravo počiva na nasilnom političkom nametanju reduktivne ideologijske slike svim odnosima i ustanovama u društvu u kojemu je na vlasti. Proklamirajući dokidanje privatnog → VLASNIŠTVA, taj tip režima ukida samostalnost civilnog društva (→ DRUŠTVO), nameće političko-ideologijske kriterije privredi i ukida ljudska prava u ime uvjerenja da razlike među

ljudima nisu dopustive, a svaki pojedinac živi za dobro zajednice i budućnosti.

Temeljna je formula realnog socijalizma vlast komunističke stranke u državi (odnosno partijskih foruma i funkcionara), prevlast političke sfere (države) nad društvenom, te ideologijsko nametanje obvezatnih modela svakidašnjeg života, uključujući i privatni. Ovaj se model pokazao privredno neefikasnim (osim u nekim etapama u posve nerazvijenim sredinama) i nesposobnim za jamčenje ljudskih prava (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA), te kulturno insuficijentnim. Ideologijsko inzistiranje na → JEDNAKOSTI imalo je kao rezultat ekonomsku sigurnost, premda na veoma niskoj materijalnoj razini svakidašnjeg života i ljudskih potreba, ali i nesigurnost spram državne represije i ideologijskog nametanja. *žp*

KLJUČNI POJMOVI: BOLJŠEVIZAM, KOMUNIZAM, TOTALITARIZAM, SILA, JEDNAKOST

LITERATURA: F. Feher, A. Heler, Đ. Markuš, *Diktatura nad potrebama*, Beograd 1986; Ž. Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Zagreb 1990.

FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM

FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM (engl. *fascism/nationalsocialism*, njem. *Faschismus/Nationalsozialismus*, franc. *fascisme/nationalsocialisme*). Izraz »fašizam« je u političkom i znanstvenom govoru dvoznačan. F. je ime antiliberalnog (→ LIBERALIZAM), antidemokratskog (→ DEMOKRACIJA), antikomunističkog i antisocijalističkog (→ SOCIJALIZAM) svjetonazora, pokreta i poretka koji je u Italiji postojao između dva svjetska rata. Ime je izvedeno od latinske riječi *fasces* koja je označavala svežanj pruća sa sjekirom u sredini, a simbolizirao je jedinstvo vrhovne vlasti u antičkom Rimu. Izraz su u 19. st. rabili sindikalisti kako bi istakli razliku svojih udruženja *(fasci revoluzzionari)* od političkih partija. Za vrijeme prvog svjetskog rata u Italiji nastaje pokret koji, pozivajući se na ovu tradiciju, formira *fascio di combattimento* (borbeni savez). Ovaj je

savez nacionalističkih grupa 7. studenog 1921. ustanovio Nacionalnu fašističku stranku *(Partito Nazionale Fascista)* kojoj se 1923. pridružilo i Talijansko udruženje nacionalista *(Assoziazione Nazionalista Italiana)*. Vođa stranke bio je B. Mussolini. Poslije marša na Rim (u listopadu 1922) fašisti su ušli u koalicijsku vladu s drugim građansko-nacionalističkim strankama. Bio je to početak ustanovljavanja poretka koji će se kao jednostranački i totalitarni (→ TOTALITARIZAM) stabilizirati krajem 20-ih godina. Fašistički poredak prestao je postojati 1943. godine, nakon kapitulacije Italije u drugom svjetskom ratu.

Izraz »fašizam« se, drugo, rabi kao generički **pojam** koji označava ideologije, političke pokrete i organizacije te vladavinske poretke koji su po svojoj socijalnoj osnovi i političkoj funkciji, te metodama političkog djelovanja srodni talijanskom fašizmu. Osobito se rabi kao istoznačnica s izrazom nacionalsocijalizam, koji je ime za njemački fašizam. Pojam »fašizam« nije u znanosti jednoznačno određen. Osobito historičari, naglašavajući razlike među pokretima u pojedinim državama i pojedinim fašističkim vladavinskim porecima, osporavaju analitičku valjanost pojma »fašizam«. Ipak, znanstvenici različitih teorijskih orijentacija i političkih stajališta (E. Nolte, R. Kühnl) su uvjerljivo pokazali kako fašistički pokreti i vladavinski poreci imaju dovoljno zajedničkih značajki koje opravdavaju znanstvenu uporabu pojma »fašizam«.

Povijesno je izlazište fašizma **kriza** kapitalističkog građanskog društva i liberalnih parlamentarnih poredaka početkom ovoga stoljeća. Ona se ekonomski očitovala kao kriza kapitalske reprodukcije. Socijalni izraz krize je neintegriranost radništva u kapitalističko građansko društvo i liberalno-parlamentarni poredak, porast nezaposlenosti, te podjela društva na sve oštrije suprotstavljene osnovne → KLASE kapitalističkog društva – buržoaziju i proletarijat. Politički se kriza iskazuje kao **nemoć** tradicionalnih elita

(krupne buržoazije, zemljovlasnika, birokracije, vojske, visokog svećenstva) da sredstvima parlamentarne demokracije prevladaju krizu, te kao **nemoć** organiziranog radništva da vlastitu emancipaciju unaprijedi revolucionarnim ukidanjem kapitalističkog građanskog društva i liberalne države. Kriza, osim toga, osviještava **nelegitimnost** ustanovljenog načina proizvodnje i reprodukcije, te liberalno-parlamentarnog sistema vlasti.

Osvještavajući razloge krize i mogućnosti njezina prevladavanja **fašistički svjetonazor,** nasuprot liberalističkom individualizmu i socijalističkom internacionalizmu, zagovara uspostavljanje → ZAJEDNICE kao uvjeta i oblika prevladavanja krize. Zajednica je pojmljena kao jedinstvena, organski raščlanjena **država** (talijanski fašizam) ili kao **nacija** jedinstvo koje je zajamčeno **krvlju** i **tlom** (njemački fašizam). Zajednica je najviša ćudoredna vrijednost. Ona prethodi pojedincu i vremenski i logički, te ima pravo da pojedinca ili pojedine društvene grupe podvrgne svojoj volji. **Jedinstvo** zajednice je uvjet duhovnog, socijalnog, političkog i ekonomijskog preporoda, a iskazuje se u jedinstvenoj volji zajednice. Jedinstvenu volju zajednice izražava i jamči **vođa** volja kojega je izlazište zakona zajednice. Antiliberalizam, antidemokracija i autoritarnost su konstitutivni elementi fašističkog svjetonazora.

Borba je, prema fašističkom svjetonazoru, prirodni način čovjekova opstanka. Zagovarajući djelovanje koje nije posredovano prosvjetiteljskim racionalizmom i legalističkom parlamentarnom procedurom ova »filozofija čina« zagovara i nasilno zatiranje razlika koje sprečavaju ustanovljavanje neposredovanog jedinstva zajednice. Jedinstvo → NACIJE valja uspostaviti osiguravajući krvnu čistoću članova zajednice. Zagovarajući **nacionalizam, rasizam,** osobito **antisemitizam** fašisti pripadnike manjinskih nacija prokazuju kao osnovne krivce za krizu poretka. Istovremeno valja nasilno ukinuti sve svjetonazorske, kulturne, vjerske, političke i dr. razlike koje

samim postojanjem dovode u pitanje temelje zajedništva. → TEROR kao organizirano, trajno, brutalno i neograničeno **nasilje** je legitimno sredstvo za postizanje ovog **ujednačavanja** *(Gleichschaltung)*. Fašistički → SVJETONAZOR pretežno mobilizira tradicionalno politički inertne »prijelazne klase« građanskog društva – sitne trgovce, obrtnike, seljaštvo, slobodne profesije, te socijalne grupe koje opstoje na marginama društva. Prihvaćaju ga i brojni, osobito nezaposleni i mladi radnici kojima postojeći poredak ne nudi nikakvu perspektivu. Fašistički se **pokreti** uobličuju u strogo hijerarhijski raščlanjene, centralizirane masovne organizacije u kojima je ustanovljen karizmatsko-personalistički aparat na čelu kojega je neprikosnoveni vođa. Oni osim toga formiraju vlastite uniformirane i naoružane, paravojne organizacije (npr. *squadre d'azione* u Italiji, *Sturmabteilung* u Njemačkoj) teror kojih stvara privid odlučnosti i efikasnosti.

Fašistički pokreti u pojedinim porecima sudjeluju na izborima postižući različite uspjehe. Iako su u pojedinim državama postizali značajne izborne rezultate, fašistički pokreti nisu nigdje na slobodnim izborima uspjeli zadobiti potrebnu većinu i tako osvojiti vlast. Dapače, historijski fašistički pokreti su jedino u Italiji (1922–1943) i Njemačkoj (1933–1945) uspjeli uspostaviti fašističke vladavinske poretke sklapajući kompromis s tradicionalno vladajućim elitama. I Mussolini u Italiji i Hitler u Njemačkoj su došli na vlast u koaliciji s tradicionalnim nacionalističkim strankama odustajući od izvorno antikapitalističkih elemenata svoga programa. Fašizam kao **poredak** ustanovljuje kompromis između tradicionalno vladajućih elita i nove »elite« fašističkih pokreta. Ovim je kompromisom očuvan povlašteni položaj (ali ne i posvemašnja autonomija) osobito vlasnika monopolističkog kapitala i vojske i zajamčena relativna autonomija političke fašističke elite. Fašistički je poredak → *DIKTATURA* koja ozbiljuje kompromisom revidiranu fašističku ideologiju. U njoj su zatrti

svi elementi liberalnog ustrojstva države (vlast zakona, parlamentarno ustrojstvo vlasti, nezavisno sudstvo, federalizam, višepartijski sistem, autonomna javnost i dr.) i društva (autonomija privrednih subjekata, osobito radničkih sindikata i zadruga) te uspostavljeno samovlašće fašističke političke partije – pokreta. Partija – pokret ukida pravnu državu i uspostavlja policijsku državu u kojoj je djelovanje, osobito tajne, policije podvrgnuto isključivo interesu i kontroli fašističkih vođa. Proklamirano jedinstvo zajednice se, osim terorom koji mjestimice prerasta u genocid, pokušava ostvariti monopolom ujednačene propagande, te potčinjavanjem odgojnih i obrazovnih institucija. Osnivanjem brojnih masovnih organizacija ustanovljenih po različitim područjima života, dobi i spolu fašistička diktatura nastoji ostvariti podršku poretku, ali i kontrolu stanovništva. Upriličavanjem čestih, pompeznih, pseudodemokratskih, populističkih svečanosti inspiriranih najčešće slavnom prošlošću nastoji se probuditi entuzijazam masa i **trajna mobilizacija** pučanstva u borbi za ozbiljenje nacionalnog jedinstva.

Ekonomsku križu fašistički su poreci pokušavali rješavati državnom intervencijom u privredi, poticanjem privrednog razvoja državnim investicijama (javni radovi, naoružanje) te potiranjem socijalnih prava radništva.

U razdoblju između dva svjetska rata fašizam je bio jedan od raširenih obrazaca rješenja krize građansko-kapitalističkih društava. Tamo gdje se uspostavio kao poredak bio je smrtna prijetnja emancipacijskim dostignućima ranog građanstva i radničke klase. Otuda je antifašizam jednako star kao i sam fašizam. *IP*

KLJUČNI POJMOVI: ZAJEDNICA, JEDINSTVO, NACIJA, DIKTATURA, AUTORITET, TEROR, TOTALITARIZAM

LITERATURA: R. Kühnl, *Oblici građanske vladavine – liberalizam i fašizam*, Beograd 1976; E. Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990; *Fašizam i neofašizam*, Zagreb 1976.

KORPORATIVIZAM (engl. *corporativism*, njem. *Korporativismus*, franc. *corporatisme;* od lat. *corpus* tijelo, *corporatio* udruženje) izvorno označava političku doktrinu koja je utemeljena u srednjovjekovnoj (odnosno šire: feudalnoj) predodžbi o konstituciji političke zajednice posredstvom korporacija, tj. autonomno organiziranih kolektivnih političkih subjekata. Osnovne su postavke korporativističke doktrine:

a) **korporativni politički subjektivitet:** osnovni → SUBJEKTI političkog života koji tvore političku → ZAJEDNICU (u modernom shvaćanju: → DRŽAVU) nisu pojedinci, nego organski strukturirane i politički institucionalizirane staleške, socijalne odnosno strukovne skupine ili manje teritorijalne cjeline (gradovi, općine);

b) **korporativna reprezentacija:** politička se zajednica ne uspostavlja posredstvom reprezentacije individualnih volja, već reprezentiranjem i povezivanjem korporativno organiziranih grupnih → INTERESA;

c) **dekompozicija državne suverenosti:** čvrsta unutrašnja → SUVERENOST moderne države kao najviše i neprikosnovene → VLASTI na određenom teritoriju rastvara se u korist predodžbe o pluralnom mozaiku međusobno isprepletenih vladavinskih kompetencija korporativnih subjekata.

Tradicionalna korporativistička doktrina nije se do danas održala u svom integralnom obliku, ali se mnogi njezini elementi mogu naći u nizu modernih političkih doktrina. Evo kratkog pregleda tih doktrina i elemenata preuzetih iz korporativizma:

1. **Fašizam** (→ FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM) u svojoj kritici → PARLAMENTARIZMA i liberalnog načela individualne reprezentacije preuzima ideju **korporativne reprezentacije:** u uvjetima jednopartijske diktature sistemom korporativne reprezentacije različiti socijalni interesi prinudno se integriraju u totalitarnu državu → TOTALITARIZAM.

2. Političke doktrine **sindikalizma, savjetske demokracije** i **radničkog samoupravljanja** iz perspektive

radničkog, odnosno socijalističkog pokreta (→ SOCIJALIZAM), suprotstavljaju tzv. »buržoaskom« parlamentarizmu sistem korporativne, odnosno **funkcionalne reprezentacije:** riječ je o stupnjevanom sistemu posredovanja interesa granski organiziranih proizvođača u kojem se politika reducira na organizaciju materijalne reprodukcije društva.

3. Politička doktrina **pluralizma** (→ POLITIČKE STRANKE) sadrži element zamjene političkog subjektiviteta pojedinca predodžbom o **interesnim grupama,** odnosno organiziranim interesima kao subjektima politike, ali, važno je istaći, u uvjetima liberalnih jamstava temeljnih sloboda i prava čovjeka (→ LIBERALIZAM; → PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA) i opstanka liberalno konstituiranog → PARLAMENTA kao središnje političke institucije. Teoretičari pluralizma (primjerice H. Laski) također smatraju upitnom suverenost moderne države.

4. **Neokorporativizam** (kao analitički pojam i politička doktrina javlja se tek sedamdesetih godina 20. st.) nadovezuje se na pluralističke modifikacije liberalno-demokratske političke teorije, ali ih nadopunjuje nekim elementima koje preuzima iz korporativističke tradicije:

a) posebnu pažnju poklanja političkim funkcijama samoorganizacije socijalnih, odnosno profesionalnih grupnih interesa, oslanjajući se na rana promišljanja tog problema u klasika teorije →DRUŠTVA (primjerice na Hegelovo shvaćanje »korporacije« kao elementa samoorganizacije građanskog društva ili na Durkheimovo akcentuiranje organizacijskog učinka strukovnih udruženja);

b) potpuno odbacuje ideju ekskluzivne državne suverenosti u korist konstrukcije političkog sistema kao mreže komplementarnih, funkcionalno specijaliziranih javnih i korporativno-društvenih organizacija.

Pojmovi korporativizam ili korporatizam i neokorporativizam rabe se i kao analitički pojmovi u kritičkoj politologiji kako bi se prikazao suvremeni

preobražaj liberalnog građanskog društva. Taj se preobražaj očituje i kao rascjep između liberalnih vrijednosti (te na njima utemeljenih zakonskih normi) i zbiljnosti u kojoj pojedine korporacije (udruženja poslodavaca, radnički sindikati i dr.) djeluju kao politički subjekti (iako ovo djelovanje nije zakonski normirano). Nasuprot ideologijskom samorazumijevanju zagovornika poretka, ustrojstvo moderne pluralističke demokracije poprima tako korporativističke značajke. *NZ*

KLJUČNI POJMOVI: KORPORACIJA, INTERES, REPREZENTACIJA, PLURALIZAM, SUVERENOST

LITERATURA: N. Zakošek, Pluralizam i korporativizam, »Naše teme«, 26, 1982; U. v. Alemann (ur.), *Neokorporatismus*, Frankfurt/M. 1981; G. Lehmbruch, P. C. Schmitter, *Patterns of Corporatist Policymaking*, Beverly Hills 1982; H. Willke, *Entzauberung des Staates, Überlegungen zu einer sozietalen Steuerungstheorie*, Frankfurt/M. 1983.

TIPOVI POREDAKA

DEMOKRACIJA (engl. *democracy*, njem. *Demokratie*, franc. *démocratie*; od grčkoga demokratía – vladavina naroda/puka) je jedan od tradicionalnih no upravo danas najčešće zastupan oblik vladavine, tako da i poreci koji nisu demokratski nastoje legitimirati (→ LEGITIMIRANJE PORETKA) vlastito postojanje pozivanjem na d. Zbog toga je pojam u suvremenim raspravama dijelom izgubio preciznu određenost.

Izvorno, starogrčko shvaćanje d. kao vladavine →PUKA najčistije je razvijeno u atenskoj d. od Klistenovih reformi 507. god. pr. n. e. Prostorna i brojčana ograničenost grčkog (posebice atenskog) polisa omogućila je da njegova d. bude direktna, tj. neposredovana vladavina svih građana kao naroda/puka. Atenska d. je počivala na pretpostavci jednake vrline građana, pa u načelu nije koristila izbore. Zato se – budući su svi načelno jednaki, pa i jednako sposobni za javne službe – kockom određivalo tko će obnašati neku od njih. I Platon i Aristotel razmatraju d. kao jednu od formi vladavine, ali je ne zastupaju kao rješenje. D. je umnogome postala mit koji je kasnije nerijetko i veoma korisno djelovao na d. u srednjem i novom vijeku.

Grčki ideal igra veliku ulogu prvo u rimskim raspravama (koje donose bitne novine u jasnom razlikovanju privatnosti i → JAVNOSTI, te u poimanju republike), ali i u počecima obnavljanja demokratske ideje u renesansnoj verziji kod Marsilija Padovanca. Tek kod njega je jasno uvedeno većinsko odlučivanje kao bitno za d., ali se i dalje radi o d. u gradovima, s ograničenim teritorijem i stanovništvom. Spinoza zastupa d. kao ustrojstvo zajednice najprihvatljivije za civilno stanje, jer se iz prirodnoga može najlakše prijeći u takvo stanje u kojemu je skup pojedinaca koji donose zakone identičan sa skupom onih na koje se ti zakoni odnose. (Nešto slično se već nalazi kod Aristotela.) Najčistiji demokratski model u modernoj epohi zastupa Rousseau, no on i dalje ostaje kod neposredne demokracije ne uzimljući u obzir

nužnost diobe vlasti. Rousseau stoga navodi uvjete u kojima bi takav model mogao funkcionirati (mala zajednica, sličnost običaja, socijalnih statusa i odanost zajedničkoj stvari) koji više nisu nazočni u modernim nacionalnim → DRŽAVAMA. Takav model je kasnije, djelomično zbog utjecaja na francusku revoluciju, kritiziran kao osnova totalitarne demokracije, jer ne uvodi jasne mehanizme zaštite pojedinačnosti i posebnosti državljana.

Suvremena d. je, međutim, reprezentativna, posredna demokracija. Ona uvodi → PARLAMENT kao predstavničko izabrano tijelo koje između → IZBORA djeluje umjesto naroda ili puka kao nositelja → SUVERENOSTI. Prvi se modeli reprezentativne demokracije razvijaju u 18. st. (Hume 1741, Marquis d'Arganson 1764, Diderot 1765) i s vremenom postaju paradigmom civilizirano uređenih političkih zajednica. To je poimanje d. djelatno prije svega u američkoj revoluciji (koju Tocqueville stoga uzima kao osnovu »demokratske revolucije«). S J. S. Millom dolazi do povezivanja liberalne i demokratske teorije, koja zauzima bitno mjesto u suvremenoj teoriji d.

U 20. stoljeću se veoma široko raspravlja o opasnostima »tiranije većine« unutar sve većih i kompleksnije demokratski uređenih zajednica. Naime, pažnja teoretičara i političara nije više usmjerena prvenstveno na jamstva vladavine većine, nego prije svega na zaštitu manjina, neovisno o načinu na koji se one uspostavljaju, i svakog pojedinca. U tom smislu teorija pluralizma obogaćuje demokratsku teoriju, a elitističke kritike (→ ARISTOKRACIJA) ukazuju na moguće nedostatke tog modela.

Socijalistička doktrina (→ SOCIJALIZAM) prigovara d. formalnost, usredsređenost na političku razinu egzistencije pojedinca, a zapostavljanje društvene (proizvodne) sfere koja, po tradiciji, kao privatna nije podložna demokratskom reguliranju. Stoga se razvija koncept socijalne demokracije koja bi trebala načela d. uvesti i u proizvodnu sferu. U tom se

pogledu posebice inzistira na tzv. »demokraciji savjeta« ili »radničkoj demokraciji« kao modelu koji bi i oblast zbrinjavanja materijalnog opstanka učinio podložnom neposredno demokratskome reguliranju.

D. polazi od apstraktnog subjekta → DRŽAVLJANINA sjedinjenoga u → NARODU (PUKU), jer je samo na taj način održiva pretpostavka → JEDNAKOSTI na kojoj načelno počiva kao na najvišoj vrijednosti. Zbog toga je nužno da d. bude formalna, proceduralno izvedena sistematska osnova uređenja zajednice unutar koje se rješavaju zbiljska protuslovlja pojedinaca i skupina. Takva je d. odista vladavina na osnovi glasovanjem iskazane volje većine u uvjetima prihvatljivima za sve (što znači i jasnu zaštitu manjine). Prihvaljivost tih uvjeta pretpostavlja prvotni konsenzus (→ LEGITIMIRANJE PORETKA) na osnovi kojega se prihvaća život u demokratskoj zajednici. ŽP

KLJUČNI POJMOVI: JEDNAKOST, DRŽAVLJANIN, PRAVNA DRŽAVA, PLURALIZAM

LITERATURA: D. Held, *Modeli demokracije*, Zagreb 1990; F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; J. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Zagreb 1981; H. Arendt, *Vita activa*, Zagreb 1990.

REPUBLIKA (lat. *res publica*, engl. *republic*, njem. *Republik*, franc. *république*). Latinski izraz označuje stvar, opće dobro, stvar s kojom se ne može trgovati. Pojam je izvorno određen u političkoj teoriji antičkog Rima. M. T. Ciceron je ustvrdio da je **res publica** (opće dobro) **res populi** (stvar puka). Puk nije svaka grupa ljudi, nego »udruženje mnogih ljudi koji su se okupili s obzirom na zajedničko shvaćanje prava i zajedničku korist«. Volja da pravo bude utvrđeno kao temeljni odnos među pojedincima i svojstvo čovjeka, te da se ostvari korist svakog pojedinca – skupinu pojedinaca preobražava u zajednicu.

Sadržajno obuhvaćajući **normu** koja tvori zajednicu, **dobro** kao njenu temeljnu vrijednost i **proces** njihova ozbiljenja, pojam r. izvorno iskazuje bit

političke zajednice, a ne tek ustavom određen oblik i ustrojstvo → VLASTI.

U novovjekovnoj političkoj teoriji pojam »država« (→ DRŽAVA) obuhvaća i sadržaj što ga je klasična politička teorija iskazivala pojmom »republika«. R. uglavnom označava oblik države i način ustrojstva vlasti. R. je oblik državne vlasti u kojoj, nasuprot → MONARHIJI, vlada više subjekata. Ch. Montesquieu je tako razlikovao demokratsku republiku (u kojoj → SUVERENOST pripada cijelom narodu) i aristokratsku republiku (→ ARISTOKRACIJA) (u kojoj je subjekt suverenosti samo dio naroda). Sve suvremene r. se prikazuju kao demokratske. S obzirom na uspostavljeni odnos izvršne i zakonodavne vlasti razlikuju se predsjedničke i parlamentarne republike (→ PARLAMENT). U predsjedničkoj republici (npr. USA) izvršna je vlast neovisna o zakonodavnoj i samostalno obnaša niz poslova vlasti, dok je u parlamentarnoj republici izvršna vlast odgovorna parlamentu.

Iskustvo totalitarnih diktatura (→ TOTALITARIZAM) i parlamentarnih monarhija u 20 st. pokazuje kako razlikovanje oblika države nije dostatno za razumijevanje političkog ustrojstva države. Tek političke zajednice u kojima je ideja r. povezana s idejom pravne države, uvažavanjem → PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA i idejom → SOLIDARNOSTI mogu se doista uspostaviti kao »opće dobro«. Sklad liberalnih, demokratskih i socijalnih ustanova i načela u ustrojstvu društva i vlasti je osnovni smisao r. kao političke ideje. *IP*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, ZAJEDNICA, DIOBA VLASTI

LITERATURA: F. Neumann: *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974.

TIRANIJA (grč. *tyrannís*, lat. *tyrannis*, engl. *tyranny*, njem. *Tyrannei*, franc. *tyrannie*) je pojam izveden iz starogrčkog *tyrannís* gdje znači samovlast. T. je jedan od klasičnih oblika vladavine; ona je vladavina

koja nije utemeljena u pravu (ilegitimna). T. počinje ilegitimnim dospjećem tiranina na vlast, tj. vladarom postaje osoba koja nije izabrana niti je priznato naslijedila vlast. Odlučujuće je, međutim, to što se t. uspostavlja neovisno o pravnim i običajnim normama koje važe u danoj sredini.

Riječ t. se, kao i oblik vladavine koji označuje, pojavljuje kod Grka, od prvog grčkog jambografa Arhiloha nadalje. U preddemokratskoj fazi grčke povijesti tirani su bili vladari koji su vodili puk (demos) protiv → ARISTOKRACIJE grčkog srednjovjekovlja (7. i 6. st. pr. n. e.). Obično se spominje da ih je bilo 106, a u pravilu su i sami potjecali iz aristokratske sredine. Tirani iz kasnijeg razdoblja (njih 128) djeluju bitno drukčije – oni obaraju demokratske poretke. Ta se sadržajna razlika iskazuje već i različitim postupkom osvajanja vlasti; dok tirani prve faze dospijevaju na vlast najčešće uz pomoć naoružanih građana kojima je dozlogrdilo političko stanje u gradu u kojemu žive, tirani kasnije faze dospijevaju na vlast uz pomoć (nerijetko izvana dovedenih) plaćenika. To je utjecalo na prevladavajuće negativnu konotaciju pojma t. u kasnijoj fazi grčke povijesti i na njezino isključivo negativno vrednovanje u teorijsko-političkoj i historijskoj literaturi, dakle na razumijevanje tiranske vlasti kao protupravno zadobijene i izvršavane vlasti suprotstavljene volji građana (koji postaju podanicima).

Bilo je u grčkoj povijesti primjera drukčijeg korištenja pojma (npr. građani Akraganta nude Empedoklu da im bude tiraninom, atenski polis to nudi Solonu), ali grčki filozofi jednoznačno razumiju t. kao izopačeni oblik vladavine. Tako Platon izvodi t. iz »bolesti demokracije«, Aristotel ju razumije kao »despotsku samovlast« koja pretpostavlja demagogiju. Izuzetak je Ksenofont koji govori o »dobroj tiraniji«.

Kod Rimljana t. je najčešće razumljena kao izrođen oblik → MONARHIJE u kojemu, neovisno o kvalitetama tiranina, puk mora u svakome slučaju ropski

služiti (Ciceron). Machiavelliju se, međutim, podrijetlo vlasti, pa ni način njezina izvođenja ne iskazuje kao bitan problem, a Hobbes čak smatra da »ime tiranija ne znači ništa više niti manje do ime suverenosti, bila ona u jednome ili više ljudi, osim što za one koji rabe ovu riječ razumijemo da su ljuti na one koje nazivlju tiranima«. Nasuprot tomu autori kao M. Luther, T. Vitoria, J. Bodin, J. Locke, B. Spinoza ili J. S. Mill, unatoč svim razlikama među njima, pa i različitom definiranju t., smatraju da je pritom riječ o izrođenom obliku vlasti, a pažnja se modernih analiza pomjera ka granicama poslušnosti spram tiranske ili kako se često istoznačno određuje despotske vlasti (→ GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST).

Hegel se t. bavi posebice na primjeru francuske revolucije kao zaoštrenog izboja novovjeke metafizike subjektnosti i razumije ju kao vlast koja potječe »samo iz uvjerenja« i »koristi moć bez sudbenih formi«. No, nakon Kanta se više teoretici ne bave analizom tipova vladavine, pa se pojedini pojmovi iz takve tradicije koriste još samo za pobliže oznake konkretnih povijesnih događaja. Marx, a i većina njegovih nastavljača, ne smatra da su forme vladavine bitan problem, jer svaku državu razumije kao aparat za nametanje klasnog interesa, pa mu se stoga čini da »unutrašnje« ustrojstvo države nije drugo do izvedenica temeljnih klasnih odnosa. Ta shvaćanja zaoštrava Engels u *Anti-Dühringu* i Lenjin u *Državi i revoluciji* (→ POLITIČKA REVOLUCIJA). Tek će Dimitrovljev referat na 7. kongresu Kominterne izvući konzekvencije iz promjena koje nastaju u suvremenome svijetu nakon dolaska Hitlera na vlast, kada postaje očitim da se svi režimi građanskog svijeta ne mogu smatrati identičnima samo s obzirom na njihovu klasnu prirodu.

U suvremenoj teoriji t. je razmjerno zapostavljen pojam, ali se često koristi u ideologijskim, novinskim, pa i psihologijskim kontekstima (npr. »kućni tiranin« i sl.). T. se često miješa s despocijom (što su i Grci činili, smatrajući ipak pretežno despociju

vladavinom nad robovima vezanima uz zemlju), → *DIKTATUROM*, → TERORОМ, pa i → TOTALITARIZMOM. U ovom je stoljeću na rehabilitaciji pojma t. nastojao prije svega L. Strauss, a u sintagmi »orijentalna despocija« djelomično srodan sadržaj analizirao je K. Wittfogel (čija je sintagma korištena i kao pokušaj objašnjenja → *REALNOG SOCIJALIZMA*). Bitno je da u današnjoj diskusiji t. označuje vladavinu neposredovanu → PRAVOM, vladavinu koja može biti djelatnom samo uz uvjet odustajanja od formalnog, proceduralnog konstituiranja vlasti, a to, u krajnjoj crti, uvijek znači odustajanje od utemeljenja političke zajednice na nužno formalno zasnovanoj → JEDNAKOSTI. *žp*

KLJUČNI POJMOVI: DIKTATURA, PRAVO, GRAĐANIN, PODANIK

LITERATURA: L. Strauss, *O tiraniji*, Zagreb 1980; N. Machiavelli, *Vladar*, Zagreb 1975; F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; K. Wittfogel, *Orijentalna despocija*, Zagreb 1988; R. Bahro, *Alternativa*, Zagreb 1982.

DIKTATURA (lat. *dictatura*, engl. *dictatorship*, njem. *Diktatur*, franc. *dictature*; izvorno značenje u Rimu: diktiranje, kazivanje u pero) je vladavina jedne ili više osoba koje monopoliziraju svu vlast u državi bez izvanjskih ograničenja. Pojam d. se koristi uglavnom za opisivanje modernih političkih stanja u kojima dolazi do poništenja diobe → VLASTI, te do nametanja vlasti pojedinca ili skupine, za razliku od → TIRANIJE koja povijesno prethodi modernome ustrojstvu vlasti i posve je jednoznačno i nenasljedno vezana uz jednu osobu.

D. je u Rimu u prvoj fazi (prije Sulle) označavala vremenski unaprijed ograničenu vladavinu u razdoblju krize, najčešće zbog rata. Jedan od konzula imenovao bi osobu koja bi diktirala odredbe nužne za funkcioniranje vlasti u razdoblju u kojemu njezini redovni organi ne mogu normalno funkcionirati. Rimski diktator nije imao zakonodavnih ni sudbenih ovlasti.

U suvremenoj literaturi d. označuje vlast koncentriranu u rukama osobe ili skupine koja je: a) došla na vlast nelegitimno (npr. državnim udarom), ili je

b) prekršila pogodbu pod kojom je dotadašnja vlast na prihvaćen način funkcionirala (tj. suspendirala neka ustavna prava i sl.). U modernoj je politici često nastojanje da si, jednom izborena, d. naknadno priskrbi podršku pučanstva kao neku vrst nadomjestka za legitimaciju koja slijedi iz demokratske procedure (→ DEMOKRACIJA). Ukoliko to uspije – u pravilu manipulirajući kolektivnim osjećajima podanika – riječ je o **cezarističkoj** diktaturi koja se može i dugo zadržati. **Totalitarna** diktatura je poredak u kojem se ovlasti diktatora proširuju i na privredno područje te na posvemašnju kontrolu privatnoga života podanika uključujući i nametanje obvezatnog svjetonazora (→ TOTALITARIZAM).

Diktatura proletarijata je sintagma koju uvodi Marx (najjasnije u *Kritici Gothskog programa*), a preuzimlju Engels, Lenjin, Staljin i boljševici (kao i neke druge komunističke frakcije). Kod Marxa ta vrst d. označuje nametanje (i to političkim sredstvima) socijalnih uvjeta života proletarijata svim stanovnicima kako bi komunizam postao moguć. U Lenjinovoj i Staljinovoj verziji – karakterističnoj za različite konstrukcije → *REALNOG SOCIJALIZMA* – diktatura proletarijata je označavala samovlast komunističke stranke (njezina vodstva ili čak vođe) »u ime« proletarijata, koja je čitavome društvu nametala podređenost ideologiji i političkoj praksi neizabranih vlastodržaca. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: TIRANIJA, DEMOKRACIJA, REALNI SOCIJALIZAM, TOTALITARIZAM

LITERATURA: F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974.

MONARHIJA (engl. *monarchy*, njem. *Monarchie*, franc. *monarchie*) izvorno znači vlast jednoga, jednovlada. U antičkoj grčkoj političkoj filozofiji (Platon, Aristotel) pojam m. se rabi unutar tipologije ustrojstva i oblika vlasti u političkoj zajednici. Razvrstavajući oblike vlasti s obzirom na broj osoba koje

oblikuju političku volju i obnašaju temeljne funkcije vlasti, antički su filozofi pojmom m. označavali → VLAST u kojoj je subjekt vlasti jedna osoba. Oni su, ipak, razlikovali različite vrste m. M. koja ustanovljuje ideju → PRAVEDNOSTI i smjera ozbiljenju zajedničke koristi Aristotel naziva kraljevstvo *(basileía)*. M. u kojoj se vlast ne vrši sukladno pravnim normama, a smjera ozbiljenju koristi vladara je → TIRANIJA *(tirannís)*. M. može biti nasljedna, izborna ili uzurpatorska vlast.

Izlazište značenja što ga pojam m. ima u suvremenom političkom govoru je vladavinski poredak kakav je u Zapadnoj i Srednjoj Evropi uspostavljen preobražajem feudalnog poretka.

Feudalni vladavinski poredak, koji se u Evropi ustanovljuje nakon sukoba i susreta indogermanskih plemena s antičkom, rimskom civilizacijom bitno je određen sistemom lena. Plemenski poglavar ili vrhovni vojskovođa u savezu plemena važi kao onaj koji je zaposjeo određeno tlo i održava ga kao vlasništvo i područje svoje volje nasuprot mogućim osvajačima. On kao *sizeren* (vrhovni vladar) dodjeljuje dijelove zaposjednute zemlje, zbog ratnih zasluga ili osobnih usluga, kao leno drugim pojedincima koji postaju njegovi vazali. Sa zemljom vazal dobiva povlasticu da na svom području, *oikosu*, organizira proizvodnju i ubire rentu nezavisno o *oikosu* vrhovnog vojskovođe. On istovremeno dobiva i pravo da tu primjenjuje silu, te obavlja sudsku i upravnu vlast. Vazal se, pak, obavezuje *sizerenu* da će ga materijalno, vojnički i savjetom pomagati u njegovu nastojanju da održi ili ratom proširi područje svoje vladavine. Osobna vjernost je konstitutivna za odnos vladara i vazala.

Načelo lena prožima cijelu društvenu piramidu, tako da u ovom poretku hijerarhijski raščlanjen stalež svjetovnih i crkvenih vlastelina – zemljoposjednika kao privatni vlasnik uvjeta proizvodnje života vlada nad isto tako hijerarhijski raščlanjenim staležom seljaka i kmetova (→ VLASNIŠTVO). Vladavina je

istovremeno ekonomska i politička. Vlastelini neposredno i očigledno prisvajaju višak proizvoda, a eksploatacija se ostvaruje otvorenom i neposrednom prinudom. Sredstva prinude su privatno vlasništvo vlastelina koji naoružane družine održava privatnim bogatstvom. Gospodarstvene funkcije i funkcije vlasti su objedinjene u jednoj osobi. Jednovlašće je ustanovljeno na svakom stupnju hijerarhijskog poretka, ali je važenje ovog načela ograničeno položajem vlastelina u hijerarhiji. Ipak, taj tip nije m. u suvremenom značenju toga pojma. Ekonomski autarkičan zemljoposjed, privatno vlasništvo nad sredstvima prinude i osobne oružane družine, znatna autonomija u primjeni sredstava prinude na vlastitom teritoriju trajno su proizvodili nastojanja da se hijerarhijski odnosi formaliziraju i ustanove kao trajne povlastice pojedinih staleža. Vladavina postaje sve decentraliziranija jer se tim povlasticama ustanovljuje znatna samostalnost kneževa spram vladara, vitezova spram kneževa, biskupa spram pape i svjetovnih vladara i dr. Iako su već u ranom feudalizmu očigledne tendencije da vladar centralizira i monopolizira vlast, u razvijenom se feudalnom poretku vladavina ustanovljuje kao svojevrsni **savez** najmoćnijih velmoža koji biraju kralja odnosno cara kao vrhovnog funkcionara saveza i priznaju mu ovlasti vladara.

U lenskoj državi (državi staleža), kakva je u Evropi prevladavala u 15. i 16. st., staleži, kojima pored svjetovne i duhovne vlastele pripadaju i predstavnici srednjovjekovnih građana, su zajedno s kraljem činitelj vlasti. Dapače, kralj je u velikoj mjeri ovisan o njihovoj financijskoj podršci.

Izbornost careva (iako je uglavnom izbor doživotan), ekonomska autarkija staleža i osobna sredstva prinude izraz su dvojnosti vladavine u carstvima utemeljenim u sistemu lena. Ona je u Evropi prevladana tek ustanovljavanjem apsolutističke vladavine kojim je dosljedno uspostavljeno monarhističko načelo – načelo jednovlašća u modernom značenju te

riječi. Proces ustanovljenja apsolutizma odvija se različito u pojedinim dijelovima kontinentalne Evrope. Na području carstva njemačke nacije odvija se kao osamostaljenje najmoćnijih velikaša spram cara. Ti velikaši postupno preuzimaju vladarske ovlasti na svom području. Političkim brakovima, korištenjem nesloge među vlastitim vazalima, ratovima, te pomoću srednjovjekovnih gradova velmože postupno centraliziraju i koncentriraju sredstva (vojsku, upravu, te pravo propisivanja i sakupljanja poreza) i funkcije (zakonodavna, ekonomska, socijalna) vlasti na svom dvoru i uspostavljaju, na svom području, apsolutnu i jedinstvenu vlast. Prijelaz od kraljevstva na m. očituje se, osim toga, ustanovljavanjem prava prvorođenog sina da naslijedi oca. To je pravo sprečavalo dinastičke borbe, jamčilo trajnost vlasti i nedjeljivost teritorija. Kruna tako u m. nije tek funkcija u vladavinskom savezu. Ona je vlasništvo dinastije i načelo konstitucije vladavine.

Porijeklo i funkcije vlasti su i u indogermanskoj tradiciji imale sakralne značajke. Sukladno zapadnoj kršćanskoj tradiciji i rezultatima sukoba crkve i svjetovnih vladara vlast monarha se ideologijski obrazlaže milošću Božjom. Dapače, i zakoni kojima monarh regulira odnose među podanicima su izraz kršćanskog ćudoređa. Ipak, monarh nije, kao u azijskim i južnoameričkim despocijama, božanstvo.

Funkcije i sredstva vlasti su u m. centralizirana i koncentrirana na dvoru najvećeg zemljoposjednika u vrijeme kada je zemlja odlučujući ekonomski činitelj, a zemljoradnja još uvijek temeljna proizvodna djelatnost. Vlasništvo i vlast, ekonomija i politika otuda nisu dosljedno razlučeni. Monarh upravlja »svojom« zemljom kao vlastitim gospodarstvom. Čak ni prihodi s njegovih imanja i prihodi skupljeni od dadžbina potrebni za održavanje vlasti nisu razlučeni. Vlast monarha stoga prožima bitno proizvodnu, socijalnu, pa i ćudorednu sferu opstanka u zajednici. M. se tako ustanovljuje kao vlast koja je bitno podređena interesu vladara i suprotstavljena je

→ *REPUBLICI* kao obliku vlasti koji smjera ostvarenju zajedničkog dobra. Uspostavljanjem apsolutne, jedinstvene i trajne vlasti na određenom području monarhova vladavina zadobiva → SUVERENOST kao specifično novovjekovno svojstvo vlasti. Monarh je suveren, a njegova volja izlazište → ZAKONA u njegovoj državi.

Monarh svoju vlast ostvaruje posredstvom hijerarhijski raščlanjenog birokratskog aparata vlasti (→ UPRAVA). Taj aparat, utemeljen na podjeli rada i kompetentnosti, postupno zamjenjuje razvlaštene vlasteline i gradske uprave. Vlast tako postupno zadobiva općeniti i apstraktni značaj, a ustanovljenje apsolutne monarhije se istovremeno očituje kao proces konstitucije moderne → DRŽAVE. Odnosi među monarhovim podanicima se uspostavljaju kao privatni odnosi regulirani privatnim pravom. To osobito važi za odnose što ih pojedinci uspostavljaju na temelju privatnog vlasništva – trgovački odnosi, proizvodni odnosi. Zagovornici monarhističke vladavine (Bodin) su naglašavali da je privatno vlasništvo jedna od granica koju ne smije prekoračiti vladavina apsolutnog monarha ako želi da bude pravedna. Konstitucijom apsolutne monarhije tako započinje proces odvajanja vlasništva i vlasti, ekonomije i politike i proces konstituiranja → DRUŠTVA kao posebne, autonomne, privatne sfere unutar političke zajednice.

Osobito su unapređenje robne proizvodnje, razvoj tehnike, znanstvena otkrića, uspon građanstva i sve općenitije uspostavljanje prava kao temeljnog odnosa među pojedincima pridonijeli spoznaji da tako ustanovljeno društvo može opstati jedino ako vladavinu monarha zamijeni vlast zakona. Zagovornici racionalističkog prirodnog prava i prosvjetitelji su, osim toga, isticali da se pojedinac može obvezati da poštuje zakone jedino ako on sudjeluje u njihovu donošenju. Oni su stoga nasuprot monarhovoj suverenosti isticali pučku suverenost i zagovarali republiku kao oblik države. Prvi pokušaj ozbiljenja tih

ideja u francuskoj revoluciji (1789. god.) završio je neuspjehom. Vladavina zakona se postupno uspostavljala ustanovljenjem **ustavne monarhije**. Vlast monarha je ograničena → USTAVOM, a monarh obvezan da prilikom donošenja zakona surađuje s → PARLAMENTOM. Iako je monarh jedini nosilac vlasti, ovim je odredbama započelo institucionaliziranje podjele vlasti kao bitne pretpostavke vladavine zakona. U ustavnoj monarhiji monarh je vrhovni komandant vojske. On postavlja ministre koji su jedino njemu odgovorni.

Uspostavljanjem m. ozbiljuje se u političkom poretku jednakost podanika, ali ne i jednakost građana. Npr. visoki oficirski činovi su dostupni gotovo isključivo plemićima. Izborno pravo u ustavnim monarhijama je ograničeno različitim, osobito imovinskim, cenzusima. Razvoj kapitalističkog društva, imperijalna osvajanja, nacionalistički i radnički pokreti su u drugoj polovici 19. st. sve više dovodili u pitanje monarhističku legitimnost i poticali ideju pučke i nacionalne suverenosti. U Francuskoj se već u drugoj polovici 19. st. stabilizirala republika kao državni oblik. U većini drugih zapadnoevropskih i srednjoevropskih zemalja je prvi svjetski rat okončao m. kao oblik vladavine. Započelo je razdoblje parlamentarnih demokratskih republika, ali i raznovrsnih diktatura.

U Velikoj Britaniji je ustanovljen specifičan oblik m. koji ne odgovara »kontinentalnom« značenju toga pojma. Rezultat je specifičnog povijesnog razvoja konstitucionalna monarhija u kojoj ustavna materija nije regulirana formalno prihvaćenim ustavom, nego brojnim zakonodavnim aktima (*Magna Charta* 1215. god., *Petition of Right* 1628. god., *Habeas Corpus Act* 1679. god., *Bill of Rights* 1689. god. i dr.), sudskim odlukama koje važe kao presedani, običajnim pravom i ustavnim konvencijama. Izvorno ustanovljena podjela i ravnoteža vlasti između monarha, predstavnika vlastele *(House of Lords)* i predstavnika gradova *(House of Commons)* je proce-

som demokratizacije u 19. i 20. st. poremećena u korist Donjeg doma Parlamenta. Rezultat je ovoga procesa **parlamentarna monarhija** u kojoj je demokratski izabrani parlament središte vlasti. Funkcija monarha je uglavnom ograničena na predstavljanje države u odnosu prema drugim državama. Parlamentarna monarhija je ustanovljena i u dijelu kontinentalnih evropskih država (Nizozemska, Švedska, Norveška i dr.). *IP*

KLJUČNI POJMOVI: CARSTVO, DRŽAVA, USTAV, PARLAMENT, SUVERENOST, VLASNIŠTVO

LITERATURA: Monteskje, *O duhu zakona*, Beograd 1989; P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London 1974; Lj. Tadić, *Tradicija i revolucija*, Beograd 1972.

ARISTOKRACIJA (grč. *aristokratia*, engl. *aristocracy*, njem. *Aristokratie*, franc. *aristocratie*). Grčki termin dolazi od *oi aristoi*, i znači najbolji, prvi, najodličniji, najplemenitijeg roda i *kratos*, vlast, sila, moć, vlada. Sistem vladavine u kojem sva politička vlast pripada isključivo odlikovanoj manjini, klasi ili kasti (→ KLASA), koja se smatra i očituje kao elita društva. Pojmom **elita** (franc. *élite* od lat. *eligere*, izabrati) označava se grupa osoba koje imaju utjecaj i kontrolu nad nekim ili gotovo svim sektorima društvenog života. Odatle je izveden i pojam **elitizma.** Njime se označava takav pristup razumijevanju politike i historije prema kojemu u društvu uvijek vlada odlikovana manjina (elita). Ona donosi sve važnije odluke i u svojim rukama koncentrira svu društvenu moć. Pojam **elitistički** koristi se i u pejorativnom značenju kad se želi opisati politika koja izričito zastupa interes i korist manjine, a isključuje ostale članove društva.

Ideja o vladajućoj političkoj manjini vrlo je stara. Pojam a. uvodi Platon u *Državi*, a pobliže ga određuje Aristotel kao poredak u kojemu je vlast sastavljena naprosto od najboljih. Za razliku od a. čija se odlikovanost najboljih temelji na vrlini, oligarhija

označuje vlast odlikovanih na temelju bogatstva. U kasnijem razumijevanju pojam se sve više svodi na nasljedne privilegije plemstva, a potom i na sadržaj koji je Aristotel označio nazivom oligarhija.

U srednjemu vijeku se pored aristokratskih → MONARHIJA (u kojima plemstvo ima bitan utjecaj na dvor) razvijaju i aristokratske → *REPUBLIKE*, prije svih Venecija, Genova, te kod nas Dubrovnik. U njima se a. pojavljuje kao politički subjekt koji unutar sebe djeluje na republikanskim načelima, a nasuprot → PUKA kao kompaktna vladajuća elita, čime se tipski nastavlja sukob između aristokrata i plebejaca započet u Rimu. Temeljnom vrijednošću aristokratskog poretka smatra se tradicionalnost, odsutnost opasnosti od promjena.

U novije vrijeme veoma se često govori o a. u aristotelovskom značenju (npr. »aristokracija duha«) ali izvan tradicionalnog političkog polja.

Ideja o vladajućoj političkoj manjini ima značajno mjesto u socijalnoj i političkoj teoriji, na primjer u djelima N. Machiavellia, F. Nietzschea ili Ortege y Gasseta, autora knjige *Pobuna masa*. U modernoj su epohi, kao reakcija na takozvanu masovnu demokraciju, razvijene sistemske teorije elita. One smatraju da je vladavina elita ili manjina zajednička značajka svih društvenih sistema, bez obzira na njihov naziv. Polaze od uvjerenja da je društvo uvijek strogo podijeljeno na vladajuću, moćnu i neizbježnu manjinu, s jedne, i podređenu, nekompetentnu većinu s druge strane. Odnos između elita i masa tumače kao bitnu karakteristiku postojanja i razvoja svakog društvenog sistema.

Najznačajniji utemeljitelji sistemskih teorija elita su V. Pareto (1848–1923), G. Mosca (1858–1941) i R. Michels (1876–1941). U svom glavnom djelu *Rasprava o općoj sociologiji* Pareto stavlja naglasak na psihološke osobine kao osnovu vladavine elite. On razlikuje dva tipa vladajuće elite: »elitu lavova« i »elitu lisica«. »Lavovi« vladaju pomoću sile (primjerice, vojna diktatura), a »lisice« pomoću lukavstva,

prevare i manipulacije. U povijesti se stalno zbiva promjena vladajućih elita. Jedne gube vlast, a druge je osvajaju. To je »cirkulacija elita«. Stoga povijest i nije ništa drugo nego »groblje aristokracija«, odnosno elita. U djelu *Vladajuća klasa* Mosca dokazuje da je vladavina manjine neizbježna u svakom organiziranom društvu. U njemu se uvijek pojavljuju dvije klase: klasa koja vlada i klasa kojom se vlada. Prva je malobrojna ali uživa sve prednosti vladajućeg monopola, a druga je mnogobrojnija i djeluje po direktivama i pod nadzorom prve. I za Pareta i za Moscu → DEMOKRACIJA je moguća samo kao dominacija elite ili, u najboljem slučaju, kao predstavnička vlada u kojoj elita predstavlja interese naroda. Michels, pak, u djelu *Političke stranke* smatra da je istinska demokracija puka tlapnja. Demokracija je, naime, nezamisliva bez organizacije (kao jedinog načina izražavanja i promicanja pojedinačnih → INTERESA), ali organizacija istodobno najavljuje smrt demokraciji. Praktički je nemoguće da velik broj ljudi izravno sudjeluje u upravljanju organizacijom. Stoga se u → POLITIČKIM STRANKAMA i sindikatima, kao eminentnim organizacijama modernog doba, formira oligarhijski vrh koji donosi sve odluke bez sudjelovanja članstva. »Oligarhijska struktura cijele zgrade guši temeljno demokratsko načelo.« Organizacija nužno proizvodi oligarhiju, odnosno vladavinu elite. To Michels naziva »željeznim zakonom oligarhije«.

Izučavanje elita i elitizma predstavlja jednu od značajnih tema socijalne i političke znanosti 20. st. Prema Schumpeteru, u razvijenim industrijskim društvima s parlamentarnom demokracijom elite su takmičarske manjine koje se bore za vlast. Demokracija je takmičenje elita. To je kompetitivna demokracija. Postoji, prema tome, više elita i zato o njima treba govoriti u pluralu. Vrlo je zanimljivo stajalište W. Millsa. On smatra da treba praviti razliku između klasa i elita. U tom se smislu, primjerice, može govoriti o eliti radničke klase ili o eliti seljaštva. No,

slično Mosci, on ipak zastupa mišljenje da se elite udružuju, da tvore jedinstvo vlasti nad cijelim društvom. Elite povezuje zajedništvo interesa pojedinih društvenih grupa ili institucija. U svom glasovitom djelu *Elita vlasti* on konstatira da visokorazvijeno američko društvo karakteriziraju tri frakcije jedne i jedinstvene vladajuće elite: politička elita, ekonomska elita i vojna elita. Millsovoj tezi o *jednoj* eliti vlasti suprotstavili su se socijalni analitičari koji zastupaju stav o pluralizmu elita. Tako, na primjer, R. Dahl i A. Rose dokazuju da se ni na lokalnoj ni na globalnoj razini ne može govoriti o jedinstvenoj eliti moći. Vlast je raspršena na različite interesne skupine i taj pluralitet *(poliarhija)* ne tvori unificiranu skupinu sa zajedničkim interesima. Pluralističko mišljenje zastupa i R. Aron. On upozorava da u modernim demokracijama dolazi do »fizičkog odvajanja« između onih koji obavljaju političke funkcije i onih koji obavljaju rukovodeće ekonomske funkcije. Manjina koja rukovodi velikim industrijskim koncentracijama ne tvori jedinstvenu grupu, nema zajednički svjetonazor i jedinstvenu političku volju.

Suvremene teorije, koje su nastale poslije drugog svjetskog rata, napustile su ideju klasičnih elitista (ponajprije Pareta) o prirodnoj superiornosti elita i njihovom prirodnom vladajućem položaju. One polaze od toga da je **status** ono što pojedinca svrstava u elitu. Ne poriču postojanje elita ali smatraju da je elitarna zajednica neodrživa zbog sve izraženijih težnji prema participativnoj demokraciji, individualnoj autonomiji, građanskim, socijalnim i ljudskim pravima.

Polazeći od kriterija vlasti i utjecaja sociolog G. Rocher smatra da je moguće razlikovati šest tipova elita. **Tradicionalne elite** crpe svoju moć, vlast i utjecaj iz daleke prošlosti i duge tradicije. Takav elitni status imaju nosioci plemićkih titula, plemenski poglavice, a djelomično i protagonisti religijskih institucija. Tradicionalne su elite osobito karakteristične za zemlje u razvoju. **Tehnokratske elite** zasni-

vaju svoju moć i utjecaj na racionalnim zakonima, koji priznaju njihovu kompetentnost i omogućuju im komandne funkcije u hijerarhiji države, poduzeća, itd. **Elite vlasništva** sastoje se od društvenih grupa čija se moć i utjecaj temelje na posjedovanju bogatstva i kapitala. To su ekonomske elite u koje spadaju veliki zemljoposjednici, veliki industrijalci, financijski moćnici, itd. **Karizmatske elite** crpe svoju moć i utjecaj iz iznimnih, gotovo magičnih osobina koje je M. Weber označio pojmom *karizme*. Takve se elite, sa stanovitim religijskim prizvucima, često javljaju kao vodstvo socijalnih i političkih pokreta. **Ideološke elite** sastoje se od grupa i osoba koje sudjeluju u definiranju, širenju i zagovaranju neke ideologije. Njihov utjecaj može biti dosta snažan čak i onda kad ne pripadaju eliti na vlasti. To su takozvane kontraelite, odnosno elite opozicije i osporavanja. **Simboličke elite** zasnivaju svoj utjecaj na simboličkim vrijednostima svojih uloga. Tako, recimo, politički vođe simboliziraju stanovite vrijednosti i ideje koje su privlačne velikom broju ljudi. Postoje osobe koje simboliziraju određene načine života, djelovanja i mišljenja. Kao primjer mogu se uzeti popularni umjetnici, pjevači, medijski idoli, sportaši, itd. U razvijenom medijskom društvu utjecaj simboličkih elita raste, ali je relativno kratkotrajan. *RK*

KLJUČNI POJMOVI: VLAST, MOĆ, DEMOKRACIJA, SUKOBI, PODJELA RADA, INTELEKTUALCI, POLIARHIJA

LITERATURA: R. Mils, *Elita vlasti*, Beograd 1964; T. Botomor, *Elite i društvo*, Beograd 1967; Ortega i Gaset, *Pobuna masa*, Gradac 1988; A. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam, demokracija*, Zagreb 1981; K. Manhajm, *Ideologija i utopija*, Beograd 1968.

TOTALITARIZAM (engl. *totalitarianism*, njem. *Totalitarismus*, franc. *totalitarisme*). Pridjev »totalitaran«, čini se, prvi rabi Giovanni Amendolla u dnevniku *Il mondo* 12. 5. 1923. god. kao oznaku fašističke (→ FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM) zloupotrebe izbornog postupka u → PARLAMENTU. On je, naime,

nelegalni pritisak fašista u parlamentu nazvao *sistema totalitario*. U srpnju 1923. god. milanski dnevnik *Il secolo* je u nepotpisanom članku »Sistema totalitario« napao fašistički izborni zakon kojim je onemogućena opozicija. Početkom 1924. katolički narodnjaci pišu o »totalitarnim izborima« i »totalitarnoj duši fašizma«. Amendolla u veljači 1925. u predgovoru kongresnim dokumentima *Unione nazionale* piše o dvije skupine ideja koje negiraju liberalnodemokratsku državu → *KOMUNIZAM* i → FAŠIZAM. Potonje naziva »totalitarnim reakcijama« na → LIBERALIZAM i → DEMOKRACIJU. U ideologiji talijanskog fašizma pojam totalitarizam ima, međutim, pozitivne konotacije. Mussolini je tako prvi rabio pridjev »totalitaran« u jednom govoru iz 1925. god.

U političkoj teoriji se nerijetko u analizi totalitarnih → *DIKTATURA* (fašističke, nacističke i boljševičke) polazi od Friedrichovog idealnotipskog pojma totalitarizma. Prema Friedrichu sve totalitarne diktature imaju šest zajedničkih karakteristika (od kojih su četiri tehnologijski uvjetovane). Prva je u detalje razrađena → IDEOLOGIJA koja obuhvaća sve bitne aspekte čovjekove egzistencije. Podanici moraju ideologiju bar pasivno akceptirati. U njoj je sadržan hilijastički zahtjev koji se temelji na radikalnom ukidanju postojećeg poretka i realizaciji novog. Druga, u sistemu postoji jedna masovna partija (→ POLITIČKE STRANKE) koju u pravilu vodi pojedinac, »diktator«. Partija obuhvaća do 10% populacije. Čvrsto jezgro partije je strasno i bespogovorno odano partijskoj ideologiji i nastoji pridonijeti njenom sveopćem prihvaćanju. Partija je, dakako, hijerarhijski i oligarhijski strukturirana. Treća, na djelu je sistematski → TEROR koji provodi tajna politička policija koju podržava i nadgleda partija. Teror tajne policije je uperen kako protiv »vidljivih neprijatelja režima«, tako i protiv proizvoljno odabranih društvenih grupa. Tajna policija koristi suvremenu znanost, napose znanstvenu psihologiju. Četvrta, na djelu je, tehnologijski uvjetovan, potpuni monopol

kontrole svih sredstava masovne komunikacije (štampa, radio, film). Peta, postoji sličan, tehnologijski uvjetovan monopol nad svim oblicima efektivne oružane sile. Konačno, šesta karakteristika je centralizirano upravljanje i kontrola cjelokupne ekonomije preko birokratske koordinacije ranije nezavisnih dijelova → DRUŠTVA.

S druge strane F. Neumann drži da totalitarna diktatura kao »najrepresivniji« politički poredak ima pet bitnih faktora. Prvo, izvršen je prijelaz od države koja se temelji na zakonima u policijsku → DRŽAVU. Naime, u totalitarnim državama izvršna tijela po svojem nahođenju raspolažu životom, slobodom i vlasništvom podanika. U pravnoj državi tako nešto nije moguće. Drugo, za razliku od liberalnodemokratskih država, u kojima je → VLAST raspršena, u totalitarnim porecima ona je koncentrirana. U njima nema mjesta diobi vlasti, federalizmu, višepartijskom sistemu. Treće, u totalitarnim porecima postoji monopolistička državna partija. Ona ima apsolutnu kontrolu nad državom i društvom. Četvrto, umjesto pluralističke egzistira totalitarna kontrola društva. Ne postoji razlikovanje između građanskog društva i političke države. Društvo je »totalno prožeto političkom vlašću«. Kontrola društva se postiže sljedećim metodama: a) principom vođe – na taj način vrh osigurava svoje vodstvo i podređenost i odgovornost svih ostalih institucija u sistemu samo vođi; b) instrumentalizacijom svih društvenih organizacija od strane vrhovnog vodstva; c) stvaranjem stupnjevane elite vrhovno vodstvo nastoji osigurati »unutrašnju kontrolu masa« i izvanjsku manipulaciju; d) atomiziranjem i izoliranjem pojedinaca koji stoje nasuprot svemoćnom Levijatanu. Kao surogat društvenim vezama individua utemeljenih obitelju, tradicijom ili pak prijateljstvom nameću se nediferencirane masovne organizacije unutar kojih je individua još više izolirana i stoga pripravnija za manipulaciju; e) pretvaranjem kulture u propagandu, odnosno kulturnih vrijednosti u robe. Peto, *differentia specifica*

totalitarnog spram demokratskog poretka je oslanjanje na teror, odnosno na upotrebu »neproračunljivog nasilja« kao permanentne prijetnje podanicima.

Prevladavajući značaj za totalitarne režime imaju, čini se, ideologija i neproračunljivi masovni teror. Ideologijske proklamacije totalitarnog pokreta (→ FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM; → *BOLJŠEVIZAM*) se mogu realizirati samo na teroristički način. Teror je stoga istinska bit totalitarne vladavine. Specifični totalitarni teror tajne policije usmjerava se protiv »objektivnog protivnika« kojeg određuje ideologija, a vrhunac mu je politika istrebljenja određenih grupa i naroda u koncentracionim logorima. Borba protiv neprijatelja je *conditio sine qua non* održanja totalitarnog režima. Bez postojanja neprijatelja nije moguće postići jedinstvenost i monolitnost. H. Arendt nalazi fundamentalnu razliku modernih diktatura od ranijih oblika diktatorske vlasti u specifičnoj povezanosti totalitarne ideologije i terora. Masovnom primjenom terora stanovništvo se razbija u atomizirane i posve izolirane individue. Zbog osjećaja egzistencijalne ugroženosti i posvemašnje nemoći podanici su, primjerice u Sovjetskom Savezu 30-ih godina, masovno prakticirali javnu glumu (ketman), tj. dvostruko ponašanje. Javno su iznosili ona uvjerenja koja su odgovarala vlastodršcima, a stvarna su zatomljivali i zadržavali u intimnoj sferi. Rezultat je nasilje nad svojim uvjerenjima, ali goli strah je bio velik.

U totalitarnom režimu posebna se pažnja poklanja indoktrinaciji stanovništva, napose omladine. Partija preuzima kontrolu nad odgojem mladih, iz čijih redova regrutira i nove članove. Važno je uočiti da je stupanj institucionalizacije i ideologijske dogmatizacije u fašističkim partijama znatno niži nego u partijama boljševičkog tipa (→ *REALNI SOCIJALIZAM*). Prostor za »karizmatske proglase« vođe u boljševičkim partijama je, prema M. Jänickeu, bitno sužen, jer su se odluke donosile u »komitetima«, »biroima« i »sekretarijatima«. Službeno proklamirana ideolo-

gija nameće se podanicima putem propagandne mašinerije. Staljinistički ideolozi nastoje nametnuti princip nesebične podređenosti pojedinca »višim« ciljevima države, odnosno »socijalističke domovine«. Za to je presudna potpuna kontrola sredstava masovnog komuniciranja (→ MANIPULACIJA).

Istočnoevropska društva su pedesetih godina pretrpjela niz preinaka. Naime, nepredvidljivi teror je zamijenjen legalnim sistemom prinude, ukinuta je svemoć terorističke tajne policije i decizionistička vlast vođe i njegovih pristalica, službena ideologija više ne obuhvaća sva područja čovjekove egzistencije, ne postoji apsolutna kontrola sredstava priopćavanja, itd. Totalitarni se poredak u razdoblju destaljinizacije pretvara u autoritarni. Za razliku od totalitarnog, on se zadovoljava političkom kontrolom države bez namjere da ovlada cjelokupnim društvenim i kulturnim životom zajednice. *RB*

KLJUČNI POJMOVI: FAŠIZAM, SOCIJALIZAM, DRŽAVA, DIKTATURA, TEROR

LITERATURA: H. Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt 1955; K. Čavoški, *O neprijatelju*, Beograd 1989; C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1965; T. Kuljić, *Teorije o totalitarizmu*, Beograd 1983; Č. Miloš, *Zarobljeni um*, Beograd 1985; F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974.

SUBJEKTI

SUBJEKT (engl. *subject,* njem. *Subjekt,* franc. *sujet*) je u socijalnoj i političkoj teoriji onaj tko izazivlje djelovanje. S. može biti pojedinac, skupina, klasa, nacija, puk, država, međunarodna zajednica, itd. U politici je s. moguće prepoznati: a) po vlastitoj deklaraciji nekoga od mogućih čimbenika, b) po rekonstrukciji djelovanja koje je poznato tako da se ustanovi tko je to djelovanje započeo, potakao, odnosno izvršio, c) po formalnim ovlaštenjima za djelovanje.

U političkome djelovanju problem je prije svega u tomu što djelovanja različitih s. nisu u pravilu dana kao čista. Ona gotovo uvijek izazivlju protudjelovanja ili se miješaju s djelovanjima s posve drukčijim pobudama. Pored toga političko djelovanje može uslijediti naprosto govorom (→ POLITIČKI GOVOR), napisom, ali i fizičkim akcijama (uključujući nasilne, odnosno ratne). Svako djelovanje **subjektivira** nekog individualnog ili kolektivnog djelatnika. Kolektivni je djelatnik moguć onda kada se radi o sinhroniziranome djelovanju većeg broja individua, ili pak kada je riječ o formalno ovlaštenome djelovanju u ime kolektiva (npr. suđenje »u ime naroda« i sl.).

S. postoji, u načelu, dok djeluje, no djelovanja opisana pod c) vezana su uz permanentna proceduralna ovlaštenja (barem u pravno uređenim zajednicama). Ta se ovlaštenja odnose na institucije, ili ustanove (npr. vlada, sud, stranka, poduzeće), a ne na pojedince ili *ad hoc* uspostavljene kolektive.

Liberalna teorija (→ LIBERALIZAM) smatra individuu bitnim s., a demokratska (→ DEMOKRACIJA) polazi od djelovanja većine u ime → PUKA koji ima suverenost. Niz analiza suvremenih društava i njihovih političkih načina funkcioniranja ukazuje na to da su upravo visokoorganizirane institucije (→ DRŽAVA prije svih) ključni s. modernog političkog života. Protiv takva stanja stvari djeluju neformalni, izvaninstitucijski, pa i ilegalni subjekti (nerijetko poznati samo po rezultatima svojih djelovanja – usp. → TEROR).

ŽP

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVLJANIN, PUK, DRŽAVA, POLITIČKI GOVOR

LITERATURA: H. Arendt, *Vita activa*, Zagreb 1990.

DRŽAVLJANIN (engl. *citizen*, njem. *Staatsbürger*, franc. *citoyen*) je politički subjekt u demokratski ustrojenoj zajednici. Pojam se od 17. st. rabi kao suprotnost oznaci podanik. Podanik označuje politički status pojedinca u → MONARHIJI ili u drugome tipu uređenja u kojemu je → SUVERENOST pridana vladaru–pojedincu. Oznaka d. se koristi u dva smisla: prvo, u smislu pripadnosti državnoj zajednici (te se državljansko pravo stječe rođenjem, ili dobijanjem državljanstva); drugo u smislu prava na sudjelovanje u oblikovanju zajednice i upravljanje njome.

Već rimsko pravo poznaje oznaku *civis Romanus*, koja dijelom odgovara suvremenome poimanju d. Međutim, *civis Romanus* je imao po pretpostavci tri temeljna svojstva: slobodu, građanska prava i pripadnost obitelji. Ove se tri razine, posebice nakon francuske revolucije, u političkoj teoriji postupno razdvajaju u trojno određenje ljudske osobe kao čovjeka, građanina i državljanina.

Čovjek je određen svojim prirodnim osobinama i vezama, prije svega obiteljskima i porodičnima. On obitava u sferi intimnosti, tj. u sferi u kojoj stupa u odnose koji su posredovani isključivo srodstvom ili osobnim izborom. Na toj razini – najčešće iskazanoj u formi obitelji koja može biti različito tradicijski ili pravno uobličena – čovjek zadovoljuje svoje primarne potrebe za drugim ljudima. U obitelji dijete prolazi kroz osnovne razine socijalizacijskog procesa, tj. procesa navikavanja na život u → DRUŠTVU i → ZAJEDNICI. Taj je proces pretpostavka za život izvan obiteljskoga kruga, što je za odrasle ljude svakidašnje iskustvo. U tradiciji je obiteljska, intimna sfera smatrana načelno slobodnom od izvanjskog zakonskog i svakog drugog interveniranja i reguliranja. U novije vrijeme sve veći broj država teži pravnome i

drukčijem utjecaju na život u obitelji (npr. mjerama → SOCIJALNE POLITIKE) prije svega u cilju zaštite prava onih njezinih članova (najčešće djece i žena) koji bi mogli biti izvrgnuti pritisku na osnovi naslijeđenog (patrijarhalnog) ustrojstva odnosa u obitelji.

Građanin (u francuskome, gdje razlikovanje počinje, *bourgeois*) jest oznaka čovjeka kao subjekta u odnosima građanskoga (civilnog) društva, dakle u odosima zbrinjavanja materijalne egzistencije. Ti se odnosi zbivaju izvan obiteljskog, intimnog kruga (u načelu određenoga domom), u modernim društvima sve više unutar tržišnog ili sličnog sistema veza među pojedincima koji teže zadovoljenju svojih potreba. Građanin je stoga određen prije svega svojim → INTERESOM koji zadovoljava kao ljudsko biće sa svim svojim konkretnim osobinama. Vezivanja se u tom kontekstu zbivaju kao interesna vezivanja, od → INTERESNIH GRUPA do → KLASA. Prava građanina se jamče civilnim i privrednim pravom. Pri tom se u suvremenim uvjetima nastoji samo zajamčiti egzistencijski minimum svim stanovnicima, a građanima – ako je moguće – jednake šanse za zadovoljenje njihovih potreba, koje ostaje u sferi privatnosti.

D. je za razliku od čovjeka i građanina oznaka apstraktne osobe, koja je, načelno, svedena na političko pravo. Apstrahira se od fizičkih (spolnih, starosnih), socijalnih (pripadnost sloju ili klasi), nacionalnih, političkih, religijskih i drugih specifičnih karakteristika osobe. D. je tako individua u doslovnome smislu riječi (individuum znači dakle: posljednja točka diobe neke društvene cjeline, točka iza koje diobe više nema). Takva odredba ima smisla pod pretpostavkom postojanja → JEDNAKOSTI kao temeljne vrijednosti demokratskog poretka (→ DEMOKRACIJA). Svakidašnje iskustvo pokazuje da ljudska bića kakva odista jesu, ne mogu biti međusobno jednaka. Stoga zbiljski ljudi ne mogu biti subjektima zajednice demokratskog ustrojstva, jer bi razlike među njima (od fizičkih do svjetonazorskih) unaprijed onemogućile zahtijevanu jednakost.

D. jest → SUBJEKT javne sfere (za razliku od intimne i privatne) i kao takav je nositelj prava, ravnopravan s drugima. To mu se priznaje na osnovi pretpostavke da je u stanju razumno prosuđivati o javnim poslovima. Punoljetnost se, npr., u suvremenim društvima priznaje automatski na osnovi određenih godina života. Druga je pretpostavka pripadnost određenoj političkoj zajednici (državljanstvo). Stiče se najčešće na osnovi rođenja. Svi kojima je priznat status državljana u načelu su ravnopravni, te nema smisla govoriti o »državljanima drugoga reda«, jer to onda i nisu d. nego podanici.

Zajednica d. jest → PUK (ili »narod«). D. odlučuje o ustrojstvu i funkcioniranju zajednice polazeći od razumskog izbora među varijantama njezina boljitka. No, u praksi oni se veoma često opredjeljuju na osnovi svojih pojedinačnih ili skupinskih interesa (dakle: kao građani), ili na osnovi osobnih emocionalnih sklonosti za određene ličnosti ili stranke. U domaćoj je literaturi uvriježeno da se d. nazivlje također građaninom, čime se gubi spomenuta distinkcija. Prava d. treba uzeti u obzir prije svega kao pozitivna, dok su prava građana ponajprije negativna prava na očuvanje privatnosti u civilnome društvu (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA). Obveze d. izviru isključivo iz demokratski donesenih odluka uz uvjet da su prirodna prava čovjeka i državljanina pritom uzeta u obzir. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: ČOVJEK, GRAĐANIN, DEMOKRACIJA, JEDNAKOST

LITERATURA: D. Held, *Modeli demokracije*, Zagreb 1990; R. Sennett, *Nestanak javnog čovjeka*, Zagreb 1989.

PUK/NAROD (engl. *people*, njem. *Volk*, franc. *peuple*) je skup → DRŽAVLJANA kao nositelja → SUVERENOSTI. Termin se javlja u srednjem vijeku nasljeđujući latinski *populus* (*populus Romanus* označuje skup svih patricija i plebejaca Rima). Od početaka uporabe puk označuje neprivilegirane pojedince na-

suprot plemstvu (→ ARISTOKRACIJA). Kao većina (*pars valencior* kod prvog zastupnika pučke suverenosti Marsilija Padovanca) neprivilegirani podanici nemaju druge mogućnosti do nastojanja da svoju većinu prometnu u političku činjenicu. Dok manjina raspolaže častima po rođenju, te odgovarajućom moći i bogatstvom, većini na preostaje drugo do nastojanje da sve odrasle ljude tretira kao po rođenju jednake i stoga ravnopravne (→ PRIRODNO PRAVO).

Već kod Grka **demos** označuje skup političkih subjekata. No atenska demokracija djeluje u okvirima i pod pretpostavkama koje više nisu ponovljive. I kasnije, u promijenjenim uvjetima ostaje ideal vladavine puka (→ DEMOKRACIJA). On se postupno uobličuje u srednjem i posebice novome vijeku polazeći od političke depriviranosti i socijalne deprivilegiranosti većine podanika monarhija i gradova – država tog vremena. Taj je ideal izražen u teoriji J. J. Rousseaua koji sa svim konzekvencijama analizira pučku suverenost. Njegova teorija ostaje, međutim, ograničena na neposrednu demokraciju, tj. na male zajednice u kojima je moguće da puk neposredno izvršuje svoju suverenu funkciju. Rousseauovo poimanje **opće volje** omogućuje i tumačenje po kojemu nije dostatna odluka većine (»volja sviju«), nego joj treba postaviti neke sadržajne prepreke. Te se prepreke kasnije – u liberalnoj demokraciji – postavljaju kao prepreke koje proizlaze iz jedinstvenosti svakog pojedinca kao člana → ZAJEDNICE.

Razvoj modernih evropskih država – u 18. i 19. st. – dovodi do djelomične reinterpretacije pojma puk. Kako su te države u pravilu temeljene na dugotrajnoj teritorijalnoj i kulturnoj tradiciji, te etničkoj vezanosti velike većine stanovništva, puk se interpretira kao nastavljač etnosa, dakle kao → NACIJA. To dovodi i do inzistiranja na nacionalnome oslobođenju, najprije kod evropskih, a poslije drugoga svjetskog rata i kod niza drugih nacija koje nemaju svoju državu. Hegelova filozofija tu tendenciju formulira stavom po kojemu se »politička sloboda puka sastoji u tomu da stvori državu«.

Posljedica je tih zbivanja nastojanje da se → LEGITIMNOST država (posebice legitimnost nastojanja za stvaranjem novih država) utemelji u prošlosti, u »izvornome srodstvu« njihovih stanovnika. Tako se puk tumači kao nacija (za što je dobar prijevod naš izraz narod – jer oba imaju u korijenu pojam rađanja), tj. kao zajednica koja je, u osnovi, proizišla iz srodničkih veza. Konzekvencija je u političkome i pravnome gubljenju ključnog sadržaja pojma puk. Jer, on označuje zajednicu apstraktnih osoba, tj. osoba koje imaju jednaka prava neovisno o svojim specifičnim (fizičkim, nacionalnim, socijalnim, religijskim, te drugim osobinama). Ako se inzistira na podrijetlu kao osnovi nekog prava, zajednica ne može biti dosljedno demokratski ustrojena, a ako se na tomu ne inzistira, onda je oslonac na tradiciju prije svega simbolički i ritualno izveden.

Puk je kao zajednica apstraktnih subjekata–državljana, nužno i apstraktna zajednica. Zato on omogućuje postavljanje i rješavanje političkih problema na apstraktnoj razini. U suvremenim zajednicama to se zbiva na posredan, predstavnički način (→ DEMOKRACIJA). Puk svoju suverenost → IZBORIMA prenosi na predstavničko tijelo → PARLAMENT. No, pritom bitnim pitanjem ostaje kako se na takvoj razini apstrakcije postavljeni i eventualno riješeni problemi mogu »prevesti« u rješenja djelatna u svakidašnjem životu zbiljskih, konkretnih građana, odnosno ljudi. U pitanju je, dakle, odnos → ZAJEDNICE i → DRUŠTVA, tj. mogućnost njihova uređenja na identičnim načelima. Kako je suvremeno iskustvo pokazalo da to nije moguće u cijelosti, društvena se sfera nastoji ostaviti samoorganiziranosti, dok se puk smatra djelatnim na razini uređenja zajedničkih, javnih poslova koji se tiču sviju.

Problem je, međutim, što puk ne djeluje uvijek kao skup razumnih individua kojima je stalo do dobra zajednice. Okrenutost pojedinačnim ili posebnim (skupinskim, itd.) interesima može djelovanje puka kakvo pretpostavlja demokratska teorija umno-

gome omesti. S druge strane, suvremena sredstva propagande, skupa sa sve većom sličnošću uvjeta u kojima velik broj stanovnika modernih gradova (ali i suvremenih država uopće) svakodnevno živi, dovodi do **omasovljenja** puka. Kao masa, on više nije skup neovisnih i razumnih individua, nego transindividualni → SUBJEKT (tj. subjekt koji se sastoji od tisuća, milijuna individua, a djeluje kao jedno biće). Dakako, u takvim uvjetima demokratsko odlučivanje nije smisleno moguće.

Suvremena nova društvena gibanja utječu na širenje → SOLIDARNOSTI na naddržavnoj razini. Dolazi do političke suradnje pripadnika puka raznih država (kada je, primjerice, riječ o miru, ekologiji i sl.). Iako naznačeni trend još, međutim, nije institucionaliziran na svjetskoj razini, premda sama činjenica da Evropska zajednica ima neposredno izabran parlament upućuje i na formalnu mogućnost tvorbe naddržavnoga puka. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVLJANIN, JEDNAKOST, DRŽAVA, NACIJA, ZAJEDNICA

LITERATURA: J. J. Rousseau, *Društveni ugovor*, Zagreb 1978; J. S. Mill, *Izabrani politički spisi*, II, Zagreb 1989.

NACIJA (engl. *nation*, njem. *Nation*, franc. *nation*) je u svom klasičnom određenju stabilna i posebna globalna zajednica, koja sebe konstituira kao politički suveren narod, i prema tome raspolaže teritorijem, zasebnom kulturom i autonomnim privrednim životom. N. je izrasla iz slobode građanskog društva i iz preobražene apsolutne monarhije u pravnu državu. Temelj je građanskog društva moralna, ekonomska i politička → SLOBODA građana, koji na njoj grade svoju posebnu narodnu pripadnost proglašujući je nacionalnošću, odnosno osnovicom političke suverenosti. Prodor nacionalne ideje, po kojoj n. postaju jedinom legitimnom osnovicom modernih država, dobio je od svojih početaka (u nizozemskom oslobodilačkom ratu u 17. st., a potom u američkoj

i francuskoj revoluciji u 18. st.) masovnu podršku kojom je nacionalni pokret rušio feudalni poredak.

Promatramo li povijest modernoga društva, uočit ćemo da je nastanak slobodnog pojedinca → DRŽAVLJANINA i slobodnog naroda – n., posljedica zbiljske pobjede novčane i robne privrede, demokratske i pluralističke politike, normativnog poretka i narodne suverenosti nasuprot suverenosti monarha. Državljanin u odnosu na pojedinca čini mogućim taj odnos i konstituciju n. naspram naroda.

N. se konstituira kao ideološka i mobilizirajuća snaga, koja kao ideal sadrži niz vrijednosnih orijentacija koje postaju moralnom i djelatnom obvezom milijuna ljudi. Elementi koji su svojstveni n. kao zajednici između ostaloga su:

– ideja samostalnosti zajednice

– zahtjev za njezinim jedinstvom i nedjeljivošću

– patriotizam

– ideja bratstva naroda (misli se na razumijevanje i suradnju)

– legitimirana nacionalna volja za političkom moći i za konstitucijom nacionalne → DRŽAVE.

Riječ n. je nastala od lat. *natio* (zajednica nastala proširenjem porodice kao krvnosrodstvenog sustava). Rimljani su rimskom narodu *(populus Romanus)*, kao društvu pravno izjednačenih građana, suprotstavljali barbarske divlje nacije *(nationes brutae)* u kojima su pojedinci bili vlasništvo svojih plemenskih vođa i gdje se pravo i razum nisu vinuli iznad nagona i osjećaja.

Kršćanstvo je tijekom srednjeg vijeka uljudilo evropske narode i oni su nadolaskom građanske civilizacije počeli upotrebljavati riječ n. da bi označili nekoliko vrsta narodnog ustrojstva. Prekomorski, posebice anglosaksonski narodi, su riječju n. definirali onaj aspekt države što se naziva asocijacijom slobodnih građana, i koji kao državna zajednica posjeduje pravnu jedinstvenost, nedjeljivost i nezavisnost. Velika većina novih poratnih država, pogotovo onih koje su bile engleske i francuske kolonije,

prihvatile su i drže se ideje da su država i n. sinonimi. Trojstvo državljanin–asocijacija–država su ključne kategorije ovog shvaćanja n.

Drukčije iskustvo i svijest o n. imaju evropski narodi. Oni su gradili nacionalnu ideju na tri, za Evropu tipična, narodna svojstva: na zajedničkoj kulturi, etnicitetu i dugotrajnoj povijesti. N. je u tom iskustvu kao tijelo koje se stalno obnavlja u izmjeni pokoljenja, ali koja u toj izmjeni postoji kao jedna te ista.

N., u prvom određenju kao racionalna asocijacija građana, ne može održavati svoju stabilnost i trajnost ako se kulturno, povijesno, pa u neku ruku i etnički ne konstituira kao zajednica. Stoga se razvila posebna znanstvena disciplina – teorija izgradnje n., koja u novim državama prati plansko formiranje nove n. iz uspješno stvorene države. Ideal n. ostaju evropske n.; prekomorske takvom stupnju kulturnog jedinstva i etniciteta teže.

Povijest modernog društva poznaje nekoliko perioda uspješnog osamostaljivanja n. u nezavisne države, kao i nacionalnog oslobađanja od monarha i samodržaca. Revolucije u Nizozemskoj, Britaniji, Americi i Francuskoj dovele su do prvih nacionalnih država, da bi se u 19. st. konstituirale mnoge nacije–države, od latinoameričkih do onih u Evropi (Italija, Njemačka, Mađarska, Grčka, Bugarska, Srbija, itd.). Trećim periodom je smatrano vrijeme nakon prvoga svjetskog rata, kada se raspadaju Austro-Ugarska i Turska. Nakon drugoga svjetskog rata antikolonijalni i nacionalistički pokreti uvjetuju slabljenje i poraze velikih kolonijalnih sila – u to se vrijeme stvara mnogo novih država u Africi i Aziji. Danas smo svjedoci petog razdoblja okarakteriziranog stvaranjem novih nacija–država, do čega dolazi konfederalizacijom, a možda i totalnim raspadom sovjetskog bloka i unitarnih federacija poput Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke i Jugoslavije. To peto razdoblje stvaranja nacija–država posljedica je potpune promašenosti i dotrajalosti moderne komuni-

stičke diktature (→ *KOMUNIZAM*) koja je ogroman dio čovječanstva silom odvajala od suvremenog znanstveno-tehnologijskog svijeta i njegovih posljedica u privredi, kulturi i općem blagostanju.

Od svoje prve pojave n. je postala temeljem jedne od najsnažnijih svjetskih ideologija. Ta je ideologija prisutna kao demokratski usmjereni nacionalizam. On n. želi pretvoriti u državu na temeljima demokracije i zaštite ljudskih prava. Nacionalizam ima i obličje populističkih narodnih pokreta i obličje državne nacionalne politike. U prvoj polovici ovoga stoljeća pojavljuje se u svojim totalitarnim formama kao → FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM i komunizam. Kako demokratske zasade i ponašanja nezaustavljivo prodiru u sva društva, narodi i n. postaju međusobno mnogo bliskiji i prijateljskiji, te se tako stvara višenacionalan, sukladan i miroljubiv svijet. *ZL*

KLJUČNI POJMOVI: ZAJEDNICA, IDEOLOGIJA, DRŽAVLJANIN, PUK, DRUŠTVO

LITERATURA: Z. Lerotić, *Nacija*, Zagreb 1985; A. Smith, *Etničko porijeklo nacija*, Zagreb 1990; B. Anderson, *Nacija, zamišljena zajednica*, Zagreb 1990; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1986; A. Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb 1990; D. Janjić, *Država i nacija*, Zagreb 1989.

KLASA (lat. *classis*, engl. *class*, njem. *Klasse*, franc. *classe*) znači veliku skupinu ljudi koja se od drugih skupina razlikuje po svom položaju u → DRUŠTVU. Različite teorije o društvenim klasama tumače klasne razlike kao razlike između onih koji rade i onih koji dokoličare, razlike između upravljača i onih kojima se upravlja, razlike između bogatih i siromašnih, razlike prema zanimanju, itd.

K. treba razlikovati od **staleža**, tj. grupe ljudi koji su povezani istim zvanjem i zajedničkim interesima, od **društvenog sloja**, tj. skupine ljudi koji na društvenoj ljestvici bogatstva, moći i ugleda zauzimaju isto mjesto, kao i od **kaste**, tj. strogo zatvorene društvene skupine koja je obilježena isključivošću svojega društvenog položaja i strogo određenim pravima i duž-

nostima svojih pripadnika. U suvremenim se teorijama razlike prema bogatstvu i profesiji najčešće određuju kao razlike među društvenim slojevima, dok se klasne razlike ograničavaju na razlike među ljudima s obzirom na njihovo mjesto u sistemu proizvodnje. Takvo tumačenje nije svojstveno samo marksističkim autorima (F. Engels, V. I. Lenjin), nego i autorima drugih teorijskih orijentacija. Tako M. Weber naglašava da su k. smještene u ekonomskoj sferi (za razliku od staleža koji pripadaju socijalnoj sferi). Ljudi se grupiraju u k. na osnovi različitog odnosa spram mogućnostima proizvođenja i prisvajanja dobara na tržištu, tj. na osnovi različitog položaja na tržištu roba. Jednu k. sačinjavaju svi oni pojedinci koji imaju istovjetne životne šanse u raspodjeli materijalnog bogatstva, moć raspolaganja približno istim materijalnim bogatstvima, te sredstvima za stjecanje zarade i dohotka. Nasuprot tomu, R. Dahrendorf smatra da klasne nejednakosti proizlaze iz odnosa vlasti. Vladajuća i podređena k. ne konstituiraju se na temelju vlasništva, nego se → VLASNIŠTVO (tj. ovlaštenje da se drugi subjekti isključe iz kontrole nad stanovitim dobrima) izvodi iz → MOĆI i → VLASTI.
Premda nisu jedini inzistirali na važnosti koncepta k. i njegovoj ekonomskoj zasnovanosti, marksisti su u tome bili najdosljedniji. Marksističko shvaćanje k. u društvenim znanostima postalo je najutjecajnije, pa se pojam k. često vezuje uz marksizam. Po marksističkoj interpretaciji k. i klasne razlike nisu postojale oduvijek, nisu prirodno i trajno obilježje svakog ljudskog društva. One su nastale na određenom stupnju razvitka društva. Pojavom viška proizvoda omogućeno je prisvajanje razultata tuđega rada. Na taj način stvorene su pretpostavke za eksploataciju ili izrabljivanje, pa time i za pojavu eksploatatorske klase i klase eksploatiranih. Eksploatatorska klasa sastoji se od onih pripadnika društva koji prisvajaju višak proizvoda tuđega rada. Oni članovi društva, čijim radom nastaje taj višak što ga prisvaja eksploatatorska klasa, sačinjavaju eksploatiranu klasu. Eks-

ploatacija je najčešće vezana uz vlasništvo sredstva za proizvodnju. Vlasnici tih sredstava prisvajaju proizvode nastale radom pripadnika eksploatirane klase koji su lišeni vlastitih sredstava za proizvodnju. Iz suprotnosti ekonomskih interesa dviju k. proizlazi klasna borba. Klasna borba ne odvija se samo na ekonomskom planu, nego se proteže na sva područja društvenog života, od privrede i politike do → ŠKOLSTVA, → IDEOLOGIJE i kulture. U klasnoj se borbi uspostavlja i klasna svijest, tj. svijest neke k. o svojoj posebnosti i suprotstavljenosti drugim k., a ujedno i svijest pojedinaca o svojoj pripadnosti nekoj k., o svom položaju i interesima kao pripadnika te k.

Glavne k. u suvremenom građanskom društvu su buržoazija i proletarijat. Buržoaziju sačinjavaju vlasnici kapitala, a u širem smislu svi oni koji kontroliraju sredstva za proizvodnju i raspodjelu viška vrijednosti. Proletarijat se sastoji od ljudi koji su lišeni vlasništva sredstava za proizvodnju i stoga prisiljeni na najamni rad. U vrijeme klasičnog kapitalizma izraz proletarijat je najčešće označavao sloj industrijskog radništva. No, pojam proletarijata mnogo je širi od pojma industrijskog radništva, što se osobito jasno može vidjeti danas, kada tradicionalni industrijski radnici postupno zadobivaju sve marginalniju važnost u proizvodnji i društvu, bivajući nadomještavani tzv. novom radničkom klasom, uz sve značajniji udio intelektualnog i znanstvenog rada u proizvodnim procesima. Mnogi teoretičari danas dovode u pitanje tvrdnju o buržoaziji i proletarijatu kao o antagonističkim k. Glavni argumenti toga osporavanja zasnivaju se na uvidu u jačanje srednjih slojeva, te u sve većoj prisutnosti buržoaske klasne svijesti kod pripadnika podređenih dijelova društva (što je vezano i uz slabljenje klasne borbe). Protiv toga osporavanja često se iznosi prigovor prema kojemu se najveći dio pripadnika srednjih slojeva ima smatrati pripadnicima proletarijata, budući da su lišeni sredstava za proizvodnju i prisiljeni na to da se

izdržavaju najamnim radom. Stoga su, tvrdi se, njihovi objektivni interesi antagonistički u odnosu na interese k. vlasnika i kontrolora kapitala.

Mnogo je neosporniji prigovor koji se izriče na račun klasične marksističke postavke prema kojoj klasna borba između buržoazije i proletarijata nužno dovodi do → *DIKTATURE* proletarijata kao prijelaznog razdoblja nakon kojega nastupa besklasno društvo → *KOMUNIZAM*. Pojam diktature proletarijata iskazao se ne samo kao teorijski problematičan i teško održiv, nego i kao moguće pokriće za nove oblike klasne dominacije, koji ne vode stvaranju besklasnog društva, nego rezultiraju društvenom stagnacijom, svojstvenom → *REALNOM SOCIJALIZMU*. Iz iskustva s realnim socijalizmom očito je da se posredstvom navodne diktature proletarijata (zapravo diktature rukovodstva jedne proleterske partije koja je proglasila monopol na odlučivanje o svim pitanjima državnog i društvenog života) ne može doći do besklasnog društva. O tomu hoće li čovječanstvo dospjeti do besklasnog društva odlučivat će ishodi budućih klasnih borbi, do kojih će doći kada sadašnji proizvodni odnosi dođu do svojih granica. Čini se da se takve granice naziru u sve intenzivnijoj ugroženosti prirodnog okoliša (→ SUŽIVOT S PRIRODNOM OKOLINOM), izazvanoj intenzivnom industrijalizacijom vođenom težnjom za profitom. Svijest o ugroženosti samog opstanka čovječanstva dovodi do toga da se klasna borba u najrazvijenijim zemljama svijeta, u kojima vlada relativan klasni mir u uvjetima općeg blagostanja (→ DRŽAVA), sve više artikulira kao borba onih koji su lišeni vlasništva sredstava za proizvodnju protiv svemoći kapitala i njegova bezobzirnog iskorištavanja prirode. *LV*

KLJUČNI POJMOVI: KLASNA BORBA, KLASNA SVIJEST, EKSPLOATACIJA, BURŽOAZIJA, PROLETARIJAT

LITERATURA: V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Zagreb 1973; S. Mallet, *Nova radnička klasa*, Beograd 1970; M. Veber, *Privreda i društvo*, Beograd 1976; N. Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, Beograd 1978.

SVJETONAZOR (engl. *world-view*, njem. *Weltanschauung*, franc. *vision du monde*) znači cjelovito sagledavanje svijeta, njegovih elemenata i unutarnjih odnosa, te položaja čovjeka u njemu. Riječ je o stavu spram svijeta kao cjeline i o vrednovanju njegovih dijelova. U izvornom smislu to bi trebao biti ne samo teorijski, nego i praktički, djelatan stav, i to pojedinaca, grupa i naroda. Zato je moguća njegova usporedba s pojmovima ideologije i slike svijeta.

Termin je oblikovan u njemačkoj misaonoj tradiciji i to u njemačkih romantičara oko 1800. god. Iako ne znači tematiziranje pojma svijeta, pojava riječi s. svjedoči o tome da svijet više nije nešto samorazumljivo i da su u odnosu na njega moguća različita stajališta. Tako se u filozofiji poslije Kanta pojam svijeta rabi u najmanje dva značenja. S jedne strane shvaća se kao totalitet, a s druge strane kao svijet koji stvara čovjek u skladu sa svojom biti i prirodom.

Najcjelovitiju filozofsku razradu pojma s. nalazimo u djelu W. Diltheyja. S. je za njega filozofski sistem, koji sačinjavaju metafizika i ontologija, kozmologija i antropologija s etikom i filozofijom povijesti. W. Dilthey razvija i tipologiju svjetonazora sadržanih u evropskoj tradiciji. Tipove s. određuju predmetna područja na kojima se s. ustanovljuje i misaoni oblici kojima se oblikuje. Tipovi s. su za Diltheyja materijalizam, mistički panvitalizam i idealizam. K. Jaspers razvio je psihologiju s. (u istoimenom djelu). F. Engels je marksizam odredio kao s. koji, pretpostavljajući materijalno jedinstvo svijeta, uvažava istraživačke rezultate posebnih znanosti, ali dijalektičkim poimanjem prirode i povijesti iskazuje općenite i nužne zakonitosti njihova razvoja. U marksističkoj ortodoksiji različitih orijentacija (K. Kautsky, V. I. Lenjin, J. V. Staljin) svjetonazorsko razumijevanje marksizma je poslužilo da se → SOCIJALIZAM i → *KOMUNIZAM* prikažu kao znanstveno dokazana svrha povijesnog zbivanja. Tako se legitimiralo političko djelovanje proleterskih partija. Ti su autori

inzistirali na razlici između idealističkog i materijalističkog, te proleterskog i građanskog svjetonazora.

Druga struja pak kritički osporava ideju s. zbog impliciranog pasivnog stava prema svijetu koji se, sukladno toj ideji, javlja kao neizmjenjiv. U svakom slučaju, s. može u manjoj ili većoj mjeri biti prožet filozofskim, znanstvenim, mitskim ili religioznim uvidima i uvjerenjima, pa se i na toj osnovi mogu razlikovati različiti s.

Od → IDEOLOGIJE razlikuje se s. distanciranjem od izričitog političkog angažmana, od političkog okruženja i razlika u suvremenim društvima. Izvedenica tog pojma **slika svijeta** uvriježila se u suvremenoj socijalnoj i socijalno-psihologijskoj teoriji (K. Jaspers, J. Habermas). *HB*

KLJUČNI POJMOVI: SVIJET, POJEDINAC, GRUPA, NAROD, TEORIJSKO, PRAKTIČKO, SLIKA SVIJETA

LITERATURA: M. Heidegger, *Doba slike svijeta*, Zagreb 1969; K. Manhajm, *Ideologija i utopija*, Beograd 1968.

POLITIČKI PROCESI

SUKOB (engl. *conflict*, njem. *Konflikt*, franc. *conflit*) je posebna vrst društvenih i političkih odnosa koji prije svega nastaju zbog neuskladivosti → INTERESA. S. u političkom smislu je nastojanje → SUBJEKATA da se sa svojim interesima nametnu onima koji imaju suprotstavljene ili drukčije interese. Volja subjekta, njegova moć, odnosno pravo su elementi koji bitno djeluju na političke konflikte. Osim interesa osnovom za s. smatra se i težnja za → MOĆI, nastojanje da se subjektnost iskaže pobjedom nad drugime. (Vidi latinski *flictus* udaranje, lupanje koje je u osnovi internacionalno prihvaćene riječi konflikt.)

Politički sukob je, za razliku od onoga koji se raznim povodima događa među pojedincima ili skupinama, posredovani s. Zbog toga je za rješavanje političkog sukoba potrebno djelovanje koje vodi računa o političkom posredovanju, tj. o nizu prije svega pravnih pravila kojima se s. uređuje kao politički odnos. To su npr. izborni zakon (→ IZBORI), zakon o strankama, parlamentarna procedura (→ PARLAMENTARIZAM), ali i načela fair ponašanja u → JAVNOSTI ili pak odredbe međunarodnog prava o postupanjima u ratnim situacijama. → RAT je svakako granični slučaj političkog sukoba (bilo klasični rat između država, ili unutardržavni građanski rat), no većina se političkih sukoba zbiva na osnovi sukobljenosti interesa tako da sila nije direktno upletena. C. Schmitt, polazeći od sukobljavanja kao ključnog političkog procesa, interpretira politiku uopće kroz odnos → PRIJATELJ-NEPRIJATELJ. On se pritom nadovezuje na teoriju M. Webera, te K. Marxa koji čitav društveni život poima kao okvir klasne borbe (→ KLASA).

S. se dijele na one koji se rješavaju → SILOM (što je u načelu iznimno i nezakonito u suvremenim društvima) i one koji se rješavaju političkim sredstvima u užem smislu riječi (izborima, pregovorima i sl.). Uz s. koji završavaju nekim rješenjem (pobjedom jedne strane ili kompromisom) postoje i oni trajni, koji djeluju za čitava trajanja stanovitih formi

→ ZAJEDNICE ili → DRUŠTVA. Pluralistički ustrojene zajednice razlikuju se od ostalih upravo po tome što s. institucionaliziraju. One ih podređuju zajednički usvojenim pravilima, i time stvaraju mogućnost da postanu sastavni dio funkcioniranja zajednice, pa čak i njezin stabilizacijski čimbenik. Time se izbjegava akumuliranje suprotnosti koje nemaju ni mogućnost ishoditi rješenja, a mogu dovesti do ozbiljnih političkih i društvenih poremećaja. U porecima u kojima pluralizam nije priznat (→ *DIKTATURA*, → TOTALITARIZAM) cjelokupna se moć → DRŽAVE koncentrira upravo na to da se spriječi konfliktnost u svakidašnjem životu, što samu državu dovodi u sukob s civilnim društvom, te slobodom pojedinaca – podanika. Pluralistička zajednica naime uspostavlja stalne uvjete optiranja, bez čega ni s. nisu mogući. Optiranje znači izbor među različitim mogućnostima opredjeljivanja na osnovi zajamčene slobode subjekta, a unutar pravila uređenih u samoj odredbi zajednice.

S. se u načelu rješava pobjedom: u suvremenom, pluralističkom životu poražena strana priznaje prvenstvo interesa pobjednika i time sebe ukida kao politički subjekt. Takav ishod u suvremenom, pluralističkom životu nije čest; češće se radi o kompromisu (od lat. *compromittere* međusobno obećati, dogovoriti se). Kompromis je moguć ako se nađe nepristrani sudac, kojega priznaju obje strane, te razriješi s. (što je bio smisao pojma kompromis u rimskom pravu), ili ako obje strane pregovorima dođu do zadovoljavajućeg rješenja. Kompromis je moguć ako postoji međusobno → UVAŽAVANJE sukobljenih strana, odnosno obostrano priznavanje unaprijed određene procedure za rješavanje s., te približna ravnoteža moći, ili državno zajamčena ravnopravnost subjekata neovisno o njihovoj moći. Kompromis se u pravilu uspostavlja kada je riječ o s. partikularnih (prema J. Habermasu »nepoopćivih«) interesa. Parlamentarni izraz kompromisa je koalicija → POLITIČKIH STRANAKA, zastupnika pojedinih interesa ili programa.

S. koji su vezani uz interese podobne za poopćivanje mogu, međutim, dovesti do konsenzusa (od lat. *consentire* = suglasiti se, pristati). Riječ je o s. koji nastaju zbog različitih interpretacija interesa podobnog da odgovara svima, kao što se, s druge strane, kompromisi među partikularnim interesima katkada predstavljaju kao prividni konsenzus. Kompromis znači pristanak na načelo donošenja pravila zajedničkoga života, odnosno na djelovanje vlasti u zajednici koja je na taj način legitimirana (→ LEGITIMIRANJE PORETKA). Konsenzus u svakidašnjem životu znači da se stanovita pitanja povlače iz opticaja, jer se smatraju riješenima, a na tim se rješenjima uspostavljaju ustanove zajednice.

Kako postojanje konsenzusa pretpostavlja suglasnost svih sudionika neke zajednice, u pravilu se u realnim odnosima radi o metodičkoj pretpostavci konsenzusa, jer se izjašnjavanje svih (kao jednoglasnost) najčešće ne provodi, budući da bi u takvu slučaju svaki subjekt imao pravo veta, jer bi njegovo odbijanje značilo i odbijanje predloženoga konsenzusa. Stoga se u najvećem broju slučajeva pretpostavlja da sama činjenica obdarenosti čovjeka razumom dovodi do njegove predodređenosti za prihvaćanje nekih razumnih solucija kao opće osnove djelovanja u zajednici. Tako se, na primjer, demokratski poredak (→ DEMOKRACIJA) legitimira pretpostavkom da svi članovi zajednice prihvaćaju odlučivanje na osnovi volje većine, dakako uz zaštitu manjine. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: KOMPROMIS, KONSENZUS, INTERES, RAT, DRŽAVA, KOALICIJA, OPCIJA

LITERATURA: J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb 1982; N. Poulantzas, *Politička vlast i društvene klase*, Beograd 1978.

LEGITIMIRANJE PORETKA (lat. *legitimus*, engl. *legitimation*, njem. *Legitimationsprozess*, franc. *légitimation*) označava proces reprodukcije svjetonazorskih sadržaja (→ SVJETONAZOR; → IDEOLOGIJA)

kao i političke postupke na temelju kojih članovi nekog društva prihvaćaju društveni, pravni i politički poredak kao valjan i opravdan. **Legitimnost** poretka podrazumijeva da pojedinci prihvaćaju poredak i djeluju u skladu s njim ne samo iz navike ili običaja, iz individualnog interesa ili straha od represije nego na temelju uvjerenja u njegovu valjanost i opravdanost. U širem smislu legitimiranje poretka obuhvaća sve procese kojima se proizvodi i reproducira temeljni »vrijednosni konsenzus« (T. Parsons), odnosno »ideologijska hegemonija« vladajuće → KLASE (A. Gramsci) u društvu. U kompleksnim društvima valja razlikovati ukupni **društveni poredak** (koji osobito definira društvene odnose u proizvodnji) od **političkog** i **pravnog poretka, društvenu** od **političke zajednice** (→ ZAJEDNICA). Pojam legitimiranja u užem smislu označava uvjerenje članova političke zajednice u opravdanost njezina političkog i pravnog poretka, tj. prihvaćanje određenog tipa **političke vlasti** (M. Weber) kao valjanog (→ VLAST).

Pojmovi legitimnosti i legitimiranja nastali su u evropskoj političkoj tradiciji u kojoj su osobito značajne dvije postavke: ideja političke zajednice kao zajednice slobodnih **građana** (→ DRŽAVLJANIN), te razdvojenost političke (svjetovne) i vjerske vlasti. Potonja je postavka u evropskoj povijesti rezultirala rivalstvom i međusobnim ograničavanjem političkih vladara i vjerskih poglavara. To je bitno razlikuje od **despotske** tradicije velikih carstava Azije i pretkolumbovske Amerike u kojima apsolutni vladar objedinjuje političku i vjersku vlast.

Već izvorno značenje legitimnosti u antičkom Rimu upućuje kako na ograničenost vlasti **pozitivnim zakonima** (nasuprot arbitrarnim i pravno neuobličenim oblicima vladavine), tako i na usklađenost vlasti i pravnog poretka s predodžbom → PRAVEDNOSTI i → PRIRODNOG PRAVA što prethode svakom pozitivnom poretku. Kršćanski politički mislioci srednjeg i novog vijeka povezuju legitimnost vlasti s predodžbom o njezinoj utemeljenosti u »božanskom mandatu«. Pri-

rodni oblik takve, božjom voljom opravdane vlasti je → MONARHIJA u kojoj legitimnost vlasti jamče pravila prijenosa **vladalačkog mandata**. Suprotnost legitimnoj vlasti je uzurpatorska vlast ili → TIRANIJA. Predodžba o legitimnosti ne podrazumijeva samo valjanost **procedure** dodjele vladalačkog mandata (izborom ili nasljeđivanjem) nego i niz dodatnih sadržajnih i proceduralnih obilježja: usmjerenost na opće dobro, humanost i obzirnost u postupanju s potčinjenima, pravednost, a često i slobodno iskazanu suglasnost članova političke zajednice. Niz autora u toj tradiciji političke misli smatra da protiv nelegitimne vlasti – bilo da je ona posljedica nevaljana vladalačkog mandata, bilo nepoštivanja sadržajnih normi vladanja – građani imaju pravo na otpor i pobunu (→ GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST).

U 18. i 19. st. liberalni i demokratski mislioci i politički pokreti zamjenjuju ideju božanskog mandata vladara idejom **pučke suverenosti** (→ PUK/NAROD) kao jedinoga valjanog utemeljenja legitimne vlasti. Oblik vlasti koji odgovara pučkoj suverenosti je **predstavnička demokracija** (→ DEMOKRACIJA; → PARLAMENTARIZAM). Nasuprot ideji demokracije kao neposrednog samozakonodavstva puka (J. J. Rousseau) u kojoj identitet vladara i potčinjenih jamči legitimnost vlasti, ideja predstavničke demokracije utemeljuje legitimnost vlasti u **racionalnim procedurama** kojima se ona uspostavlja i funkcionira. Riječ je o nizu formaliziranih, apstraktnih i univerzalnih procedura i institucija, od kojih su najvažnije sljedeće:

a) ustavna (→ USTAV) i pravna zaštita neotuđivih → PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA koje vlast ne može jednostrano ukinuti ili ograničiti;

b) definicija političke zajednice kao **apstraktne ukupnosti** državljanina, odnosno puka, čija se volja iskazuje → IZBORIMA političkih predstavnika puka u → PARLAMENT i parlamentarnim odlučivanjem (→ PARLAMENTARIZAM);

c) **većinsko načelo** kao osnovno pravilo u proce-

sima izbora i parlamentarnog odlučivanja;

d) uspostavljanje slobodne → JAVNOSTI, tj. neometanog protoka i dostupnosti informacija, te **pluralizma** političkih i svjetonazorskih pozicija u političkom procesu;

e) uobličenje rezultata parlamentarnog odlučivanja kao apstraktnih, općih i racionalnih → ZAKONA koji proizlaze iz argumentirane rasprave usmjerene ka općem dobru političke zajednice.

Politički proces u predstavničkoj demokraciji zahtijeva uspostavljanje **konsenzusa** svih članova političke zajednice o osnovnim vrijednostima i postupcima izbora i odlučivanja. Taj konsenzus omogućuje da se **konflikt** (→ SUKOB) posebnih interesa po propisanim postupcima razriješi **kompromisom**, a da se pritom ne ugrozi cjelina političkog poretka.

Polazeći od načina legitimiranja političkog poretka, M. Weber razlikuje tri »čista tipa« vlasti: racionalno-legalnu vlast (koja odgovara racionalnim procedurama utemeljenim predstavničkom demokracijom), tradicionalnu vlast (odgovara predmodernim monarhijskim porecima i zasniva se na uvjerenju potčinjenih u svetost tradicije što je zastupa vladar) i karizmatsku vlast (utemeljenu na vjeri potčinjenih u izuzetna svojstva i poslanstvo »vođe« koji vlada neomeđen običajima i pravnim pravilima). Karizmatska vlast javlja se u 20. st. u prevratnim društvenim i političkim stanjima u kojima »vođa« uspijeva zadobiti **plebiscitarnu podršku** masovnoga političkog pokreta. Ta podrška nije proceduralno uobličena i ne može se dugotrajnije stabilizirati. Karizmatska se vlast vremenom nužno pretvara ili u racionalno-legalnu vlast ili u neki oblik **totalitarnog** političkog poretka (→ TOTALITARIZAM).

Totalitarni politički poreci (→ FAŠIZAM; → *REALNI SOCIJALIZAM*), ne zasnivaju se na procesu legitimiranja vlasti kao postupku pribavljanja podrške puka, nego počivaju na zastrašivanju i prinudnom političkom sudjelovanju »mase«, koje se postiže → TERO-ROM i **ideološkom mobilizacijom**. Posebno je obilježje

staljinizma ukidanje razlike između ukupnog društvenog poretka i političke vlasti: tu se ideološkom mobilizacijom i političkom prinudom održava cjelokupni društveni poredak (uključujući i organizaciju proizvodnje), a ne samo određeni oblik vlasti. *NZ*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, SUVERENOST, IZBORI, SUKOB, TOTALITARIZAM

LITERATURA: F. Feher, A. Heler, Đ. Markus, *Diktatura nad potrebama,* Beograd 1986; J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu,* Zagreb 1982; N. Luhmann, *Legitimation durch Verfahren,* Frankfurt 1983; M. Podunavac, *Politički legitimitet,* Beograd 1988; C. Schmitt, *Legalität und Legitimität,* Berlin 1980; M. Veber, *Privreda i društvo,* Beograd 1976; T. Würtemberger, *Die Legitimität staatlicher Herrschaft,* Berlin 1973.

IZBORI (engl. *election,* njem. *Wahlen,* franc. *élection*) su postupak kojim → DRŽAVLJANI određuju svoje predstavnike. I. su način prenošenja → SUVERENOSTI → PUKA, na izabrano predstavništvo, → PARLAMENT, čime se tvori sistem predstavničke → DEMOKRACIJE. I. postoje već u grčkoj demokraciji, ali samo u načelu kao i. na osnovi slučajnosti, jer se obavljaju kockom. U svim kasnijim demokratskim ustrojenim zajednicama i. su bitan element posredovanja volje puka i funkcioniranja vlasti, a organiziraju se i u nedržavnim, pa i nepolitičkim organizacijama.

Izabrana vlast je ona čiji sastav i politika slijede iz izbornog procesa, te je legitimna (→ LEGITIMIRANJE PORETKA) samo ako se pridržava tih uvjeta. Budući da ni u jednoj suvremenoj → DRŽAVI nije moguće da svi nositelji suverenosti (čitav puk) neposredno izvršuju vlast, izborno prenošenje ovlasti postaje nužnim. Ključnim pitanjem pritom postaje kako najvjernije predstaviti raspoloženje državljana u izabranom predstavničkom tijelu. Osim toga veoma je važno osigurati demokratsku kontrolu nad cjelokupnim izbornim procesom (od kandidiranja, predizborne kampanje i izrade biračkih spiskova, te u mnogo čemu odlučujućeg određivanja izbornih jedinica, preko osiguranja jednakosti svih glasača, tajnosti

njihova izjašnjavanja i jamstava njihove sigurnosti neovisno o političkome opredjeljenju, do prebrojavanja glasova, utvrđivanja većine, razmatranja eventualnih žalbi i prigovora, te proglašavanja rezultata u što je moguće kraćem roku nakon završetka izbora).

Polazeći od demokratskog načela vladavine na osnovi volje većine, koja se upravo i. iskazuje, bitno je odrediti način na koji se ustanovljuje većina na i. To je važno za jasno prenošenje raspoloženja, odnosno opredjeljenja tako utvrđene većine u predstavničko tijelo, ali i za postizanje zaštite manjine. Na i. se zaštita manjine postiže nastojanjem da i ona bude zastupljena u parlamentu.

I. su mogući samo ako njihovi sudionici mogu birati među različitim opcijama. Na slobodnim izborima u pluralističkom društvu ta je različitost ne samo personalna nego i politička, programatska, pa i svjetonazorska (→ SVJETONAZOR), te interesna (→ INTERES). Na tim se osnovama uspostavljaju → POLITIČKE STRANKE koje se organiziraju u cilju uspjeha na izbornom nadmetanju, odnosno u cilju realiziranja izbornih rezultata u parlamentarnom životu, ali i u drugim vidovima institucionalizacije vlasti i javnog djelovanja.

Najstariji i najjednostavniji oblik utvrđivanja većine na i. je glasovanje označavanjem kandidata kojega birač preferira. U izbornoj jedinici, naime, ima više kandidata, a bira se samo jedan. Takav se izborni sistem najčešće naziva **sistemom relativne većine** ili »X-glasom«. Taj je sistem podoban i za nepismene, jer birač oznakom »X« daje svoj glas kandidatu kojega želi izabrati (a može mu se pomoći i likom, simbolom ili znakom koji se nalazi pored imena željenoga kandidata). U slučaju kandidiranja samo dva kandidata, jedan će od njih imati apsolutnu većinu (više od polovine) glasova birača koji su sudjelovali na i. Kandidiraju li se tri ili više kandidata, pobjednik može dobiti i relativnu većinu, ali se činjenica da je dobio više glasova od protukandidata smatra dostatnom za izbor. Pretpostavka na

kojoj funkcionira ovaj sistem je da su i. zasebni u svakoj izbornoj jedinici. On omogućuje da se jasno pokaže opredjeljenje birača za pojedine kandidate u svakoj izbornoj jedinici, ali na razini čitave države može dovesti do disproporcija u predstavljenosti stranaka u parlamentu. (Naime, svi glasovi, osim onih koji su dani pobjedniku u pojedinoj izbornoj jedinici, gube značenje za parlamentarnu predstavljenost određene stranke, te je moguća parlamentarna pobjeda stranke koja nije dobila većinu svih glasova na i.) S druge strane, taj sistem omogućuje jasnu i razmjerno djelotvornu vezu birača i izabranih poslanika, pa i opoziv poslanika koji provode baš oni koji su ih i birali. Ovaj se sistem primjenjuje u SAD, Velikoj Britaniji, Kanadi, itd.

Modifikacija tog sistema je **sistem apsolutne većine**, koji u pravilu traži glasovanje u dva kruga. U prvom krugu se i. obavljaju kao i u sistemu relativne većine, ali tu završavaju samo ako je jedan od kandidata osvojio natpolovičnu, tj. apsolutnu većinu glasova. Ukoliko se to ne dogodi, glasovanje se ponavlja u drugom krugu. U tom ponovljenom glasovanju sudjeluju kandidati koji su dobili najviše glasova u prvom krugu (prva dvojica ili svi koji su dobili više od propisanog postotka glasova). Takav sistem i. relativira ključni nedostatak većinskih sistema, mogućnost »propadanja« velikog broja glasova koji nisu bili dani pobjednicima, i to time što u načelu preferira koalicije i ne-ekstremne stranke, tj. one bliske centru. Sistem apsolutne većine karakterističan je za Francusku (Peta republika), a primijenjen je i na prvim slobodnim izborima u Hrvatskoj, travnja i svibnja 1990. god.

Proporcionalna reprezentacija (ili razmjerno predstavništvo) polazi od tzv. velikih izbornih jedinica (tj. takvih u kojima se bira više poslanika), za razliku od većinskog sistema koji načelno polazi od malih izbornih jedinica (s po jednim poslanikom u svakoj). Ključni je cilj tog sistema postići da omjer broja izabranih poslanika što je moguće preciznije odgo-

vara omjeru glasova za njihove stranke. U načelu je proporcionalnost to potpunija što su izborne jedinice veće; u idealnom slučaju čitava bi država bila jedna izborna jedinica. U sistemu razmjernog predstavništva najčešće se određuje donja granica broja glasova koju mora prijeći stranka želi li ući u parlament (granica je obično između 2 i 5 posto glasova). Osim toga, proporcionalni sistem često zabranjuje koalicije prije i. (SR Njemačka), kako bi se stranačka snaga direktno iskazala. Bitno je pitanje izračunavanja odgovarajućeg razmjera – najčešće se koristi d'Hondtova metoda, koja pomaže većim strankama, ili metoda Sainte Laguëa. Kako u proporcionalnom sistemu birač odlučuje među stranačkim listama, bitno je da li je u nekoj zemlji na djelu sistem zatvorenih (vezanih) lista (gdje glasač mora prihvatiti čitavu listu i redoslijed po kojemu se kandidati izabiru onako kako stranka za koju se opredijelio predlaže), ili pak sistem otvorenih (slobodnih) lista (gdje se birač može opredjeljivati i za pojedinačne kandidate, pa se broji broj glasova svakog kandidata).

Za ilustraciju razmjerno komplicirana funkcioniranja proporcionalnog sistema može se uzeti primjer i. na kojima se odlučuje o deset poslanika, a natječu se tri liste koje su osvojile: 2400 glasova (lista A), 1500 glasova (B), odnosno 900 glasova (C). Postignuti broj glasova dijelit će se, primijeni li se d'Hondtova metoda, s brojevima 1, 2, 3, ... 10 (koliko je mjesta na raspolaganju). Tako se dobija sljedeća tabela koja određuje redoslijed (rang) rezultata dijeljenja neovisno o listama:

Dijeli se sa:	Lista A	Lista B	Lista C
1	2400 (1)	1500 (2)	900 (4)
2	1200 (3)	750 (6)	450 (10)
3	800 (5)	500 (8)	300 (–)
4	600 (7)	375 (–)	225 (–)
5	580 (9)	300 (–)	180 (–)

Daljnje dijeljenje nije potrebno jer je raspoređeno svih deset mjesta; lista A dobila je 5, lista B 3, a lista C 2 mjesta. Kod drugih metoda (Sainte Laguë, Droop, Hagenbach-Bischoff, itd.) se dobijeni rezultati dijele s drukčije odabranim brojevima kako bi se ispravile stanovite nepreciznosti prikazane metode.

U novije se vrijeme opet dosta raspravlja o metodi **prenosivog glasa** (odnosno preferencijalne kvote). I taj sistem funkcionira u velikim izbornim jedinicama (s najmanje tri mjesta u predstavništvu). Birač se izjašnjava o kandidatima tako da na glasačkome listiću označuje kandidata kojeg smatra najpoželjnijim brojkom 1, brojkom 2 označuje narednog kandidata po svojoj preferenciji, zatim trećeg kandidata, itd. Kada se prilikom brojanja glasova ustanovi da je jedan kandidat dobio broj glasova koji je dostatan za izbor (u izbornoj jedinici s tri mjesta to je jedna četvrtina glasova plus jedan), više se ne računaju glasovi njemu dani, nego se sa listića na kojima je već izabrani kandidat upisan pod brojem 1 uzima onaj koji je označen brojem 2, pa 3, itd. Tim se sistemom osigurava visok stupanj reprezentacije glasačkih opredjeljenja, kako u stranačkom pogledu, tako i u drugim aspektima. No, taj je sistem razmjerno rijetko u uporabi (Irska).

Osim ovih sistema (od kojih je proporcionalni danas najprošireniji, posebice u Evropi) u praksi se primjenjuju i mnoge kombinacije (npr. u SR Njemačkoj je proporcionalni sistem dijelom kombiniran s većinskim, jer svaki birač ima dva glasa – jedan daje stranačkim listama, drugi pojedinačnim kandidatima u izbornoj jedinici). Time se žele izbjeći negativne strane pojedinih sistema – moguća nepravednost spram stranaka u većinskome, odnosno moguća predominacija stranačkih vodstava (koja određuju liste i redoslijed na njima, kao i eventualni opoziv poslanika), s druge strane.

Ulogu i. ima i neposredno izjašnjavanje državljana o političkim i drugim pitanjima, a to je **referen-**

dum (odnosno **plebiscit**). Riječ je o bitnome elementu neposredne demokracije, koji se koristi na osnovi pobude stanovitog broja državljana (npr. peticijom), ili na pobudu državnih organa. Referendum se koristi u Švicarskoj, gdje je jedino zadržan kao uobičajeni način odlučivanja o zakonima i drugim političkim pitanjima. Nekada je referendum često korišten u Sjedinjenim Američkim Državama, a u novije vrijeme u Grčkoj (da bi se odgovorilo na pitanje treba li zadržati monarhiju), u Francuskoj (da se odluči treba li predsjednika birati neposredno), itd. Referendumom se često odlučuje i o pitanjima o kojima se stranke ne mogu dogovoriti, jer je riječ o svjetonazorskim, odnosno moralnim odlukama (npr. referendum o razvodu i abortusu u Italiji, zatim o ekologijskim pitanjima, itd.). Referendumom se može manipulirati u korist vladara čvrste ruke (pa se i govori u tom smislu o plebiscitarnoj demokraciji). Razlog leži u mogućnosti da se karizmatski vođa posluži emocijama pučanstva kako bi – zaobilazeći parlament i prije svega opoziciju – ishodio neposrednu podršku protiv koje nije moguće lagano argumentirati. Podršku može ishoditi manipuliranjem trenutkom raspisivanja referenduma, načinom postavljanja pitanja, propagandom, itd. Da bi referendum bio smislen, problem o kojem se odlučuje mora biti formuliran tako da se jednoznačno odgovara s da ili ne. Također mora biti zajamčeno jednako pravo sviju u sudjelovanju u odlučivanju, kao i jasan uvid u broj državljana s pravom glasa (svi državljani ili pak samo oni koji žive na teritoriji na kojoj se odlučuje). Uobičajeno je da se referendum smatra odlučenim većinom od broja upisanih birača, ali ima i slučajeva gdje se odlučuje većinom onih koji su sudjelovali na referendumu. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: DEMOKRACIJA, PARLAMENTARIZAM, PLURALIZAM, LEGITIMNOST, REFERENDUM, PLEBISCIT

LITERATURA: J. Stefanović, *Ustavno pravo I,* Zagreb 1956; Š. Deren-Antoljak, Sistem proporcionalne reprezentacije, »Naše teme«, 6, 1990.

PARLAMENTARIZAM (engl. *parliamentarism*, njem. *Parlamentarismus*, franc. *parlementarisme*) u širem smislu znači sustav predstavničke vladavine u kojoj se narodna → SUVERENOST izražava na slobodnim, općim i višestranačkim →IZBORIMA. U užem smislu je to sustav parlamentarne vlade, kao oblika organizacije → VLASTI, u kojem izvršna vlast politički odgovara pred predstavničkim tijelom; karakterističan je prvenstveno za evropske liberalne demokracije (→ LIBERALIZAM; → DEMOKRACIJA). Domovinom i »majkom« p. u oba značenja smatra se Engleska, u kojoj je sustav nastao dugotrajnim razvitkom čiji počeci sežu sve do 13. st.

Koncepcija predstavničke vladavine polazi od iskustvom utvrđene spoznaje da građani, iako u skladu s načelom narodne suverenosti predstavljaju izvorište i temelj vlasti, ne mogu neposredno donositi političke odluke okupljajući se na trgovima, kao što su to navodno činili u antičkoj Ateni i drugim ranim demokracijama. Zbog toga se narodna suverenost vrši izborom predstavnika, koji imaju u ime građana u općem interesu vršiti funkcije vlasti, i njihovim periodičnim podvrgavanjem provjeri putem ponovnih izbora. Budući da su ljudi i njihovi interesi po prirodi stvari različiti, predstavnička vladavina nužno podrazumijeva slobodu udruživanja u → POLITIČKE STRANKE i druge oblike interesnog okupljanja. Svrha je izborne utakmice među strankama omogućiti javni dijalog o problemima političke zajednice i razborito organizirati sudjelovanje građana u donošenju političkih odluka. Budući da vršenje vlasti uključuje i mogućnost zloupotrebe, nositelje javnih funkcija je potrebno nadzirati. Vlada odgovara → PARLAMENTU i javnosti, koji je nadziru (odgovorna vlada). Izabrani zastupnici u parlamentu predstavljaju suverenost naroda kao slijeda prošlih i budućih generacija, te se ne smiju ograničiti na zastupanje parcijalnih i sebičnih interesa svojih birača u izbornim jedinicama. Parlament nije skup ambasadora različitih i neprijateljskih interesa, već skupština cijele nacije

koju predstavlja (E. Burke). Zbog toga predstavnički mandat isključuje mogućnost opoziva zastupnika tijekom ustavom predviđenog roka. Teoretski, vlada parlament. U stvarnosti, on imenuje nositelje izvršne vlasti, te nadzire, verificira i usmjerava njihovo postupanje. Oslanjanje vlasti na narod, putem općih i slobodnih izbora, najbolja je garancija protiv mogućih zlouporaba, ali »čovječanstvo je iz iskustva naučilo da to nije dovoljno, već su potrebna i dodatna osiguranja« (J. Madison). Zbog toga se odgovornost vlasti osigurava diobom vlasti i sustavom »kočnica i ravnoteža«.

U pretežnom dijelu anglo-američke tradicije predstavnička vladavina smatra se jedinim mogućim oblikom → DEMOKRACIJE. Toj se koncepciji suprotstavlja ideja neposredne demokracije, kao neposrednog vršenja vlasti od strane naroda. J. J. Rousseau smatrao je narodnu suverenost nedjeljivom i neprenosivom, te zbog toga svaki zakon, koji narod ne potvrdi, nevaljanim i nepostojećim. Iz toga se izvodi imperativni mandat zastupnika, tj. pravo birača da opozovu svoje zastupnike ako smatraju da ne zastupaju njihove interese. Klasične institucije neposredne demokracije su referendum, narodna inicijativa, narodni veto, te peticija kao pravo obraćanja najvišim državnim organima. Predstavljanje se smatra nužnim zlom i nastoji se svesti na najmanju mjeru. Osnovni je problem pritom mogućnost ustrojavanja takvog oblika svenarodnog odlučivanja. U punoj mjeri on je neostvariv. Ali potreba uključivanja građana u političko odlučivanje dovela je u suvremenim državama do šire primjene institucija neposredne demokracije kao nadopune predstavničkog sustava. Među njima se posebno svojim tradicijama ističe Švicarska. U najradikalnijoj varijanti ideje neposredne demokracije razrađen je delegatski sistem u Ustavu SFRJ iz 1974. god. kojim se delegati smatraju samo prenositeljima odluka svojih birača. Nastojanja na primjeni takvog sistema pokazala su ne samo da je on skup i složen već i suštinski

neostvariv. U jugoslavenskim republikama upravo se obnavlja predstavnički sustav; nakon općih višestranačkih izbora 1990. u tom procesu prednjače Hrvatska i Slovenija.

Predstavnička vladavina uključuje problem organizacije izbornog postupka, te izborni zakoni predstavljaju temeljne akte ustavnog značaja. Najvažnija pitanja izbornog postupka jesu: demokratičnost kandidacijskog postupka, utvrđivanje izbornih rezultata, djelotvorna zaštita izbornog prava, te pravedno određivanje izbornih jedinica (→ IZBORI). Način kako je uređen svaki od tih elemenata utječe na demokratičnost izbornog procesa i na stvarnu reprezentativnost izabranog parlamenta. Tri su moguća sistema utvrđivanja rezultata: 1) sustav tzv. relativne većine u malim izbornim jedinicama, gdje između više kandidata pobjeđuje onaj koji dobije najviše glasova birača koji su izašli na izbore; 2) sustav apsolutne većine s izborima u dva kruga u malim izbornim jedinicama, gdje se za izbor zahtijeva natpolovična većina glasova (svih birača, ili samo onih koji glasuju), a ako se ne postigne tada u drugom krugu, u koji ulazi samo ograničeni broj kandidata (npr. oni koji su dobili 7 posto glasova upisanih birača, kao u Hrvatskoj) odlučuje relativna većina; 3) sustav razmjernog predstavništva, gdje se nastoji da svaka stranka u velikoj izbornoj jedinici, gdje se bira više zastupnika, dobije broj zastupnika u razmjeru s dijelom biračkog tijela koji joj daje podršku, uz primjenu određene metode proračunavanja. Prvi oblik tradicionalno primjenjuje Velika Britanija i SAD, drugi Francuska, treći Belgija, Italija i druge evropske zemlje, a moguća je i kombinacija, kao npr. u SR Njemačkoj. Svaki od izbornih sustava ima sa stajališta demokratičnosti i vjernog odražavanja stavova biračkog tijela svoje dobre i loše strane, tako da efekti primjene pojedinog od njih zavise o nizu drugih čimbenika, kao što je stranački sustav, politička kultura, tradicije, i slično. U Hrvatskoj je na prvim višestranačkim izborima 1990. primijenjena

jedna varijanta sistema apsolutne većine u malim izbornim jedinicama.

Predstavnička vladavina podrazumijeva postojanje institucionalizirane oporbe, pa i »vlade u sjeni« koju financira država. To je izraz političke mudrosti koja polazi od spoznaje da »svaka vlada može više naučiti iz kritike svojih protivnika, nego iz pohvala svojih laskavaca« (H. Laski). Sudbina tzv. socijalističkih režima (→ *REALNI SOCIJALIZAM*) najbolje je pokazala kako gušenje i zabrana djelovanja opozicije vodi teškim promašajima i u krajnjoj liniji propasti režima.

Potreba da se u složenim višestranačkim uvjetima formira vlada koja uživa povjerenje većine zastupnika u parlamentu rezultira čestim stvaranjem koalicija. Koalicija izvorno znači grupu ljudi, odnosno zastupnika, koji se privremeno udružuju zbog postizanja nekih ograničenih ciljeva, a u parlamentu zbog formiranja vlade; članovi takve grupe su labavije povezani nego članovi istih stranaka ili interesnih grupa. Za pojedine, suštinski značajne ciljeve (kao što je npr. izmjena ustava) ili u kriznim situacijama znanost preporuča formiranje tzv. velike koalicije, tj. udruživanje stranke na vlasti i stranke u oporbi.

U užem smislu organizacije vlasti parlamentarna vlada označava poseban, blaži oblik primjene diobe vlasti, čija je najvažnija značajka politička odgovornost vlade pred parlamentom. Vlada ostaje u funkciji dok uživa povjerenje većine zastupnika u parlamentu. Da bi provjerila stav biračkog tijela prema svojoj politici, ona može raspustiti parlament (što na savjet vlade formalno čini državni poglavar) i raspisati izbore za novi parlament. Državni poglavar nije politički odgovoran i ne može biti opozvan, ali upravo zato odluke donosi jedino uz »premapotpis« nadležnog ministra, koji time preuzima odgovornost. Formalno, parlament može izglasavanjem nepovjerenja opozvati vladu. U stvarnosti, međutim, vladu nije moguće srušiti dok je stranačka većina u parlamentu disciplinirana. Osnovnu razliku parlamentar-

nog u odnosu na skupštinski sustav čini pravo raspuštanja parlamenta, a u odnosu na jednostranački postojanje institucionalizirane opozicije koja kritizira vladu i priprema se za nastup na sljedećim izborima. *BS*

KLJUČNI POJMOVI: PREDSTAVNIČKA VLADA, POLITIČKO PREDSTAVLJANJE, PREDSTAVNIČKI MANDAT, DIOBA VLASTI, ORGANIZACIJA VLASTI, OPOZICIJA, KOALICIJA

LITERATURA: J. S. Mill, *Razmatranja o predstavničkoj vladavini* u *Izabrani politički spisi*, II, Zagreb 1989; M. J. C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Oxford 1967; H. Pitkin, *The Concept of Representation*, Berkeley 1972; R. Redslob, *La régime parlementaire*, Paris 1924; P. M. Gaudemet, *Le pouvoir exécutif dans les pays occidentaux*, Paris 1966; P. Lalumière – A. Demichel, *Les régimes parlementaire européens*, Paris 1966; R. Marković, *Izvršna vlast*, Beograd 1980; S. Sokol – B. Smerdel, *Organizacija vlasti*, Zagreb 1988.

ZAKONODAVSTVO (lat. *legislatio*, engl. *legislation*, njem. *Gesetzgebung*, franc. *législation)* u najširem i uobičajenom smislu podrazumijeva donošenje općih propisa obvezatnih za sve građane. U užem i stručnom smislu znači donošenje → ZAKONA, najviših općih propisa poslije → USTAVA, od strane predstavničkog tijela. Osim toga, z. je i jedna od grana ili funkcija državne vlasti (uz → UPRAVU i → PRAVOSUĐE). Uobičajeno je primjerice kazati da je nešto zabranjeno zakonom, iako se ustvari radi o uredbi izvršnog vijeća ili odluci općinske skupštine. Ta se dilema razrješava razlikovanjem pojma z. u formalnom i materijalnom (sadržajnom) smislu. Formalno, zakon je svaki onaj akt koji po zakonodavnom postupku donese predstavničko tijelo, bez obzira na sadržaj. Sadržajno, to je samo opći propis koji, jednako za svakog na koga se može odnositi, na apstraktan način uređuje unaprijed nepoznat broj slučajeva koji se mogu dogoditi u životu. Formalni pojam zakona važan je jer iz njega proizlazi nadređenost zakona aktima i propisima koje donose izvršni organi, obveza sudova da ga se pridržavaju i zahtjev za nesuprotnošću akata lokalne samouprave. No

suštinski, pojam zakona i zakonitosti vezan je uz koncepciju ustavnosti i pravne države (→ DRŽAVA). Zbog toga pojam zakonitosti uključuje i zahtjev za poštivanjem ustavnosti, kao i sistem institucija i postupaka kojima se može tražiti i ostvariti pravna zaštita protiv neustavnih i nezakonitih akata svih, pa i državnih organa.

Porijeklo pojma leži u latinskom *lex*, što je u rimskom pravu označavalo posebnu vrst pravnog propisa najviše pravne snage, utemeljenog na direktnoj odluci naroda (→ PUK/NAROD) ili njegovog najvišeg predstavnika, npr. Senata. Pervertiranjem sustava u apsolutnu → MONARHIJU javlja se drugo tumačenje: zakon je ono što odredi vladar. Određenjem pojma zakona izražavaju se osnovne koncepcije države i društva. Tako se tvrdilo da zakon predstavlja opću volju naroda (J. J. Rousseau) i zbog toga se mora donositi neposredno. Doktrina vladavine prava naglašava objektivnu prirodu zakona i njihovu odvojenost od politike i vlasti (»Ne pokoravamo se ljudima, nego zakonima«; A. V. Dicey). Marksistička teorija ističe klasnu suštinu zakona, kao izraza volje vladajuće → KLASE. Zakoni su najbolja obrana od tiranije; gdje zakon prestaje, započinje tiranija (W. Pitt). Ali, zakonitost zahtijeva pristanak naroda (Heraklit). I, konačno, zakonodavac mora biti umjeren i čuvati dignitet zakona (»Kada je država najpokvarenija, najviše je zakona«; Tacit).

Načelo zakonitosti ili legalnosti temeljni je princip teorije pravne države u Njemačkoj, odnosno vladavine prava u angloameričkoj tradiciji. Bez obzira na realne društvene → INTERESE koji uvijek stoje iza odredbi zakona, ono što je važno jest njegova općenitost – zakon se mora jednako primjenjivati na sve građane. Sve što nije zakonom, ili na zakonu zasnovanom propisu zabranjeno, dopušteno je uz pretpostavku poštivanja određenih moralnih i političkih načela koja utvrđuje ustav. Svaki akt javne → VLASTI mora se zasnivati na ovlaštenju sadržanom u zakonu, i vršiti u okviru ograničenja koje postavlja zakon.

Kazniti se može samo za djelo prethodno opisano u zakonu kao zabranjeno. U načelu, samo se zakonom mogu nametati tereti, obveze i dužnosti građanima ili utvrditi ograničenja njihovih prava. Svi su dužni pokoravati se zakonima, a protiv nezakonitog ponašanja javnih vlasti i građana osigurana su sredstva pravne zaštite, na prvom mjestu nezavisno pravosuđe.

U zbilji suvremene države to naravno nije tako. Velik broj odnosa uređuje se podzakonskim aktima. Delegacija zakonodavnih ovlaštenja dovela je u suvremenim državama do toga da najveći dio onog što se smatra z. ustvari donose izvršni organi (npr. nezavisne regulatorne agencije u SAD, ministarstva u Velikoj Britaniji i drugim zemljama), ili pak »nedržavni« organi (kao što su u nas bile samoupravne interesne zajednice), ali uz postojanje prava nadzora predstavničkog tijela i garanciju sudske zaštite. To je nužno u uvjetima ogromne regulatorne djelatnosti suvremene države. U nas se i dalje inzistira na zabrani delegacije zakonodavnih nadležnosti, što je dovelo do donošenja ogromnog broja propisa koji se nazivaju zakonima, ali se često donose po hitnim postupcima gdje malo dolazi do izražaja volja zastupnika u predstavničkom tijelu, pa i samih izvršnih organa koji samo posreduju pri donošenju akata koje su pripremili stručnjaci u organima uprave. Kriza suvremene pravne države zahtijeva redefiniranje pojma zakona i ograničavanje zakonske regulacije samo na područja od značaja za ostvarivanje ustavno garantiranih sloboda i prava.

Sistem zaštite zakonitosti čini srž državne djelatnosti i najvažniji dio pravnog sustava. Tamo gdje se daje neko pravo mora postojati i put pravne zaštite *(ubi jus ibi remedium)*. Zakonitost pojedinačnih pravnih akata (upravnih rješenja i sudskih odluka) štiti se institucijama žalbe i upravnog spora. Zakonitost i ustavnost propisa kontroliraju ustavni sudovi, skupštine i izvršni organi, s ovlaštenjem uklanjanja nezakonitih propisa iz pravnog sustava. *BS*

KLJUČNI POJMOVI: ZAKON, PROPIS, ZAKONITOST, LEGALNOST, PRAVNA ZAŠTITA, PRAVNI LIJEK, PRAVNA DRŽAVA

LITERATURA: H. Berman, *Law and Revolution*, Oxford 1983; K. Loewenstein, *Political Power and Governmental Process*, Chicago 1957; G. Drewry, *Law, Justice and Politics*, London 1975; M. Jovičić, *Zakon i zakonitost*, Beograd 1978.

PRAVOSUĐE (lat. *judiciarius*, engl. *judiciary*, njem. *Gerichtsbarkeit*, franc. *judicature*) podrazumijeva sustav institucija koje vrše funkciju suđenja, tj. autoritativno utvrđuju što je pravo u slučajevima sporova među građanima ili ponašanja suprotnih zakonom utvrđenim društvenim pravilima. Arbitriranje u sporovima i izricanje sankcija za društveno nedopustiva ponašanja značajka je svih ljudskih → ZAJEDNICA. Zbog toga p., iako danas pretežno državno organizirano, predstavlja i značajnu društvenu funkciju. Dva se zahtjeva postavljaju pred p. i isprepliću u njegovoj djelatnosti: suđenje po zakonu i → PRAVEDNOST.

U sustavima apsolutne → MONARHIJE vladar se smatrao vrhovnim sucem. Ali već u doba → *REPUBLIKE* u antičkom Rimu razvija se shvaćanje da se suci imaju pridržavati isključivo zakona, običaja i pravednosti. Razvija se i posebna profesija pravoznanaca, formaliziraju sudski postupci i izgrađuju institucije koje u osnovi izražavaju ideju nezavisnosti sudaca stručnjaka uz sudjelovanje javnosti. Suprotno, u antičkoj Ateni shvaćanje → DEMOKRACIJE vezano je uz sustav narodnog suđenja, gdje vrhovnu sudsku funkciju vrši skupština od pet tisuća članova, koja sudi u vijećima od dvije stotine do tisuću ljudi. I u suvremenim pravosudnim sistemima zahtjev za sudjelovanjem → JAVNOSTI, kao garancije prvednosti suđenja, isprepliće se sa zahtjevom stručnosti, kao garancije poštivanja → ZAKONA. I neki suvremeni, naročito tzv. revolucionarni poreci, razvijali su oblike narodnog suđenja, posebno u krivičnim stvarima. Danas se pak jednim od temeljnih zahtjeva pravednog suđenja smatra pravo na nezavisnog i stručnog suca, zabrana presuđivanja od strane političkih skup-

ština (tzv. *bill of attainder*), ali i sudjelovanje javnosti putem sudaca – prisjednika (kao u nas) ili velike i male porote *(jury)* u anglo-američkom sistemu. Borba za uspostavljanje ustavnosti i vladavine prava odvijala se u okviru zahtjeva za stručnošću i nezavisnošću sudaca, zaštitom prava sudionika u sudskim postupcima, posebno okrivljenih u krivičnom postupku, inzistiranjem na ukidanju torture i ispitivanja osumnjičenih pod zakletvom, ograničavanju mogućnosti i trajanja pritvora, utvrđivanju materijalne istine, pravu na obranu, itd. Radi oslobađanja sudaca od utjecaja političkih moćnika razvija se shvaćanje po kojem su suci naprosto neka vrsta registratora zakonskih normi, ljudi koji nemaju svoje volje već »samo izgovaraju riječi zakona« (Ch. Montesquieu). Normativistička teorija inzistira na izdvojenosti i cjelovitosti pravnog sistema koji postoji i djeluje svojom vlastitom logikom, nezavisno o vanjskim (metajuridičkim) okolnostima (H. Kelzen). Iako već na prvi pogled nerealne, te su teorije nastale u funkciji uspostavljanja temeljnih principa pravednog suđenja: slobodnog sudačkog uvjerenja, traganja za materijalnom istinom, instancione zaštite zakonitosti, kontradiktornosti postupanja *(audiatur et altera pars)*, javnosti, itd.

U revolucionarnim, posebno tzv. socijalističkim režimima (→ SOCIJALIZAM), sudovi postaju instrumenti državne vlasti i politike komunističkih partija. Od njih se traži da »služe interesima radničke klase«. Sredstva utjecaja na suce su pretežno prikrivena i neformalna, ali ih nalazimo i u pravnom sustavu (npr. propis o periodičnom reizboru sudaca od strane političkih skupština, zahtjev za tzv. moralno-političkom podobnosti, propisivanje disciplinske odgovornosti sudaca). U pojedinim granama p. (u nas nekadašnji sudovi udruženog rada) napuštaju se neki temeljni principi p., kao npr. zahtjev za strogim poštivanjem postupovnih pravila i zakonitosti odlučivanja. Trajnost imenovanja sudaca, iako donosi rizike, nužna je sa stajališta zahtjeva za njihovim osamo-

staljenjem od politike. Jedna od najvažnijih zadaća u cilju uspostavljanja pravne države je izgradnja nezavisnog i kompetentnog p.

Osnovne grane p. su krivično i građansko pravo, ali u većini zemalja postoje i specijalni trgovački, pomorski, radnopravni i drugi sudovi, odnosno tribunali ili poluadministrativni organi koji sporove rješavaju uz mogućnost priziva redovnom sudu. P. u širem smislu obuhvaća i druge organe koji sudjeluju u obavljanju sudske funkcije (tužilaštvo, prvobranilaštvo, odvjetništvo, sudovi za prekršaje i branitelj prava građana – *ombudsman*).

Dva su temeljna **tipa krivičnog postupka**: angloamerički optužni postupak i evropski inkvizitorni postupak. U optužnom postupku naglasak je na načelu da se svatko smatra nevinim dok mu se ne dokaže krivnja, tako da optuženi ima status ravnopravne stranke u postupku koji se odvija pred sudom, dok pravorijek o krivnji daje velika ili mala porota. U evropskom inkvizitornom postupku težište je na djelovanju suda koji nastoji utvrditi materijalnu istinu. Postupak je podijeljen u dvije glavne faze: istragu, koju vodi istražni sudac, te glavnu raspravu sa sudskim vijećem u kojem, pored stručnjaka, sudjeluju i prisjednici.

U građanskom postupku, u kom se presuđuju imovinski sporovi, manje je naglašeno načelo materijalne istine. Dozvoljeni su određeni oblici formalnih dokaza na temelju kojih se bez daljnjeg izriče sudska odluka (npr. platni nalog i priznanje tužbenog zahtjeva). Stranke mogu disponirati svojim pravima u postupku (npr. sklopiti nagodbu i sl.). U upravnom sporu sudovi pružaju zaštitu zakonitosti protiv konačnih akata organa uprave. Prije pokretanja spora potrebno je iscrpsti žalbeni put unutar upravne hijerarhije. Ustavno sudovanje predstavlja specifičan oblik nadzora nad ustavnošću zakona, te ustavnošću i zakonitošću postupanja svih državnih organa. Ono može biti organizirano kao akcesorno, tj. ono koje o ustavnosti zakona odlučuje kao o prethodnom pita-

nju od kojeg ovisi rješenje konkretnog spora (američki sistem), ili apstraktno, tj. ono koje uspoređivanjem utvrđuje međusobnu usklađenost pravnih propisa u formalnom i materijalnom smislu (kao u nas).

Suština funkcije suđenja izražava se načelom zakonitosti ili legalnosti (→ ZAKON, → ZAKONODAVSTVO). Nikome se ne može izreći kazna za djelo koje nije prethodno u zakonu opisano kao kažnjivo i za koje nije propisana kazna. Zabranjeno je suđenje po sličnosti (analogija). Strogo pridržavanje postupovnih pravila garancija je prava stranaka u postupku, te njihovo kršenje (bitne povrede postupka) dovodi do nevaljanosti presude. Zakonitost se osigurava instancionim suđenjem. Pravo na žalbu ustavom je garantirano, te se zakonom može isključiti samo izuzetno, kada je osiguran drugi put sudske zaštite. Žalba je devolutivni pravni lijek, što znači da se predmet u cijelosti prenosi pred viši sud, koji ga i sam može riješiti različito od prvostepenog (apelacija). Drugačije je kod kasatornog priziva, gdje viši sud odlučuje samo o zakonitosti, te sam ne može izvoditi nove dokaze. *BS*

KLJUČNI POJMOVI: ZAKON, ZAKONITOST, LEGALNOST, PRAVEDNOST, POSTUPAK, PRAVNA ZAŠTITA, ŽALBA

LITERATURA: M. Damaška, *The Faces of Justice and State Authority: a Comparative Approach to the Legal Process,* New Haven 1986; H. Berman, *Law and Revolution,* London 1983; H. Kelsen, *General Theory of Law and State,* New York 1945; M. Dika, *Pravo na tužbu,* Zagreb 1986.

DRUŠTVENI POKRETI (engl. *social movements,* njem. *Soziale Bewegungen,* franc. *mouvements sociaux*). Društveni pokret je kolektivna, javna, dobrovoljna, masovna, manje ili više spontana akcija ljudi koja izrasta iz nezadovoljenih potreba, izražava određene sukobe interesa, pokreće rješavanje značajnih društvenih pitanja i stremi manjim ili većim društvenim promjenama.

Sintagmu je među prvima u širu sociološku primjenu uveo L. von Stein 1850. god. svojom knjigom

Povijest društvenog pokreta u Francuskoj od 1789. do danas. Od tada se riječ pokret u društvenim naukama u pravilu upotrebljava u kombinaciji s različitim atributima, kao npr.: »historijski pokret«, »pokret masa«, »narodni ili nacionalni pokret«, »revolucionarni pokret«, »oslobodilački ili emancipatorski pokret«, »politički pokret«, »kulturni pokret«, »pokret otpora«, »opozicioni pokret«, i dr.

Nastajanje, uspon i brže ili sporije iščezavanje društvenih pokreta s povijesne scene jedno je od najznačajnijih obilježja suvremene epohe. Društveni i politički život modernog doba teško je zamisliti bez postojanja i djelovanja društvenih pokreta. Rađanje prvih društvenih pokreta, u današnjem smislu te riječi, išlo je ruku pod ruku s osvajanjem demokratskih prava i širenjem prostora za političke slobode građana (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA). Za razliku od tradicionalnih društava u kojima je dinamika promjena bila isključivi prerogativ onih na vlasti, u suvremenim društvima društveni pokreti imaju konstitutivnu ulogu u razvoju i promjenama. Sa stajališta društvenog razvoja može se reći da društveni pokreti predstavljaju važne aktere društvene dinamike i najmoćnije subjekte socijalnih promjena.

Osnovni elementi određenja i razlikovanja društvenog pokreta od društvenih pojava su: kolektivna akcija, dobrovoljnost i otvorenost (za uključivanje drugih), masovnost, stav prema društvenoj promjeni, značaj društvenog konflikta, interesna osnova okupljanja, nezadovoljene potrebe, javnost djelovanja, spontanost, difuznost i elastičnost, društvena značajnost problema.

Najšira podjela društvenih pokreta je ona na emancipatorske i neemancipatorske. Emancipatorski su oni pokreti koji proširuju polje ljudske slobode i demokracije, a neemancipatorski oni koji sužavaju prostore slobode.

S obzirom na različite društvene sadržaje i njihove osnovne socijalne nosioce pokreti mogu biti klasni,

politički, nacionalni, populistički, rasni, vjerski, kulturni, omladinski, sportski, i dr. A u odnosu na širinu teritorija koji zahvaćaju mogu biti: regionalni, nacionalni i internacionalni.

U novije vrijeme uspostavlja se i podjela na klasične i nove (alternativne) društvene pokrete. Klasični pokreti su karakteristični za 19. st. i prvu polovicu 20. st., među njima je radnički pokret jedan od najznačajnijih. Novi društveni pokreti su nastali nakon šezdesetih godina 20. st., a najreprezentativniji među njima je ekološki.

Za razliku od klasičnih, novi društveni pokreti imaju određena specifična obilježja: nisu direktno usmjereni prema → VLASTI, već su prvenstveno okrenuti kvaliteti života pojedinca i → DRUŠTVA; nemaju univerzalne političke pretenzije, nego se samorazumiju kao pokreti oko jednog pitanja ili problema; nemaju klasni karakter (→ KLASA), autonomni su u odnosu na postojeće → POLITIČKE STRANKE i organizacije i rezervirani prema institucijama; uglavnom su indiferentni prema ideološkim (→ IDEOLOGIJA) podjelama (razlikovanje na »lijevo« i »desno«); opredjeljuju se za nenasilne oblike djelovanja i koriste nove metode i forme akcija (zaposjedanje ulica i trgova na način *sit-in,* pasivni otpor, → GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST i dr.); koriste nov jezik, atraktivni medijski nastup, razvijaju novu opozicionu ili alternativnu političku kulturu.

Spektar novih pokreta je vrlo širok i raznovrstan; **studentski pokret** možemo smatrati njihovim začetkom. Svoj uspon doživljava krajem šezdesetih godina, a 1968. je jedna od politički najburnijih godina na mnogim sveučilištima Zapadne Evrope i Sjeverne Amerike. Pokret započinje buntom studenata i njihovim zahtjevima za demokratizacijom univerzitetskog obrazovanja, ali u mnogim zemljama (Zapadna Njemačka, SAD, Francuska) zahtijeva radikalnu demokratizaciju društva i politike. **Kontrakulturni pokreti** (→ KULTURNA POLITIKA) mladih za drugačiji sistem kulturnih vrijednosti i obrazaca ponašanja,

odijevanja, stila življenja (od hipi pokreta do rock, pop, i punk pokreta iskazuju se prije svega u sferi umjetnosti, muzike, mode, underground kulture). **Neofeministički pokret** izrasta kroz kritiku klasičnog feminističkog pokreta i ukazuje na mnoge značajne, a ranije zapostavljene, dimenzije ravnopravnosti među spolovima (radikalna kritika patrijarhalnog društva, kritika pro-muške civilizacije od književnosti, jezika i historije do nauke i politike). **Ekološki pokret** (→ SUŽIVOT S PRIRODNOM OKOLINOM) nastaje sredinom sedamdesetih godina i u središte svojih aktivnosti stavlja pitanja odnosa čovjeka i prirode i zaštitu čovjekove okoline (borba protiv zagađivanja zraka, vode, hrane i zemljišta, protiv uništavanja šuma od kiselih kiša i za zaštitu ugroženih biljnih i životinjskih vrsta, revitalizaciju pustinja, zaštitu atmosferskog omotača – problem tzv. ozonskih rupa i ukazivanje na moguće pogubne posljedice tzv. efekta staklenika). **Mirovni pokret** (→ MIR; → RAT) nastavlja tradicije nešto starijeg pacifističkog pokreta, a u novije vrijeme javlja se u tri velika ogranka (najprije kao pokret protiv atomske bombe i hladnoratovskih blokovskih, podjela, zatim kao pokret protiv rata u Vijetnamu, a u sedamdesetim i osamdesetim godinama kao masovni pokret protiv postavljanja novih raketa s nuklearnim glavama u Evropi i za nuklearno razoružanje, demilitarizaciju, konverziju vojne u mirnodopsku industriju itd.). **Antinuklearni pokret** (→ RAT; → SUŽIVOT S PRIRODNOM OKOLINOM) povezuje mirovni i ekološki pokret, jer u svom središtu ima borbu protiv upotrebe nuklearne energije, kako u vojne, tako i u miroljubive svrhe (ne samo zbog mogućnosti lakog i brzog transformiranja nevojne u vojnu nuklearnu industriju, nego i zbog nemogućnosti zaštite čovječanstva od radijacije). Posebno snažan vid tog pokreta je pokret protiv izgradnje nuklearnih elektrana (koji je nakon nesreće u Černobilu dobio punu potvrdu), s tim povezani protesti protiv neriješenih problema odlaganja nuklearnog otpada, itd.

Osim tih u nove pokrete se ubrajaju i pokreti za alternativnu ekonomiju komunalnog ili zadružnog tipa, za alternativnu tehnologiju i energiju, pokreti za etničku, kulturnu i regionalnu autonomiju, za građanska prava i građanske inicijative, pokreti za rasnu jednakost i ravnopravnost, novi urbani pokreti, pokreti za alternativnu školu, alternativnu medicinu, antipsihijatrijski pokret, psihoterapeutski pokreti, pokreti za zdravu hranu, za zdravo tijelo, za ravnopravnost marginaliziranih seksualnih grupa, duhovni i neoreligijski, mistički i okultni pokreti. *VP*

KLJUČNI POJMOVI: JAVNOST, EKOLOGIJA, FEMINIZAM, MIR

LITERATURA: A. Turen, *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd 1983; *Obnova utopijskih energija*, (zbornik, priredio V. Pavlović), Beograd 1987; V. Pavlović, *Poredak i alternativa*, Nikšić 1987; C. Offe, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, Ljubljana 1987.

GRUPE ZA PRITISAK (engl. *pressure groups*, njem. *Druckgruppen*, franc. *groupes de pression*) su one → INTERESNE GRUPE, koje svoj (pojedinačni, posebni, zajednički i/ili opći) interes nastoje ostvariti ili zaštititi različitim pritiscima na pojedince, javnost ili strukture moći. Metode djelovanja (vršenja pritiska) mogu biti različite: od veoma suptilnih metoda razgovora i nagovora, preko ekonomskih pritisaka, ucjena i korupcije, do političkih pritisaka posredstvom javnosti. Grupe za pritisak mogu biti formalne (npr. sindikat) ili neformalne (npr. korisnici javnog prijevoza u nekom gradu), mogu egzistirati kao relativno trajne (npr. zastupnici nuklearnog lobbyja) ili se formiraju *ad hoc* za postignuće stanovitog cilja i ostvarenje nekog trenutnog interesa (npr. grupa koja traži postavljanje ili rušenje nekog javnog spomenika).

Grupe za pritisak i interesne grupe često se rabe kao sinonimi. Treba, međutim, istaći da su grupe za pritisak samo način i metoda djelovanja interesnih grupa. Na koncu, svaki oblik manifestacije i upotre-

be moći (→ MOĆ) je vrsta »pritiska« u procesima donošenja političkih odluka. A grupe za pritisak su jedan od načina – često veoma efikasan, iako ne uvijek i transparentan – da se ekonomska i socijalna moć prometne u političku odluku. Najmoćnije grupe za pritisak imaju svoja stalna predstavništva u najznačajnijim središtima u kojima se donose odluke koje bi mogle utjecati na njihove interese. Oko centara zakonodavne, izvršne i sudske → VLASTI (→ USTAV; → ZAKON; → UPRAVA) formiraju se i djeluju institucije lobbyja (engl. *lobby* – predvorje, hodnik). U parlamentarnoj političkoj praksi (→ PARLAMENT) lobby označava prostor i aktivnost izvan dvorane u kojoj se legalno i javno donose odluke (engl. *lobby through* – progurati, nešto sprovesti iza javne, političke scene).

U političkoj praksi parlamentarnih demokracija lobiranje je postalo gotovo legaliziran način »pripreme odluka«. Određene interesne grupe i političke partije imaju svoje stalne, dobro plaćene i poslu vične agente (lobisti) koji profesionalno vrše ovu »pripremu«. Lobiranje koristi različite forme utjecaja: od osobnih veza i poznanstva, anonimnih pisama i prijetnji do mita i korupcija velikih razmjera, ovisno o značaju odluke koju treba donijeti (ili spriječiti) i ličnosti i organa o kojima ovisi donošenje odluke.

Da bi osigurale trajnost, sigurnost i efikasnost djelovanja svojih lobbyja, neke grupe formiraju posebne fondove za lobiranje. Prema interesima koje zastupaju, lobbyji dobivaju i različite nazive (npr. farmerski, medicinski, vojni, naftni). Nerijetko se oko moćnih i uglednih međunarodnih organizacija i parlamenata najmoćnijih država formiraju nacionalni lobbyji, koji rade za račun svoje matične države, nacije ili etničke grupe.

Lobiranje i drugi oblici grupnih pritisaka u izrazitom su porastu posljednjih godina. Nije riječ samo o kvantitativnom porastu različitih grupa za pritisak, već i o promjenama u njihovoj strukturi i djelovanju.

Dok su ranije te grupe, u pravilu, predstavljale široke asocijacije (»federacije«) različitih interesa, one se danas sve više diferenciraju u grupe posebnih interesa. *JM*

KLJUČNI POJMOVI: LOBBY, MOĆ, INTERES, PARLAMENT

LITERATURA: J. Mirić, *Interesne grupe i politička moć*, Zagreb 1973; K. Lawson, P. H. Merkl (ur.), *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*, Princeton 1988.

PARTICIPACIJA (lat. *participo*, engl. *participation*, njem. *Mitbestimmung*, franc. *participation*) općenito znači sudjelovanje građana u procesima odlučivanja i u aktivnostima na svim područjima društvenog života: u privredi i javnoj → UPRAVI, društvenim udruženjima i → POLITIČKIM STRANKAMA, → ZDRAVSTVU i → ŠKOLSTVU, kulturi i masovnim medijima (→ KULTURNA POLITIKA) i dr. Po tome je neposredno povezana s ustrojstvom cjelokupnog društvenog poretka. U užem smislu, p. znači sudjelovanje zaposlenih u odlučivanju o radnim/privrednim poslovima u poduzećima i javnim ustanovama (→ RADNI ODNOSI). Po tome je izravno povezana s ustrojstvom privrednog poretka. P. se zasniva na **legalnim pravima** (zajamčena ustavom, zakonima, kolektivnim ugovorima) i **supsistemskim tijelima** (odbori, komisije, savjeti, vijeća i sl.) koja jamče određenim interesnim grupama sudjelovanje u procesima odlučivanja na različitim područjima i razinama društvenog života. Supsistemska participacijska tijela mogu imati savjetodavnu, kooperativnu i suodlučujuću funkciju. Sastavljaju se po načelu paritetne, srazmjerne ili simboličke zastupljenosti. Na osnovi ovlasti i utjecaja tih tijela govori se o različitim tipovima p.: posrednoj i neposrednoj, djelomičnoj i punoj i sl. P. valja načelno razlikovati od općeg »podruštvljenja« odlučivanja koje odgovara radničkom i društvenom samoupravljanju. *MK*

KLJUČNI POJMOVI: UPRAVA, DEMOKRACIJA, INTERESNA GRUPA, DRUŠTVO

LITERATURA: R. Supek, *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje,* Zagreb 1974; D. Weiss, *Industrijska demokracija,* Zagreb 1980; M. J. Crozier, S. P. Huntington i dr., *Kriza demokracije i participacija,* Zagreb 1982.

TEROR (lat. *terrēo,* engl. *terror,* njem. *Terror,* franc. *terreur*) je u najširem smislu strahovlada, a u novije vrijeme: izazivanje straha nasilnim (→ SILA/NASILJE) djelovanjem s političkim ciljem. T. se kao politički termin pojavljuje u francuskoj revoluciji u razdoblju 1793–1794. (»jakobinski teror«), iako se već mnogo ranije koristi u svakidašnjem govoru.

T. je bitno novovjeki fenomen prije svega zato što tek tada – posebice nakon francuske revolucije – postoji jasna i rasprostranjena svijest o → PRAVIMA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA koja takva vlast očito krši. Osim toga, bit je t. da njegove žrtve – u političkom smislu – nisu oni koji su neposredno mučeni ili ubijeni, nego svi ostali, koji, znajući za pogubljenja ili slične akte, žive u strahu. Da bi takvo djelovanje bilo moguće, nužna je i neka vrst komunikacijske mreže, koja se također razvija tek u novome vijeku. Jakobinski teror – kao i neki drugi koji ga slijede – ne rabi posebno originalne metode, no kako je već razvijena svijest o nužnosti ograničenja državne vlasti, djelovanje nove vlasti kao neograničene (u revolucionarne svrhe) doživljeno je kao šok. Pod pretpostavkom »ugroženosti revolucije izvana i iznutra« jakobinska vlast teži istrebljenju »kontrarevolucionara«; pritom su sva sredstva dopuštena i, što je bitno, nitko nije siguran da i sam neće biti žrtvom – atmosfera opće nesigurnosti karakteristična je upravo za društvo pod t.

Krajem 19. st. Evropu obilježava niz individualnih nasilnih akcija protiv suverena svjetskih velesila. Tako se, kao teror »odozdo«, pojavljuje terorizam, tj. djelovanje protiv vlasti koje također nastoji strahom ugroziti (ili barem delegitimirati) danu vlast. Taj je tip t. najčešće nazivan anarhističkim, premda

se većina vođa i teoretičara → ANARHIZMA nije suglašavala s takvim djelovanjima. U prvoj trećini našeg stoljeća uspostavljaju se dva totalitarna sistema (→ TOTALITARIZAM), kojima je t. također bitna karakteristika – nacionalsocijalizam (→ FAŠIZAM), odnosno boljševizam/staljinizam (→ SOCIJALIZAM). U tim sistemima riječ je o tehnički uznapredovalim sredstvima korištenim u svrhu t. Sve veća uloga sredstava masovnog komuniciranja kao specifičnog propagandnog aparata ide pritom uz klasično djelovanje t. S jedne strane, u koncentracijskim logorima ili ustanovama tipa »Gulag« stradavaju, po strani od očiju javnosti, milijuni ljudi za koje se, nerijetko, nitko i ne pravi da zna u čemu se sastoji njihova konkretna krivica. S druge pak strane, javno se izaziva mržnja protiv čitavih socijalnih skupina, nacija (Židovi, Slaveni, itd.), odnosno slojeva (kulaci, ostaci razvlaštenih klasa i sl.) čime se priprema njihovo likvidiranje. Budući da su, međutim, karakteristike tih skupina nedostatno precizno i prepoznatljivo određene, a radi se o milijunima ljudi, i budući da se uvodi opća kategorija izdajice odnosno urotnika, svaki je pojedinac ugrožen, te vlast odista funkcionira kao strahovlada (čak i spram onih koji ju posve iskreno svjetonazorski podržavaju).

Sličan je sistem, s nizom nebitnih izvedbenih odmaka, preuzet u državama koje su djelovale po nacionalsocijalističkom/fašističkom, odnosno po realsocijalističkom modelu, ali i u nekima od bivših kolonijalnih područja koja su, naročito u šezdesetim godinama ovog stoljeća, u velikom broju dobivale (ili uspijevale izboriti) neovisnost. Suvremeni t. (npr. u Iranu, Južnoafričkoj Republici, Albaniji i sl.) nastavlja na tim osnovama nerijetko i u novonastalim državama »trećeg svijeta«. Terorizam je u novije vrijeme bio vezan uz nacionalnooslobodilačke pokrete, te uz emigrantske organizacije nacija koje nisu imale priznatu samostalnost (Palestinci, Baski, Irci, itd.). S druge strane, naročito u sedamdesetim godinama, terorizam se vezuje uz ideologijsko odbijanje

života u suvremenim građanskim (kapitalističkim) uvjetima, kao nastojanje da se »odgovori« pritisku kapitalističke svakodnevice. Skupine koje organiziraju taj tip t. nastoje pokazati da je demokratičnost suvremenih razvijenih društava privid koji skriva eksploataciju vlastitog radništva i nerazvijenog dijela svijeta. Stoga su direktne žrtve najčešće visoki funkcionari vlasti (talijanski premijer Aldo Moro je svakako najpoznatiji primjer), odnosno poznati funkcionari krupnog businessa. Najpoznatije (dakako: ilegalne) organizacije takve orijentacije su njemačka »Frakcija crvene armije«, »Crvene brigade« i »Prva linija« iz Italije, te niz manje poznatih i djelotvornih organizacija u drugim zemljama Zapadne Evrope. Premda su brojni pripadnici tih organizacija pohapšeni (neki i pobijeni), premda je čitava aktivnost te vrste znatno izgubila na intenzivnosti, djelovanje tih ili sličnih organizacija još se ponegdje sreće. Još je uvijek nedostatno jasno kakve su veze te organizacije imale s nizom obavještajnih agencija (istočnoevropskih prije svega), te s nekim oslobodilačkim pokretima (prije svega palestinskim). Ostaje činjenica da je njihovo djelovanje izazvalo dvije značajne posljedice u čitavoj Zapadnoj Evropi. Ono je, ponajprije, dovelo do pooštravanja niza kontrolnih policijskih mehanizama (prije svega u zračnom saobraćaju), ali i do pooštrenja nekih pravnih propisa (čime je, djelomice obistinjeno ono što su ideolozi tih organizacija tvrdili da postoji već i na počecima njihova djelovanja). S druge strane, evropska je ljevica bila natjerana na jasnije određenje spram nasilja u politici i spram ustanova liberalno-demokratske pravne države. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: SILA, ORGANI REPRESIJE, DRŽAVA, TOTALITARIZAM

LITERATURA: V. Dimitrijević, *Strahovlada*, Beograd 1985; K. Tomaševski, *Izazov terorizma*, Beograd 1983; S. Drakulić, M. Oklobdžija, C. Venza, *Gradska gerila u Italiji 1970–1980*, Rijeka 1983.

RAT (lat. *bellum*, engl. *war*, njem. *Krieg*, franc. *guerre*) je oblik društvenog konflikta (→ LEGITIMIRANJE PORETKA) koji se nastoji riješiti upotrebom oružja. R., kao najžešći oblik sukoba između političkih zajednica (od preddržavnih do modernih), ima za cilj da se neprijateljska strana uništi ili prisili na prihvaćanje diktiranih uvjeta → MIRA.

R. je stanje → DRUŠTVA u kojem svijet oduvijek živi. U zadnjih dvadeset i pet stoljeća postojanja ljudske civilizacije bilo je 1400 godina r. i većih oružanih sukoba. Međutim, ako se uzmu u obzir svi oružani sukobi od preko 3300 godina povijesti poznate čovjeku, na r. otpada više od 3100 godina, a samo 200 godina na mir. Npr. između 1889. i 1936. god. održan je ukupno 31 svjetski pacifistički kongres, pa ipak su u tom razdoblju, pored ostalog, izbila dva svjetska rata. U r. dolazi do izražaja agresivna strana ljudske prirode. Izrazi kao što su »svjetski rat«, »totalni rat«, »ograničeni rat«, »lokalni rat«, »regionalni rat«, »periferni rat«, »mali rat«, »gerilski (partizanski) rat«, »vjerski rat«, »građanski rat«, »osvajački rat«, »oslobodilački rat«, »hladni rat«, »posrednički rat«, »pravedni i nepravedni rat«, »specijalni rat« obilježavaju ne samo vrste r. u prošlosti i sadašnjosti nego predstavljaju i oznake kojima se opisuje, ali i opravdava, karakter r.

Antički Grci imali su dva naziva za r.: *stasis* i *polemos*. *Stasis* je označavo r. među Helenima, a *polemos* r. s barbarima ili r. u pravom smislu riječi. Sve do francuske revolucije (→ POLITIČKA REVOLUCIJA) r. je bio stvar vladara, neka vrsta »kraljevskog sporta« u kojem su sudjelovale plaćeničke profesionalne vojske. No, od vremena francuske revolucije u r. sudjeluje ne samo vojska nego i narod.

Do tada relativno ograničeni rat (po mobilizaciji ljudstva i širini sukobom zahvaćenog prostora) dobio je šire razmjere. Revolucionarni ratovi 1792–1797, kada se francuska republika branila od invazije apsolutističkih monarhija, zatim Napoleonovi pohodi 1799–1802, ali i oslobodilački ratovi protiv Napo-

leona do 1813. god. bili su direktni povod da K. von Clausewitz formulira doktrinu r. kao »nastavka politike drugim sredstvima«. On je shvaćao r. kao »instrument politike«, a politiku kao »inteligenciju« koja vodi r. i koja je u stanju kontrolirati masovno nasilje određujući njegove okvire i maksimalne granice. To ovisi uglavnom o: 1) potrebi brzog rješavanja određenog državnog problema, 2) opasnosti da se promijeni odnos snaga na štetu određene → DRŽAVE, 3) procjeni da li će ciljevi ostvareni r. odgovarati uloženim naporima, 4) pitanju postoje li izgledi za pobjedu u konkretnom odnosu snaga, 5) tome je li zemlja iznutra dovoljno čvrsta da podnese napor r., 6) tome jesu li izvršene prethodne pripreme (vojne, ekonomske, političke, moralne) za vođenje r.

Ipak, uništavajuća snaga r. nije u prijašnjim fazama međunarodnih odnosa značila kraj ljudskog roda. U najvećem broju slučajeva radilo se o tzv. ograničenom ratu. Iznimke su pohodi Asiraca koji su potpuno uništili svoje susjedstvo ne štedeći ni materijalna dobra ni stanovništvo, zatim rimsko razaranje Kartage, španjolski pokolji Maura i sl. Mnogo su češći bili ratni sukobi osvajačkog karaktera koji nisu težili potpunom uništenju stanovništva. Te vrste r. bile su ograničene u izboru protivnika, ciljeva, prostora djelovanja i sredstava koja su se primjenjivala.

R. su u srednjem vijeku u Evropi klasičan primjer takvog djelovanja. Posjedi i dvorci oduzimani su prilikom osvajačkih pohoda, a stanovništvo je moralo služiti novim gospodarima. »Povijest ratova u tom dijelu svijeta nije povijest naroda koji potpadaju pod tuđu vlast i srušenih imperija, već povijest osvojenih i predanih gradova, bitaka koje ne odlučuju ni o čemu, poraza koji su korisniji od pobjeda, velikog napora i neznatnih dobitaka« (A. Hamilton).

Čak i kasniji kolonijalni ratovi imaju uglavnom ograničene ciljeve; borbe se vode za tržišta, sirovine, komunikacijske putove, strategijske točke ili pak zbog prestiža pojedine države. Vodile su se daleko od metropola, čije je stanovništvo bilo sasvim uda-

ljeno od sukoba koji su bjesnili na kolonijalnim prostorima. Takvi r. nisu predstavljali unutrašnju opasnost za napadnutu metropolu, i nisu mogli uništiti njezinu privrednu moć. Iako je poražena država u načelu gubila na svom rangu i snazi, ona ipak nije gubila svoj nacionalni identitet ni → SUVERENOST.

Međutim, → SUKOBI proizašli iz religijske ili društvene motivacije znatno su drugačiji. Umjesto manje važnih taktičkih ciljeva u takvim se r. kao najvažnija ističu ideološka i svjetonazorska pitanja (→ SVJETONAZOR), kao što je to bilo u doba protestantizma, francuske revolucije ili stvaranja nacionalnih država. U takvim sukobima je i intenzitet međusobnog uništavanja ljudskih života i dobara znatno veći; samo u tridesetogodišnjem ratu stradalo je između 60–70% stanovništva zemalja uključenih u sukob.

U 19. st. nije bilo krupnih pitanja zbog kojih bi se vodili ratovi duge vrste, pa se činilo da će u budućnosti dominirati ograničeni ratovi. No, prvi svjetski rat, koji je po ciljevima trebao biti ograničenog karaktera, bez značajnijih mijenjanja geografske karte Evrope, ubrzo je poprimio mnogo šire dimenzije (oko 10 milijuna ljudi je poginulo, a ratna šteta iznosila je 260 milijardi zlatnih dolara).

Drugi svjetski rat, planiran kao osvajanje svijeta od strane Hitlerove Njemačke i njezinih saveznika, ubrzo je po ciljevima, angažiranim snagama i sredstvima pokazao da je riječ o totalnom ratu u koji su posredno ili neposredno bile uključene gotovo sve zemlje svijeta; r. je odnio oko 51 milijun života i koštao oko 3 300 milijardi zlatnih dolara. Usporedbe radi u svim r. tokom tri stoljeća, koja su prethodila prvom i drugom svjetskom ratu, poginulo je oko 25 milijuna ljudi, a od toga samo u Evropi 13,7 milijuna: 17 st. – 3 milijuna ljudi, u 18 st. oko 5,2 milijuna, a u 19 st. – 5,5 milijuna ljudi.

Promjene do kojih je došlo u svijetu nakon svjetskih ratova odrazile su se mnogo dalje od granica na kojima su se vodile bitke. To je primjeri-

ce, raspad kolonijalnih imperija, stvaranje novih zemalja u Aziji i Africi, stvaranje vojnih blokova, itd.

Po razmjerima konflikata, po ciljevima i karakteru svi r. vođeni poslije drugoga svjetskog rata tj. posljednjih 45 godina mogu se uvrstiti u kategoriju ograničenih ratova lokalnog karaktera. Bez obzira na to jesu li u njima sudjelovale velike sile ili se oni vode između manjih zemalja, ti r. imaju striktnu tendenciju održavanja na određenom prostoru, postavljeni su kao pokušaj realizacije ograničenih vanjskopolitičkih ciljeva i imaju točno fiksirane saveznike. Čak ni r. u kojima su bile sučeljene velike sile (Koreja) nisu vodili proširivanju r. Nastojanja ratobornih američkih generala, predvođenih McArthurom, da se r. proširi bacanjem atomske bombe na NR Kinu nisu prihvaćena, a nakon smjenjivanja generala započeli su efikasniji politički pregovori. Nešto slično zbivalo se i u Vijetnamu od 1962. do 1975. godine. Ratovi na Bliskome Istoku su također ograničenih ciljeva preko kojih nisu htjele ići države u sukobu, a ni velike sile koje su ih podržavale.

Ako je do drugog svjetskog rata vođenje r. bilo prije svega vezano uz političku odluku da se do kraja ne uništi protivnik ni njegovi resursi, u današnjim uvjetima postavljanje ograničenog cilja još se više veže i uz političko i uz vojno odlučivanje. Naime, u svijetu razvijenog nuklearnog oružja država, koja raspolaže takvom silom, dobrovoljno se ograničava obvezujući se da neće upotrijebiti to oružje u slučaju r. Tehnološko usavršavanje ratnih sredstava eliminira sve to više otvoreni rat kao način rješavanja sukoba jer svakom napadaču prijeti efikasna odmazda.

Uspostavljanje ravnoteže na vojnom planu, mogućnost rješavanja političkih pitanja političkim sredstvima i pojačan utjecaj javnog mnijenja glavni su nosioci onih limita koji ne samo da otežavaju već i znatno eliminiraju mogućnost globalne primjene r. kao sredstva za rješavanje političkih pitanja. Poznata

Clausewitzeva definicija mogla bi se stoga danas postaviti ovako: r. (bar u globalnim okvirima) više nije sredstvo za vođenje politike, već bi vođenje (svjetskog) r. automatski značilo kraj svake politike. *FV*

KLJUČNI POJMOVI: OGRANIČENI RAT, LOKALNI RAT, SUKOB, ORUŽANI SUKOB, NUKLEARNI RAT

LITERATURA: K. von Klauzevic, *O ratu*, Beograd 1951; R. Vukadinović, *Međunarodni politički odnosi*, Zagreb 1980; V. Cerović, *Rat i politika*, Beograd 1985; M. Vučinić, *Ograničeni ratovi*, Beograd 1987; Lj. Tadić, *Nauka o politici*, Beograd 1988; M. Simić, *Savremeni međunarodni odnosi i rat*, Beograd 1989.

POLITIČKA REVOLUCIJA (engl. *political revolution*, njem. *Politische Revolution*, franc. *révolution politique*) je nezakonita, u pravilu nasilna promjena političkog poretka. Političku revoluciju valja razlikovati od socijalne, kulturne i civilizacijsko-tehničke (npr. industrijske i informatičke) revolucije, te od metafilozofijskog pojma revolucije a, naravno, i od izvornog astronomijskog značenja toga pojma. Srodan pojam je **državni udar**. Međutim, državni se udar razlikuje od političke revolucije po tome što se njime vrši isključivo neregularna promjena vlade, a u monarhiji dolazi do neregularnog nasljeđivanja prijašnjeg vladara. Drugim riječima, državni udar ne dovodi ni do kakve promjene političkog sistema. Državnim se udarom jedna vladajuća grupa samo nadomješta drugom, kao što je to slučaj s latinskoameričkim **Pronunciamento**, kada se jedna vojna hunta nadomješta drugom. Državni udar najčešće provode oružane snage (→ ORGANI REPRESIJE). On se vrši ili po naredbi šefa države, kada se ukidaju parlamentarna i druga ograničenja vlasti šefa → DRŽAVE, ili pak protiv šefa države, kada se on nasilno smjenjuje, pa se na njegovo mjesto postavlja novi (veoma često kolektivni) nosilac najviše državne → VLASTI.

Ako nakon državnog udara dođe do promjene temeljne strukture političkog sistema, radi se o trans-

formaciji državnog udara u političku revoluciju (tzv. revolucija »odozgo«). Takva politička revolucija može biti popraćena i mijenjanjem temeljnoga ustrojstva društva. Tada govorimo o proširenju političke u socijalnu revoluciju. Državni udar, međutim, najčešće ne rezultira ni političkom, a još manje socijalnom revolucijom.

Političku revoluciju »odozgo«, provedenu na temelju nasilne promjene vlade voljom nosilaca ili dijela nosilaca državne moći, mnogi autori razlikuju od političke revolucije »odozdo«. Revolucija »odozdo« predstavlja najčešći oblik političke revolucije. Njezin je osnovni pojavni oblik nasilan ustanak u kojemu sudjeluju narodne mase. Tim se ustankom svrgavaju ili uništavaju regularna državna vlast i organi te vlasti, te se uspostavljaju organi nove revolucionarne vlasti. Bitno značenje političke revolucije očituje se u odlukama koje donose novouspostavljeni centri političke vlasti (karakteristični su primjeri takvih odluka zakoni što ih je kolovoza 1789. god. donijela Nacionalna ustavotvorna skupština u Francuskoj ili Dekret o privremenoj radničko-seljačkoj sovjetskoj vladi donijet nakon uspješnog zauzimanja vlasti u oktobarskoj revoluciji). U njih spadaju djelatnost revolucionarnog zakonodavstva i organa sigurnosti usmjerena na zaštitu revolucije od unutrašnjeg neprijatelja, nadomještanje administrativnog aparata revolucionarnim organima (koji su uglavnom privremenog i komesarskog tipa), potvrđivanje tekovina revolucije plebiscitima, nastojanje da se za revoluciju pridobiju što šire narodne mase, izgradnja revolucionarne armije koja treba štititi revoluciju od vanjskih neprijatelja, itd. Svim tim aktivnostima nove vlasti i onoga dijela stanovništva koje tu vlast podržava mijenja se politički poredak zemlje. Te promjene mogu – ali ne moraju – dovesti i do socijalne revolucije, tj. do bitnih promjena u ustrojstvu društva.

Poseban oblik političke revolucije predstavlja promjena političkog poretka do koje dolazi vojnom

intervencijom neke strane sile (»izvoz revolucije«). Klasični slučajevi takvog »izvoza revolucije« su političke promjene koje je francuska armija (napose u napoleonskom razdoblju) nametnula nizu evropskih zemalja, te sovjetski »izvoz revolucije« u brojne istočnoevropske zemlje nakon 1945. god. S druge su strane poznati i brojni slučajevi da neka strana sila vojnom intervencijom sruši revolucionarni poredak uspostavljen u pojedinoj zemlji i nasilno restaurira staru vlast.

Politička revolucija je u pravilu nasilna (→ SILA/NASILJE), no u vezi s tim ne vlada opća suglasnost. Neki autori (npr. Ch. Johnson) tvrde da je nenasilna revolucija besmislen pojam, proturječan u sebi samomu. Drugi autori upućuju na to da je narodnooslobodilačka revolucija u Indiji izvršena pomoću taktike građanske neposlušnosti zasnovane na Gandhijevom učenju o nenasilju. Narodnooslobodilačka revolucija u Indiji imala je sva obilježja političke revolucije, pa ti autori stoga tvrde da je ipak moguća nenasilna politička revolucija. U literaturi se spominje još jedan tip nenasilne političke revolucije, tzv. revolucija konsenzusom, tj. mijenjanje političke vlasti pomoću izbora. No, ako promjena vlasti nije popraćena i promjenom temeljne strukture političkog sistema, ne može se govoriti o političkoj revoluciji, nego samo o promjenama u okviru postojećeg poretka. Iznimku predstavljaju npr. one istočnoevropske zemlje u kojima je jednopartijski politički sistem zamijenjen višepartijskim bez nasilja. U tim zemljama izbori nisu značili samo uobičajenu promjenu zakonodavne i izvršne vlasti u okviru postojećeg političkog sistema nego i bitnu promjenu samog sistema.

LV

KLJUČNI POJMOVI: POLITIČKA REVOLUCIJA. DRŽAVNI UDAR. POLITIČKI SISTEM. NASILJE. KONTRAREVOLUCIJA

LITERATURA: Ch. Johnson, *Revolutionary Change,* Boston 1966; K. Marx, *Osamnaesti brumaire Louisa Bonapartea,* Zagreb 1973.

INSTITUCIJE

DRŽAVA (engl. *state*, njem. *Staat*, franc. *état*) je politička → ZAJEDNICA onih koji vladaju i onih kojima se vlada, uređena na osnovi pravila koja prihvaćaju (svojevoljno ili pod prinudom) svi članovi. U užem smislu d. je aparat → SILE koji načelno jamči → SIGURNOST svih članova zajednice. Kako to i termin u našem jeziku pokazuje, ona o-*država* stanovito stanje odnosa među ljudima u → DRUŠTVU. Od latinske riječi *status* (stanje) tako i dolaze nazivi za d. u najvažnijim suvremenim jezicima.

D. se kao zaseban aparat pojavljuje tek u novome vijeku; poseban termin uvodi tek N. Machiavelli. U grčkoj i rimskoj tradiciji *polis* i *civitas* (ili *res publica*), kao ni srednjovjeki izraz *regnum*, nemaju još značajke d. u suvremenome smislu. U svim se tim slučajevima, neovisno o značajnim razlikama među njima, radi o stanju u kojemu je razlikovanje zajednice i formaliziranog aparata njezina održavanja nedostatno jasno ili ga uopće nema. Pored toga d. je određena svojom funkcijom uređenja odnosa u društvu, a sfera se društva oposebnjuje tek u novom vijeku.

U opisanom smislu d. se po prvi puta uspostavlja kao apsolutna monarhija u 17. i 18. st. (navlastito u Francuskoj). Takva tvorba je po prvi puta u stanju da na teritoriji, na kojoj se stanovnici ne mogu odnositi direktno (jer je prevelika, a stanovnika ima odviše), uspostavlja jedinstvene odnose zajamčene silom, a osigurava ih provođenjem općih pravila (→ ZAKON). Takvo stanje omogućuje standardiziranje uvjeta opstanka stanovnika, kao i proračunljivost uvjeta proizvodnje, što utječe na razvoj odnosa među državama i unutar njih.

Apsolutna monarhija je doduše omogućila formiranje modernih evropskih d., ali je njima uspostavljena vlast težila kontrolirati, a ne samo osiguravati opstanak svojih stanovnika – podanika (→ MONARHIJA). Upravo nasuprot praksi apsolutne monarhije konstituira se liberalna teorija d. (koja započinje s J. Lockeom). Ta teorija nastoji odrediti d. polazeći od

privatne egzistencije pojedinca osiguranog → VLASNIŠTVOM. D. je stoga negativno pojmljena: ona djeluje tamo i tada, gdje i kada pojedinci ne mogu sebi neposredno osiguravati mir i sigurnost, a povlači se tamo gdje su oni u stanju sami brinuti o tomu. Stoga je taj koncept nazvan »noćobdijskom državom«.

Da bi se postigli odnosi kakve pretpostavlja liberalna teorija d., uvodi se dioba vlasti (od J. Lockea, preko Ch. Montesquieua, do suvremenih teoretičara). Diobom vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku postiže se da pojedine vlasti kontroliraju jedna drugu kako bi pojedinci ostali barem djelomice slobodnima od presizanja državnog djelovanja. Osim toga, dioba vlasti omogućuje pojedincima kao političkome narodu (→ PUK/NAROD), da im djelovanje d. bude preglednije, te podložnije kontroli. To je shvaćanje moguće jedino ako se d. shvati kao **instrument, aparat, organ** društva (kao vlasničkog društva), odnosno naroda/puka, u krajnjoj liniji pojedinaca–državljana (→ DRŽAVLJANIN) koji samo tako izbjegavaju sudbinu podanika. Temeljne značajke liberalnog koncepta d. svode se na sljedeće:

1) d. se što je moguće manje miješa u život društva, reducirajući svoje djelovanje na brigu oko njegova održavanja u danome ustrojstvu;

2) sve se društvene promjene, ako su potrebne, mogu izvesti zakonodavnim putom;

3) → ZAKONODAVSTVO je djelovanje d. u određivanju fiksiranih, općih i apstraktnih pravila i to isključivo unaprijed;

4) donošenje je zakona monopol zakonodavstva;

5) izvršna vlast (i njezina administracija) ne izvodi društvene promjene sama, nego primjenjuje opća pravila u konkretnim slučajevima;

6) sudska je funkcija logička, sudac je glasnogovornik zakona (što vrijedi za »kontinentalno«, ali ne i za anglosaksonsko pravo).

Liberalni se model vezuje s vremenom uz model **pravne države**, odnosno vladavine prava. Taj model polazi od tri temeljne pretpostavke:

a) zakon isključuje djelovanje arbitrarne vlasti (tj. građanin može biti kažnjen samo zbog kršenja zakona i ni zbog čega drugoga);

b) → JEDNAKOST svih osoba pred pravom i jednaka podložnost svih građana i funkcionara odlukama redovnih sudova (→ PRAVOSUĐE);

c) ustav nije izvor → PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA, nego je rezultat sloboda i prava koje su individuama dane zakonima i sudskim presudama.

Riječju, pravna država je ona d. u kojoj su sva prava poopćiva (tj. važe jednako za sve u istim uvjetima). To nije bilo koja d. u kojoj postoje zakoni. U pravnoj državi vlada striktno formalna procedura. Pravna država nije naprosto instrument ili aparat za realiziranje danih → INTERESA, nego sistem, mehanizam realiziranja formalne → PRAVEDNOSTI kao jednakopravnosti. → SILA je dopustiva samo uz pretpostavku kršenja normi koje udovoljuju navedenim uvjetima, a sam prekršaj ustanovljen je procedurom koja istim uvjetima udovoljuje.

Duga tradicija → DEMOKRACIJE kao poželjnog političkog poretka utječe na teoriju d. tako da ona čini pomak ka pučkoj → SUVERENOSTI, tj. ka legitimiranju d. njezinim ispunjavanjem volje puka. Demokratska država u prvoj modernoj verziji (kod J. J. Rousseaua) polazi od neposrednog iskazivanja volje puka, no s vremenom postoje jasno da **moderna demokratska država** već i zbog veličine može biti jedino reprezentativna, parlamentarna država (→ PARLAMENTARIZAM). Teorija reprezentativne države se tijekom 19. st. vezuje uz izvorne liberalne motive tvoreći koncept liberalno-demokratske države, koji se danas, uza sve razlike pojedinih ostvarenja, smatra poželjnim okvirom uređenja suvremene d.

Socijalistička kritika liberalnog koncepta d. (→ SOCIJALIZAM), a posebice ona koja se nastavlja na Marxa, također polazi od instrumentalnog poimanja d. No, u verziji koju razvijaju Engels i ostali nastavljači Marxa, d. je svedena na aparat klasne vladavine, na »poslovodni odbor krupnog kapitala«. Nikakva

opća funkcija d. nije uzeta u obzir – posebice u kasnijoj kritici građanske države. Zbog toga oni zastupaju »dokidanje države« (Marx), odnosno »odumiranje države« (Engels, Lenjin, Staljin). Njihova je pozicija stoga teorijski nepodobna za novo organiziranje i uspostavljanje d., te se pod vlašću ideologija izvedenih iz ovih shvaćanja d. reducira na čisti aparat sile, bez elementarnih jamstava podanicima. Kritika suvremenih d. s ovih polazišta pogađa nedostatke njihove socijalne djelatnosti, ali ne i striktno političke probleme njihova djelovanja.

Utjecaj socijalističkih ideja, te niz socijalnih i političkih → SUKOBA dovodi krajem prošlog stoljeća do shvaćanja o nužnosti proširenja tradicionalno (liberalno) pojmljene djelatnosti d. i na područje civilnoga društva. Ta shvaćanja se razvijaju u našem stoljeću do koncepta **države blagostanja**, tj. do koncepta **socijalne države**. Riječ je o d. koja ne jamči samo elementarnu sigurnost i dogovorena politička prava svojih državljana i ostalih stanovnika, nego jamči i minimum socijalne sigurnosti i skrbi (→ SOCIJALNA POLITIKA). Taj se minimum s vremenom povećava – posebice nakon što je kriza svjetske privrede krajem dvadesetih godina ovoga stoljeća dovela do svijesti o tomu da je i kapitalističkoj privredi nužna izvanjska pomoć d.

Druga velika privredna kriza sedamdesetih godina označuje, međutim, krizu tog koncepta (koji prije svega realizira zapadnoevropska socijaldemokracija). On se pokazuje odveć skupim i birokratiziranim, te se opet inzistira na poduzetništvu i nužnosti da svatko sam brine o vlastitoj egzistenciji. Dakako, niz se bitnih socijalnih elemenata države blagostanja ne može ukinuti, te oni ostaju djelatnima, premda u suženome opsegu. Socijalna, ili država blagostanja je dovedena u pitanje prije svega u svojoj intervencijskoj ulozi, u funkciji podstrekača, pa dijelom i upravljača privrednih poslova.

Nasuprot takvoj, institucijski i funkcionalno proširenoj d., u raspravi su ponovo shvaćanja o liberalnoj,

minimalnoj državi, pa čak i zastupanje ultraminimalne države (R. Nozick), koja bi praktički sve vitalne funkcije tradicionalno pripadajuće d. – uključujući dijelom i sigurnost – ostavila pogodbi pojedinca i odgovarajućih institucija. Evropska tradicija (u kojoj je socijalno osiguranje već desetljećima neupitan element socijalnog djelovanja d.), utječe na to da prevladavajući model organiziranja d. u Evropi ima i nadalje brojne socijalne funkcije. U SAD i Japanu te su funkcije bitno reducirane u odnosu na evropske standarde. Unatoč rasapu sistema → *REALNOG SOCIJALIZMA*, njegovo inzistiranje na sigurnosti (unatoč visokoj cijeni koju je za to trebalo plaćati, a koja je proizišla iz pozicije d. kao apsolutnog subjekta društva) također utječe na svijest o nužnosti socijalnog djelovanja suvremenih d.

Legitimiranje suvremenih d. najčešće se izvodi iz demokratičnosti ustanova i procedure, te njihove efikasnosti (uz uvjet najniže moguće cijene koja se za to plaća, te uz pretpostavku da postoji društveni konsenzus o područjima prihvatljiva djelovanja d.). Tradicionalno se, međutim, d. utemeljuju teritorijom i stanovništvom koje je po pretpostavci i podrijetlom etnički povezano. Nacionalna država se kao pretežno devetnaestostoljetni koncept (koji se posljednjih godina pojavljuje kao program u dijelu područja što su desetljećima bila unutar realsocijalističkih režima) uspostavlja upravo na tim pretpostavkama. Zbog toga se s vremenom razvija shvaćanje po kojemu je razvijena → NACIJA tek ona koja je oformila vlastitu d., te na taj način postala čimbenikom međunarodne (svjetske) politike (odnosno zadobila suverenost prema van). Ključnim pravnim i političkim problemom d. koje su formirane na etnički više-manje jedinstvenim teritorijama postaje odnos spram manjina drugog podrijetla. To u novije vrijeme postaje problemom i u državama koje su smatrane posve »čistima« u tom pogledu – npr. Francuska – do čega dolazi kako suvremenim migracijama, tako i buđenjem svijesti o pripadnosti nekim, kako se činilo, već

zaboravljenim etničkim i kulturnim posebnostima. Ideologijska obrana od procesa raspadanja državnih cjelina uspostavlja se kao **patriotizam**, koji nastoji d. interpretirati kao otadžbinu, tj. kao zajednicu osjećaja pripadnosti »iskonskoj cjelini«, a ne kao zajednicu koja je utemeljena slobodnim optiranjem.

D. se u nekim slučajevima uspostavlja kao složena, tj. kao d. koja je ne samo zajednica državljana, nego i administrativnih jedinica ili čak u biti samostalnih d. Složena d. se organizira kao federacija ili kao konfederacija. Od J. Althusiusa u 16. st. teorija federalizma i konfederalizma odgovara potrebama za zajedničkim životom stanovnika (tradicijski, politički, kulturno) različito ustrojenih zemalja ili država. Uza sve razlike među pojedinim modelima (kojih danas ima u svijetu na desetke) federacija je, u osnovi, zajednica državljana i federalnih jedinica. Ona, dakle, predstavlja suverenu d. ustrojenu na dvostrukome načelu što – kao neka vrst diobe vlasti u vertikalnome smislu između federativne razine i razine federalnih jedinica – prije svega odgovara liberalnim načelima. Ingerencije pojedinih razina odlučivanja mogu se odrediti na različite načine, no federacija funkcionira samo uz uvjet svoje dvostruke odredbe, polazeći i od interesa državljana i od interesa federalnih jedinica. To u načelu dovodi do konstituiranja dvodomnih parlamenata s vijećima državljana, odnosno federalnih jedinica.

Konfederacija pak nije d., nego savez d. Ona je ugovorni oblik stalne suradnje neovisnih d. koje su posve slobodne i suverene u svojim odlukama, a organima konfederacije povjerava samo one funkcije koje su sve d. članice jednoglasno odlučile prenijeti na konfederativnu razinu (najčešće su to obrana i vanjski poslovi). Uobičajeno se smatra da je Njemački Savez (1815–1866. god.) posljednja konfederacija, premda se u novije vrijeme nerijetko Evropsku ekonomsku zajednicu naziva konfederacijom (iako ona ima, posebice uzmu li se u obzir promjene koje

će nastupiti nakon 1. siječnja 1993. god., i neke federativne elemente). *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: LIBERALIZAM, DEMOKRACIJA, PRAVNA DRŽAVA, NACIONALNA DRŽAVA, FEDERACIJA/KONFEDERACIJA, DRŽAVA BLAGOSTANJA, PATRIOTIZAM

LITERATURA: F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; Hamilton – Medison – Džej, *Federalistički spisi*, Beograd 1981; C. Schmitt, *Pojam politike*, Zagreb 1943; S. Jovanović, *Država I–II*, Beograd 1990.

SUVERENOST (engl. *sovereignty*, njem. *Souveränität*, franc. *souveraineté*) znači najvišu vlast, vrhovništvo. Pojam se razvija od kasnolatinskoga pridjeva *superanus*, odnosno latinskoga *super* (iznad), označujući vlast nad kojom nema druge vlasti.

U današnjem smislu pojam s. uvodi J. Bodin kao oznaku neograničene vlasti suverena nad podanicima. Suveren je u tradiciji razumljen kao osoba koja vlada drugima (monarh → MONARHIJA), da bi se, posebice od J. J. Rousseaua, s. pripisalo puku kao političkom tijelu.

U tom se smislu razlikuje s. kao najviša vlast koja slijedi na osnovi pravno ili običajno ustanovljene hijerarhije, od s. kao konačne vlasti nad svakom hijerarhijom (što je suvremeni slučaj bilo pučke suverenosti ili s. parlamentarnog monarha koji odlučuju nakon prethodno provedenog postupka u skladu s unaprijed propisanom procedurom).

Bodin već određuje suverenu vlast kao onu kojoj je karakteristika *legibus solutus*, tj. moć vladanja po vlastitu nahođenju (s time da su božji, odnosno prirodni zakoni pretpostavljeni kao neizmjenjivi ljudskim djelovanjem). Utoliko s. u punom smislu – kao permanentna i nepodijeljena vlast – odista može postojati samo u apsolutnoj monarhiji, odnosno u suvremenoj autoritarnoj diktaturi. Zato C. Schmitt i navodi pravo na proglašenje izvanrednog stanja u kojemu su ustavno proklamirana prava suspendirana, kao oznaku s. u suvremenoj državi. U nastojanju

da se takva situacija i načelno izbjegne, liberalno-demokratska tradicija je, posebice u SAD, a nakon drugoga svjetskog rata i u nizu evropskih država, razvila institucijsku diobu vlasti kao sistem »kočnica i ravnoteža« koje onemogućuju nadmoć bilo koje – zakonodavne, izvršne ili sudske – vlasti nad ostalima. Isto važi i za »vertikalnu« diobu vlasti karakterističnu za federalističke modele. Upravo stoga konzekventno razvijena praksa diobe vlasti (→ DRŽAVA) u suvremenim → USTAVIMA faktički rastvara klasičnu doktrinu koja polazi od krutog pojma s. Čim se s. počinje shvaćati kao atribut države, a posebice pučke (demokratske) države više nije moguće njezino posve konzekventno određenje u skladu s navedenim teorijskim postavkama (čak i u Rousseauovoj demokratskoj koncepciji u kojoj nije predviđena dioba vlasti). U takvoj koncepciji s. djeluje kao konačna vlast, ali ne više kao jedina, čak: neomeđena vlast. Iz nje se više ne izvode atributi vlasti (pa ni njezini niži organi), nego je i sama konačna vlast izvedena iz postojanja države, odnosno – u slučaju **pučke (narodne) suverenosti** – iz izbornog prenošenja izvorne s. slobodnog pojedinca, člana zajednice (→ DRŽAVLJANIN) na predstavništvo (→ PARLAMENT) i njegove organe.

U suvremenim teorijama s. se uzimlje u obzir kao unutrašnja i vanjska. U prvome smislu riječ je o isključivim ovlastima države da izvršuje nesmetano najvišu vlast na vlastitoj teritoriji, nad vlastitim stanovništvom. U slučaju pučke suverenosti riječ je o primarnim ovlastima državljana kao birača nad predstavničkim tijelom i, posredno, nad drugim organima države. Vanjska suverenost je priznanje okoline (drugih država) da neka država ima suverenu vlast. Ona se načelno iskazuje aktom formalnog priznanja postojanja neke države. Pritom se, najčešće unutrašnje političke promjene, pa i promjene režima, ne smatraju relevantnima za vanjske čimbenike i ne iziskuju ponovno priznanje. Načela državne suverenosti su, pored ostalih, proklamirana deklara-

cijom o Principima međunarodnog prava (rezolucija 2625) koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija 1970.

Na osnovi prava naroda na samoodređenje (ili samoopredjeljenje) u našem se stoljeću govori o nacionalnoj suverenosti. Pritom je riječ o pojmu s. koji nije pravno izveden, nego je deklariran na temelju prava naroda (puka) razumljenoga kao → NACIJA da sam određuje svoju sudbinu, način suživota s drugim nacijama i državno ustrojstvo. Poteškoća je ovakva modela u tomu što se pri njegovu raščlanjivanju pretpostavlja nacionalna unificiranost stanovništva, ili se dospijeva u sukob s nacionalnim pravima pripadnika drugih nacija. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, PUK/NAROD, NACIJA, DRŽAVLJANIN, VLAST, IZVANREDNO STANJE

LITERATURA: C. Schmitt, *Pojam politike,* Zagreb 1943; Lj. Tadić, *Filozofija prava,* Zagreb 1983.

PARLAMENT (engl. *parliament,* njem. *Parlament,* franc. *parlement*) je u najširem smislu predstavničko tijelo koje donošenjem → ZAKONA, te izborom i nadzorom nad nositeljima izvršne vlasti (tj. vladom) izražava → SUVERENOST naroda. U užem smislu, za razliku od kongresa i skupštine, p. je predstavničko tijelo samo u zapadnoevropskim sistemima organizacije vlasti, nastalim na engleskom uzoru.

Britanski parlament sastavljen je od Doma lordova (House of Lords) i Donjeg doma (House of Commons) i smatra se nositeljem ničim ograničene suverenosti, tako da svojim aktima može izmijeniti i sam ustav zemlje, odnosno ono što se smatra → USTAVOM. Razvijao se postupno još od početka 13. st. iz savjetodavnog tijela monarha (Veliki savjet). U tzv. Uzornom parlamentu iz 1295. oblikovana je temeljna dvodomna struktura: obični građani, sitni plemići i niže svećenstvo zasjedali su odvojeno od poimenično pozvanih barona. Već tada je usvojeno jedno od temeljnih načela engleskog ustavnog prava,

suštinski značajno za razvitak P. – da kralj ne može raspisivati → POREZE bez pristanka građana, koji će ih plaćati, izraženog putem njihovih predstavnika (no taxation without representation). Tijekom vremena, a naročito nakon reformi izbornog sustava u 19. st., odnosi su se između domova mijenjali, te danas (od Zakona o parlamentu iz 1911) Dom lordova nema nikakvog značajnijeg utjecaja; nije ukinut isključivo zbog njegovanja tradicije. P. je teoretski svemoćan; kaže se da »može učiniti sve osim pretvoriti muškarca u ženu, a ni u tom pogledu nije ograničen pravnim razlozima«. Ustavnopravna formula kaže da zakone donosi monarh u p. Stvarnost je, naravno, drugačija – u suštini odlučuje prvi ministar u Kabinetu (predsjednik vlade), dok disciplinirana stranačka većina samo potvrđuje tako donesene odluke.

U drugim zemljama p. se smatra podređenim ustavu. To je najizrazitije u **američkom ustavnom modelu Kongresa**, jedne od tri ravnopravne »grane vlasti«, od kojih svaka djeluje u svojoj domeni. Kongres donosi zakone, Predsjednik vodi brigu da se oni vjerno izvršavaju, a Vrhovni sud daje pravorijek kada se pojavi sumnja u pogledu konkretnog zakona. Sud također nadzire pošivanje Ustava, i intervenira kada ga bilo tko, uključujući i Kongres, po njegovu mišljenju krši (→ ZAKONITOST). Članovi legislative ne mogu biti istovremeno članovi egzekutive, kao ni → PRAVOSUĐA. Kongres se, zbog federativnog uređenja države, sastoji od dva doma: Predstavničkog doma i Senata. Dioba vlasti u američkom ustavu ne iscrpljuje se postojanjem triju vlasti, već je provedena u gotovo svim detaljima razdiobe nadležnosti, tvoreći sistem »kočnica i ravnoteža« uređen tako da presizanje svakog nositelja pojedine funkcije može biti spriječeno. To izražava i izborna osnova najviših organa federacije: u Predstavničkom domu zastupljeni su građani koji biraju po jednog »kongresmena« u svakoj od 435 izbornih jedinica. U Senatu su sa po dva senatora zastupljene države članice federacije.

Predstavnici se biraju na dvije, senatori na šest godina, ali se svake dvije bira trećina od njih. Budući da Predsjednika u suštini biraju neposredno građani na četiri godine, vidi se kako su tvorci američkog ustava i na taj način nastojali osigurati međusobnu nezavisnost najviših organa.

Treći temeljni model suvremenih demokracija je **švicarski skupštinski sistem** koji se, zbog kolegijalnog sastava izvršnog organa, naziva i direktorijalnim. Ustav Švicarske iz 1874. koji je, s brojnim izmjenama, i danas na snazi, određuje da Savezna skupština vrši vrhovnu → VLAST (»uz ograničenje pravima naroda i kantona«, što izražava federalni princip i načelo neposredne demokracije). Sastavljena je od dva doma: Nacionalnog vijeća, kao predstavništva svih građana, i Vijeća država u koje svaki kanton šalje po dva, a svaki polukanton po jednog predstavnika. Funkcija vlade objedinjena je s funkcijom državnog poglavara u Saveznom vijeću od sedam članova. Članovi Vijeća ne mogu istovremeno biti zastupnici u Skupštini, niti mogu biti dvojica iz istog kantona. Primjenjuju se i druga složena običajna pravila kojima se u sastavu Saveznog vijeća osigurava nacionalna, stranačka, jezična, vjerska i regionalna zastupljenost. Predsjednika i potpredsjednika bira Skupština na godinu dana, a članove na četiri godine. Ograničenja ponovnog izbora nema, i članovi se najčešće ponovo biraju. Savezno vijeće po Ustavu izvršava upute koje mu daje Skupština, ali ga ona u tijeku mandata ne može opozvati, tako da je veoma stabilno u funkciji i ono pretežno vodi Skupštinu.

Dvodomni sistem smatra se nužnim u federativnim državama, ali ga primjenjuju i unitarne (→ DRŽAVA). U Francuskoj, Italiji i drugim evropskim parlamentarnim zemljama pored neposredno izabranog predstavništva postoji i senat, koji se bira posredno (bira ga posebno oformljeno biračko tijelo, ili se za izbor zahtijeva viša životna dob) i u pravilu na duži rok nego predstavnički dom. Potreba za senatom obrazlaže se nužnošću osiguranja stabilnosti i kontinuiteta

politike p., te kočenja naglih i nepromišljenih promjena. Koncepcija senata kao »doma razumnih«, u nas dugo kritizirana kao izraz klasne diktature građanske klase, pokazuje se danas izrazom političke mudrosti stečene povijesnim iskustvom. U situaciji veoma podijeljenih političkih snaga i postojanja velikog broja → POLITIČKIH STRANAKA, a napose onda kada veliku snagu u p. imaju nedemokratske snage, javlja se problem nestabilnosti vlade koji može ugroziti i samo postojanje → PARLAMENTARIZMA. Zbog toga su neke parlamentarne zemlje nastojale racionalizirati sistem i smanjiti opasnost blokiranja djelovanja državnih institucija ograničavanjem odlučujuće uloge p., a očuvanjem njegove nadzorne i izborne funkcije. Najpoznatiji takav sistem, poznat i kao **polupredsjednički sistem**, uvela je Francuska ustavom iz 1958. god. Elemente racionaliziranog parlamentarizma sadrži i Osnovni zakon SR Njemačke iz 1949. godine.

Tzv. socijalističke države oslanjale su se na ustavnu fikciju modela skupštinske vlade kao izraza demokratskog jedinstva vlasti. Ustvari je uloga p. u tim zemljama bila bez iznimke beznačajna, jer je nekontrolirana i neograničena vlast bila koncentrirana u vrhovnim organima komunističkih partija. Pokušaji primjene tzv. društveno-ekonomskog predstavništva, kao izraza suverenosti radničke klase (radnih ljudi, radnog naroda, i sl.) doveli su u Jugoslaviji do specifičnih struktura skupština kakve ne poznaje nijedna suvremena država. Uz općepolitička vijeća uvedena su vijeća proizvođača (1953), kasnije zamijenjena vijećima radnih zajednica (1963), što je rezultiralo čak peterodomnom (odnosno šesterodomnom, zbog postojanja Vijeća naroda) strukturom skupština. Od Ustava iz 1974. god. djeluje trodomni sustav na razini općina, gradskih zajednica i republika: vijeće udruženog rada, vijeće općina (mjesnih zajednica) i društveno-političko vijeće. Skupština SFRJ sastoji se od Saveznog vijeća koje, po ustavnim izmjenama iz 1988. god. biraju nepo-

sredno građani, te Vijeća republika i pokrajina koje čine delegacije njihovih skupština, i koje najvažnije odluke donosi na temelju suglasnosti tih skupština. Usprkos formalnom naglašavanju skupština kao nositelja najviše vlasti, one nikada nisu uspjele ostvariti nikakav značajniji utjecaj na političko odlučivanje. Vlast je uistinu podijeljena između predsjedništava i izvršnih vijeća, uz prevagu na strani državnog poglavara. Višestranački opći i slobodni → IZBORI u Hrvatskoj i Sloveniji 1990. god. otvorili su mogućnost razvitka p., ali i nametnuli pitanje prikladnog modela organizacije vlasti, na koje trebaju odgovoriti novi ustavi.

Osnovne funkcije svih p. su: odobravanje državnog proračuna (budžeta) i nadzor nad njim, donošenje zakona i kontrola njihova izvršavanja, formuliranje temeljnih pravaca politike koju provode izvršni organi, izbor nositelja izvršne funkcije i državnog poglavara, tamo gdje ga građani ne biraju neposredno, te opći nadzor i ostvarivanje odgovornosti nositelja izvršne vlasti. Ključna funkcija p. je kontrolna; njezino naglašavanje karakterizira uspješan p. U zakonodavstvu zbiljska uloga p. ne dolazi do izražaja onako kako to propisuju ustavi; zakone pripremaju izvršni organi i samo ih provode kroz p. Tamo gdje se, kao u nas, inzistira na uređivanju svih odnosa zakonima, oni se često izglasavaju a da se zastupnici uopće nisu upoznali s njihovim sadržajem. Zbog toga sve suvremene države putem tzv. delegiranog zakonodavstva povjeravaju regulatorne funkcije izvršnim organima, pridržavajući si pravo nadzora. Modernizacija p. u nas veoma naglašava značaj delegiranog zakonodavstva. *BS*

KLJUČNI POJMOVI: PREDSTAVNIŠTVO, LEGISLATIVA, IZVRŠNA VLAST, SKUPŠTINA, DIOBA VLASTI, DEMOKRATSKO JEDINSTVO VLASTI, ZAKONODAVSTVO, POLITIČKA KONTROLA

LITERATURA: *Parlements, une etude comparative*, Bruxeles 1961; H. Morison, *Government and Parliament*, London 1954; K. Bradshaw – D. Pring, *Parliament and Congress*, London 1972; G. Loewenberg – S. Paterson, *Comparing Legislatures*, Boston 1979; M. L. Mezy, *Comparative Legislatures*, Durnham 1979; S. Sokol – B. Smerdel, *Organizacija vlasti*, Zagreb 1988.

POLITIČKE STRANKE (engl. *political parties*, njem. *politische Parteien*, franc. *partis politiques*). Pojam »stranka« nije u znanosti jednoznačno određen pored ostaloga i zato što je značaj političkih stranaka određen ustrojstvom političkog poretka unutar kojega stranke djeluju. U parlamentarnim i modernim demokratskim porecima (→ DEMOKRACIJA; → PARLAMENTARIZAM) politička je stranka grupa ljudi koja se prije svega sudjelovanjem u → IZBORIMA bori za ovlasti odlučivanja u → DRŽAVI, odnosno za neposredni utjecaj u odlučivanju. Sudjelovanje u izborima bitno razlikuje političke stranke od drugih udruženja (sindikata, udruženja poslodavaca, saveza ratnih veterana i sl.) koja također imaju politički značaj, a svoj utjecaj nastoje ostvariti posredno, a ne sudjelovanjem u izborima.

U komunističkim porecima i razvojnim diktaturama trećeg svijeta politička stranka, odnosno politička partija označava organizaciju koja nastoji upravljati → DRUŠTVOM posredstvom vremenski neograničenog kontroliranja svih ili bar najvažnijih pozicija u državi i društvu (→ SOCIJALIZAM; → *DIKTATURA*; → TOTALITARIZAM). U ovim diktaturama su izbori, parlamenti i satelitske partije ponegdje tek prividno demokratska legitimacija vladavine jedne partije ili sredstvo kontrole i mobilizacije društva. Te organizacije, kojima su podređeni i država i društvo, imaju u političkom sistemu poziciju suverena i ekonomskog gospodara. Ovladavajući **cjelinom** zajedničkog života one u pojedinim porecima uopće ne sudjeluju na izborima, iako posredstvom različitih mehanizama, svojim članovima osiguravaju kontrolu odlučujućih vladavinskih funkcija (npr. SKJ u političkom sistemu SFRJ do 1989). U pojedinim slučajevima (Kina, Poljska), političke su stranke tek produžena ruka vojne vlasti. Upravo zato što ove organizacije ovladavaju **cjelinom** vladavinskih funkcija u političkom poretku one nisu, strogo uzevši, političke stranke. Unatoč tomu one se nazivaju političkom strankom, odnosno političkom partijom uglavnom zato što su

prije uspostavljanja svoje vlasti imale neke značajke političke stranke.

Iako pojedini znanstvenici dokazuju kako su političke stranke postojale već u antičkom Rimu (L. Ross-Taylor) u znanosti je uvriježena spoznaja da su političke stranke moderna društvena tvorba. Prvi su oblici političkih partija vigovci *(Whigs)* i torijevci *(Tories)*, koji se formiraju kao grupe unutar engleskog parlamenta u drugoj polovici 17. st., u vrijeme osobitog jačanja moći engleskog parlamenta. Revolucije u Francuskoj i SAD u 18. st. su podstakle razvoj političkih stranaka u tim državama (npr. federalisti i republikanci u SAD). U većini evropskih država političke stranke se formiraju u 19. st.

Temeljna je pretpostavka nastanka političkih stranaka ustrojstvo vladavine u novovjekovnoj državi. Ta se vladavina prvobitno konstituira centralizacijom i koncentracijom → VLASTI na monarhovu dvoru (→ MONARHIJA). Monarh vlada nad brojnim podanicima, koji nastanjuju prostrano područje, posredstvom posebnog vladavinskog staleža. Ustanovljavanjem posebnog staleža, te koncentracijom i centralizacijom vlasti ustanovljuje se država kao sfera zajedništva i kao jedinstvena i suverena vlast (→ SUVERENOST) koja skrbi o zajedničkim interesima i sigurnosti raspolažući monopolom legitimne primjene → SILE. Odnosi među pojedincima se uspostavljaju kao odnosi među privatnim osobama koje kao subjekti privatnog prava u uzajamnim odnosima zadovoljavaju svoje potrebe. Ukupnost tih privatnih odnosa tvori novovjekovno civilno ili građansko društvo. Unutrašnja raščlanjenost novovjekovne političke zajednice na državu i društvo socijalni je i politički kontekst unutar kojega nastaju političke stranke. One su izraz ustanovljenja izabranih → PARLAMENATA kao zakonodavne vlasti u državi, te demokratizacije izbornog procesa i prava glasa. Osobito građanske stranke nastaju uglavnom tako što članovi parlamenta za stavove što ih zastupaju traže podršku izvan parlamenta. Radničke ili pučke stranke češće

nastaju tako da stranke kao subjekti različitih društvenih interesa ili zagovornici različitih uvjerenja nastoje izboriti utjecaj na državne odluke, osobito na zakonodavstvo. Bez obzira na način nastanka stranke se konstituiraju i djeluju u prostoru između »privatnog« civilnog društva i »političke« države.

Osnovne su političke funkcije stranaka u parlamentarnim i demokratskim porecima osvještavanje društvenih → INTERESA i formuliranje mišljenja o temeljnim političkim pitanjima, formiranje parlamentarne većine i time demokratsko legitimiranje političkih odluka vlasti (→ LEGITIMIRANJE PORETKA), promicanje političke kulture i regrutiranje političkog čelništva. U svrhu izvršavanja ovih funkcija ustanovljuju se stranke kao organizacije kojima mogu pripadati pojedinci ili korporacije (npr. sindikati).

Političke se stranke mogu razvrstavati po različitim kriterijima. Obzirom na tip organizacije M. Duverger razlikuje partije–komitete (osnovne organizacije ovih stranaka su labavo povezane grupe, npr. francuski radikalni socijalisti u Trećoj i Četvrtoj Republici); partije kojih osnovne jedinice čine mjesne organizacije (većina demokratskih partija u SR Njemačkoj); partije organizirane po ćelijama u poduzećima (većina komunističkih stranaka); te stranke–milicije (talijanska fašistička stranka).

Obzirom na programske ciljeve i način obrazloženja političkih zahtjeva mogu se razlikovati konzervativne, liberalne, socijalističke, komunističke ili fašističke stranke. Prema tomu koje socijalne grupe oslovljavaju i koje interese zastupaju moguće je razlikovati klasne (radničke, seljačke, građanske) ili pučke stranke.

Značaj političkih stranaka spoznatljiv je tek iz ustrojstva liberalne države i njezina odnosa prema društvu. Uspostavljanjem države koja je priznata kao apsolutni i jedini subjekt vlasti koji ustanovljuje i jamči zajednički interes pojedinaca–privatnih vlasnika, država je formalno-pravno i institucionalno uspostavljena kao posebna sfera → ZAJEDNICE, razli-

čita i načelno odvojena od društva. Otuda i ambivalentan, ili čak odbojan stav pojedinih liberala prema političkim strankama. Smatrajući da političke stranke, artikulirajući posebne društvene interese dovode u pitanje autonomnu i neutralnu poziciju države poneki su liberali odricali ne samo potrebu, nego i svrhovitost postojanja političkih stranaka (→ LIBERALIZAM). Čak su i neki zagovornici demokracije (J. J. Rousseau) smatrali da se ustanovljavanjem političkih stranaka dovodi u pitanje jedinstvo političke zajednice i osporavali opravdanost njihova postojanja. Pravni je izraz osporavanja političkih stranaka nepostojanje ustavnih, odnosno javno-pravnih normi o položaju političkih stranaka u ustavima liberalnih država. Politički se osporavanje stranaka očituje zabranama udruživanja.

Političke stranke nastaju, nasuprot ovom osporavanju, kao izraz potrebe da se različiti društveni interesi artikuliraju i iskažu utjecajem na državnu, osobito zakonodavnu vlast (→ PARLAMENT). One su, utoliko, institucionalni izraz osobitog »podruštvljenja« države. Iskazujući različite društvene interese i uvjerenja stranke posreduju ove interese iz autonomnog, pravno-privatnog društva u državu. Nastojeći da izbornom borbom u uzajamnoj konkurenciji zadobiju demokratsku legitimaciju za obnašanje funkcija vlasti, stranke nužno uopćavaju posebne interese dajući im oblik prihvatljiv za što veći broj pripadnika zajednice. Posredujući posebne, privatne interese one im daju politički oblik. One to čine priznajući državu kao institucionalizaciju zajedničkog interesa i sigurnosti i kao vrhovnu vlast. Upravo ovo priznavanje čini stranke konstitutivnim elementima političkog sistema. To je, međutim, rezultat dugotrajnog procesa razvoja suvremene → DEMOKRACIJE.

Nastajući u državama u kojima nije bilo ustanovljeno općenito, jednako i tajno pravo glasa osobito su radničke organizacije prvobitno osporavale i uspostavljene društvene, osobito ekonomske odnose, ali i državnu vlast i zagovarale njihovo revolucionarno

ukidanje. Nastojeći ozbiljiti ove programske ciljeve one su se ujedinjavale u internacionalne organizacije (I. i III. internacionala) koje su bitno određivale njihovo političko djelovanje.

Tek u 20. st., nakon iskustva dvaju svjetskih ratova, postojanja totalitarnih poredaka (→ FAŠIZAM; → *BOLJŠEVIZAM*), te iskustva demokratskih poredaka u Zapadnoj Evropi i SAD osviještena je nužnost uzajamnog priznavanja države i političkih stranaka. Ovo je priznavanje posljedica ekonomskog napretka industrijski i civilizacijski razvijenih društava, te demokratizacije izbornog procesa kojima je omogućena integracija različitih interesa i svjetonazora u jedinstvenu cjelinu. To se iskazuje ustanovljavanjem **pluralizma** kao načela ustrojstva društva i države.

Institucionalizacijom pluralizma se priznaje legitimnost postojanja **mnoštva** pojedinaca i organiziranih grupa koje imaju različite interese, te zagovaraju različite svjetonazore. Ovo mnoštvo opstoji i djeluje unutar jedinstvenog poretka. Jedinstvo, međutim, nije unaprijed dano (idejnim ili nacionalnim zajedništvom) nego se uspostavlja djelovanjem pojedinih subjekata. Ono se uspostavlja u cjelini poretka svrha kojega je ostvarivanje **zajedničke dobrobiti** svih elemenata. Zajednička dobrobit nije razumljena kao objektivno postojeća opća volja koja unaprijed jamči jedinstvo poretka. Zajednička dobrobit je regulativna ideja političkog djelovanja. Ona je predmet institucionalno zajamčena diskursa sučeljenih grupa. U pluralističkom društvu i pluralističkoj demokraciji je osviještena spoznaja da je → SUKOB »normalno stanje« društva, a njegovo postojanje legitimno. Isto je tako osviještena spoznaja da jedino **konsenzus** o temeljnim vrijednostima zajedničkog života jamči stabilan opstanak konfliktnog poretka. Iako je prijepor o minimumu o kojemu mora postojati konsenzus trajan, nedvojbeno je da mora postojati konsenzus svih o nužnom institucionaliziranju prava na razliku. Otuda institucionalizacija pluralizma zahtijeva prihvaćanje **demokracije kao konkurencije** u kojoj je

legitimno pravo svake grupe ili pojedinca da se natječe za povjerenje birača, te da svoj obznanjeni interes i programske ciljeve nastoji ozbiljiti zaposjedanjem odlučujućih mjesta u državnom aparatu. To je nastojanje legitimno ukoliko se zbiva po određenim pravilima.

Uzajamno priznavanje države i političkih stranaka se nakon drugog svjetskog rata formalno-pravno iskazuje ustavnim i zakonskim normiranjem položaja stranaka koje propisuje temeljna načela njihova ustrojstva, njihove funkcije i način financiranja, te zabranjuje zagovaranje nasilnog rušenja države (→ POLITIČKA REVOLUCIJA).

Demokratizacija izbornog procesa kojom je suvremena demokracija uspostavljena kao masovna demokracija, je jedan od najvažnijih razloga da su se političke stranke uspostavile kao institucije bez kojih se puk (→ PUK/NAROD) ne može konstituirati kao politički subjekt. Artikulirajući različite društvene interese i osvještavajući njihovo mjesto unutar cjeline poretka političke stranke oblikuju političku volju puka i iskazuju ju u parlamentu. Političkim obrazovanjem osobito vlastitih članova one potiču konsenzus različitih grupa i unapređuju stabilnost poretka.

Središnje značenje političkih stranaka u uspostavljanju jedinstva cjeline poretka je jedan od razloga što pojedini autori (G. Leibholz) smatraju da je suvremena demokratska država zapravo »država stranaka«. Ova je bliskost stranaka i države izlazište suvremene kritičnosti prema političkim strankama. Nasuprot tradicionalno nedemokratskom osporavanju političkih stranaka zbog navodnog razbijanja jedinstva države suvremeni kritičari, ne osporavajući nužnost postojanja političkih stranaka, upozoravaju na personalno ispreplitanje većinske stranke i državne uprave koje omogućava podređivanje države trenutno vladajućoj stranci. Ova nedvojbena opasnost se može spriječiti jedino institucionalno zajamčenom mogućnošću da vladajuća stranka na izborima postane opozicija. *IP*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, PLURALIZAM, DEMOKRACIJA, IZBORI, PARLAMENT, LEGITIMNOST

LITERATURA: V. Goati, *Savremene političke partije*, Beograd 1984; M. Diverže, *Demokratija bez naroda*, Beograd 1968; Lenk/Neumann, *Theorie und Soziologie der politischen Parteien*, Frankfurt 1974.

VLASNIŠTVO (engl. *property*, njem. *Eigentum*, franc. *propriété*) ili svojina podrazumijeva skup prava koja određeni pravni → SUBJEKT ima u odnosu na određeni predmet. Kad se, dakle, kaže da »stvar X pripada osobi A«, to znači da spomenuta osoba ima određena prava u odnosu na određenu stvar. Odnos pripadnosti se jednostavno izražava tako što se koristi neka lična zamjenica, pa se kaže: »Ovo je moje«; »To je tvoje«, itd. Može se, dakle, govoriti o mojim, tvojim, našim, njihovim, itd. stvarima. Budući da je riječ o pravnom odnosu, stvari i osobe mogu biti bilo što što pravo priznaje. Stvari mogu biti fizičke, duhovne ili jednostavno prava, a osobe mogu biti fizička ili pravna lica. Važno je razumjeti da stvar pripada nekoj osobi na temelju prava, a ne na prirodan način, kao što na primjer veličina pripada bilo kom fizičkom predmetu.

Razlika između prirodnih i pravnih kvaliteta je važna zato što ima ljudi koji smatraju da se v. može opravdati pozivanjem na → PRIRODNO PRAVO. Vjerojatno je najviše takvom shvaćanju v. pridonio J. Locke, koji je dokazivao da radne sposobnosti prirodno pripadaju pojedincu, pa je svako v. opravdano tako što će se reći da »stvar pripada onome tko je pomiješao svoj rad s njom«. No, on je dodao »uz uvjet da ima dovoljno te iste stvari i iste kvalitete i za sve druge«. Jednostavnije rečeno, stvar, po Lockeu, pripada onome tko ju je proizveo ukoliko se time nitko drugi ne sprečava da proizvede istu tu stvar, iste te kvalitete, u istoj toj količini. Jednostavan primjer je sa zemljom, za koju se može reći da pripada onome tko je obrađuje, pod pretpostavkom

da ima dovoljno kvalitetne zemlje za sve koji žele da je obrađuju.

To shvaćanje ima više mana, ali je osnovna da se odnosi samo na prisvajanje nečega što još nije ničije. Jer, to što netko miješa svoj rad s nekim predmetom ne čini taj predmet njegovim ukoliko je on već nečiji. Prema tome, Lockeova se teorija odnosi na tzv. prvobitno prisvajanje, a ne na pravno već određeno v. No, budući da se on poziva na pravdu (»da ima dovoljno iste stvari i od iste kvalitete za sve«), jasno je da i prvobitno ničiji predmet podliježe određenom → AUTORITETU, odnosno → VLASTI. U tom smislu, određeno pravo mora da postoji kako bi vlasnička prava uopće postojala. Štoviše, iako izgleda kao da čovjeku njegova radna sposobnost prirodno pripada, njegovu stvarnu → SLOBODU može zaštititi samo pravni sistem, jer inače ništa osim → SILE ne sprečava druge da ga porobe. Prema tome, vlasnička prava teško je zamisliti izvan određenog pravnog sistema.

Takav pravni sistem, koji je jasno definirao vlasnička prava, je rimsko pravo. Tamo se v. vezuje za tri prava: prisvajanje, raspolaganje i otuđivanje. I u svim drugim pravnim sistemima ta se prava vezuju za v., a i sva su druga izvedena iz njih. Pod prisvajanjem se podrazumijeva kako prvobitno prisvajanje tako i stjecanje na osnovu posjedovanja; to jednostavno znači da prinos pripada onome kome pripada i glavnica. Pod raspolaganjem se podrazumijeva pravo da se posjedom upravlja, odnosno da se on povjerava nekom drugom na upravljanje; ovdje je važno pravo sklapanja ugovora s drugim ljudima koji mogu raditi s nečijim v. Konačno, pod otuđivanjem se podrazumijeva pravo da se v. prenese na nekog drugog, bilo prodajom, darovanjem ili ostavljanjem u nasljedstvo; ovdje je još važno i pravo da se otuđi dio posjeda, a ne uvijek njegova cjelina. Ta tri osnovna prava u raznovrsnim oblicima i kombinacijama čine pojam v., odnosno određuju ono što se suvremenim jezikom naziva skupom vlasničkih prava.

Budući da je sve što je vezano za v. pravno određeno, postoje složeni oblici reguliranja vlasničkih prava. Činjenica da nema prirodnog prava vlasništva i da su vlasnička prava veoma složeno regulirana, navodila je neke da misle da vlasnička prava nisu naročito važna (ili da nisu uopće važna). Na primjer, ima onih koji se zalažu za ukidanje vlasničkih prava ozakonjavanjem sveobuhvatnog društvenog vlasništva. Gubi se, međutim, iz vida da se ukidanjem v. ne uklanja i potreba reguliranja raspodjele na »moje i tvoje«; štoviše stupanj regulacije raste. Stoga valja razumjeti da svi moderni oblici reguliranja vlasničkih prava polaze od toga da se ona štite. Tek kada su ona zajamčena i zaštićena, mogu se regulirati prava prisvajanja, raspolaganja i otuđivanja, prije svega sa stanovišta javnih potreba, odnosno sa stanovišta jasno određenog javnog interesa.

Vlasnička prava su važna kako sa stanovišta stjecanja neposredne koristi, tako posebno u prometu. Zapravo, potreba za reguliranjem vlasničkih prava javlja se posebno u prometu, odnosno u trgovini. Trgovina, uostalom, nije ništa drugo do razmjena vlasničkih prava. Bez obzira na to da li se razmjena obavlja na osnovu ugovora ili neposredno, učesnici moraju imati određenu sigurnost da neće biti prevareni ili da neće na sasvim određenu razmjenu biti prisiljeni. I zaista, značaj vlasničkih prava se širi s povećanom ulogom tržišta u privrednom životu. U temelju ove međusobne ovisnosti v. i tržišta nalazi se činjenica da nema tržišta bez jasno određenih vlasničkih prava. Da bi moje postalo tvoje i obrnuto, mora se znati što je čije.

V. nije vezano samo za fizičku osobu. Svako pravno lice može biti vlasnik. Povijesno je poznato privatno, državno, institucionalno (na primjer, crkveno), zajedničko, a i razne kombinacije tih vlasničkih odnosa. Međutim, širenjem trgovine i industrije, privatno vlasništvo je postalo prevladavajuće. To nije čudno i zato što sam pojam v. sadrži pozivanje na lice, a u društvima sa koliko-toliko priznatim

individualnim pravima prirodno je da se lice vezuje za ličnost, dakle za pojedinca. U tom smislu, danas se pod vlasničkim pravima misli na privatno vlasništvo, a svi drugi vlasnički odnosi se oblikuju po uzoru na njega.

Klasično privatno vlasništvo sadržalo je puno pravo na prinos od glavnice (kapitala), ali i potpunu imovinsku odgovornost vlasnika za poslovni ili dužnički rizik. No, veći i trajniji poslovi zahtijevali su i veću količinu kapitala i osiguranje od rizika, tako da je nastao specifičan vlasnički odnos koji se naziva dioničkim. Riječ je o stvaranju poduzeća sa korporativnim vlasništvom (korporacije), gdje postoji ograničena odgovornost vlasnika za obveze poduzeća. Vlasnici imaju dioničke papire, koje mogu prodati, a preko rasta ili pada njihove vrijednosti snose rizik za poslovanje poduzeća, a i razmjerno udjelu sudjeluju u dobiti. Ali je imovina poduzeća odvojena od njihove. Zbog toga oni upravljaju poduzećima izborom menedžera, koje kontroliraju preko skupštine dioničara i upravnog odbora. Taj se oblik privatnog vlasništva pokazao izuzetno efikasan, pa je posebno rasprostranjen u industriji, bankarstvu i u velikim multinacionalnim kompanijama.

Vlasnička prava, a naročito privatna, opravdavana su na različite načine. Zaista, od samih početaka političke misli na Zapadu postoje dvoumljenja oko opravdanosti stjecanja po osnovu v. Mnoge religije, pa i kršćanska, osjećaju određenu nelagodu pred činjenicom da se na trgovini zarađuje, posebno na pukoj trgovini novcem. Pravo naplaćivanja kamate mnogima izgleda nepravedno. Iz tih dubokih izvora nastaju otpori kapitalizmu. Posebno su socijalistička i komunistička učenja (→ SOCIJALIZAM) bila spremna sasvim ukloniti privatno vlasništvo. No, zamjena vodi ogromnim nepravdama kao i izuzetno neefikasnoj upotrebi materijalnih dobara.

Ističu se dva opravdanja, posebno privatnog vlasništva. Po prvom, v. se opravdava pozivanjem na pravo. Svatko tko je nešto stekao na pravno dopu-

šten način može raspolagati tom stvari, jer inače nema ničega što će biti brana nasilnom stjecanju i raspolaganju (pljački). Po drugom, privatno se vlasništvo opravdava pozivanjem na njegovu veću privrednu efikasnost od svih drugih oblika v. Stvar pripada onome tko njome može postići najbolje rezultate. Ukoliko se raspodjela vlasničkih prava može poboljšati nekim oblikom državne preraspodjele, to se smatra opravdanim. U suvremenim društvima, opravdanje vlasničkih prava traži se u nekoj kombinaciji legalnosti i efikasnosti. Tako uz zaštitu privatnih vlasničkih prava ide i briga za javni interes. *VG*

KLJUČNI POJMOVI: RIMSKO PRAVO, VLASNIČKA PRAVA, TRŽIŠTE, KAPITALIZAM, KORPORACIJA

LITERATURA: A. Gams, *Svojina*, Beograd 1988; J. Locke, *Dve rasprave o vladi*, Beograd 1978.

INTERESNE GRUPE (engl. *interest groups*, njem. *Interessengruppen*, franc. *groupes de intéressé*) su one grupe koje se formiraju radi promicanja i zaštite posebnih interesa u političkom sistemu. Način djelovanja ovih grupa ovisi o karakteru, organizaciji i ciljevima koje teže postići. Tako će, primjerice, sindikati posegnuti za štrajkom, dok će neke profesionalne organizacije posrednim putem nastojati ozbiljiti svoje interese (djelovanjem na → JAVNOST posredstvom masmedija).

U → DRUŠTVU ne vlada harmonija nego stalni sukobi → INTERESA. Razvitkom društva ti se interesi umnažaju i ukrštaju. Što je društvo na višem stupnju materijalog, kulturnog i općecivilizacijskog razvitka, to je veća i njegova unutarnja razlikovanost, a odatle i sve više potencijalnih konflikata među pojedincima i grupama.

Većina čovjekovih interesa ima, u krajnjoj liniji, svoje izvorište u materijalnoj sferi. I djelatnost interesnih grupa poglavito je usmjerena k materijalnim elementima zadovoljavanja različitih potreba, što je

temeljna pretpostavka i drugih, nematerijalnih, izvedenih interesa. Međutim, aktivnost interesnih grupa nije pretežno usmjerena na ekonomiju, nego na politiku. Takva usmjerenost interesnih grupa na politiku uvjetovana je dvama osnovnim razlozima: prvo, politika je još uvijek dominantna, autoritativna sfera raspodjele društvenih vrijednosti i drugo, posebni interesi se posredstvom politike hoće predstaviti kao zajednički i opći, kako bi se lakše ozbiljili.

Iako interesne grupe postaju tema političke znanosti tek početkom ovoga stoljeća (u djelu A. F. Bentleyja, *The Process of Government*, 1908), one su stare koliko i samo ljudsko društvo, a u političkim procesima značajan su činilac. Kao reakcija na ideje i praksu o svemoći države i političke strukture koja mehanizmom države rukuje, javlja se teorija interesnih grupa kao filozofija koja polazi od zbilje građanskog društva kao pluralističkog. Ta filozofija osvještava postojanje pluralizma i čini ga legitimnom osnovom konstitucije i funkcioniranja političkih sistema. Još je A. de Tocqueville *(Democracy in America)* isticao da je → SLOBODA organiziranja i udruživanja jedan od bitnih elemenata slobode čovjeka kao društvenog bića. Asocijacije su način komuniciranja i zadovoljavanja raznovrsnih i sve bogatijih ljudskih potreba.

Svaka moderna → DRŽAVA (ne samo ona federativno uređena) je i **zajednica građana** i **zajednica zajednica**. Između pojedinca i države instaliraju se različite organizacije kao različiti stupnjevi i oblici posredovanja. Ta je interesna i politička razvedenost temeljna odrednica suvremenih pluralističkih društava i političkih poredaka. Stoga je danas teško zamisliva → DEMOKRACIJA koja ne bi bila pluralistička (»demokracija grupa«). Mnoštvo relativno autonomnih grupa i organizacija može ublažiti postojeću hijerarhiju i dominaciju.

Udruživanje u interesne grupe razlikuje se kako po motivima i strukturi, tako i po načinu i metodi udruživanja. Motivi i mogućnosti udruživanja vrlo su

široki. Osnovni je smisao i motiv udruživanja da se kroz selektivno uobličavanje interesa i organizaciono objedinjavanje njihovih nosilaca poveže, artikulira i usmjeri aktivnost na ostvarivanje različitih (socijalnih, kulturnih, umjetničkih, humanitarnih, stručnih, sportskih, pasionerskih i drugih) interesa i potreba pojedinaca i kolektiviteta. Usklađivanje pojedinačnih, posebnih, zajedničkih i općih interesa po smislu, sadržaju i dinamici veoma je složen i proturječan proces, ali on vodi do mogućnosti → ZAJEDNICE i bogatstva njezinih oblika.

Interesne grupe, organizacije i udruženja građana predstavljaju različite oblike organiziranja samoinicijativnog i slobodnog udruživanja izvan okvira njihovog profesionalno-radnog i političkog organiziranja u užem smislu. Takav način organiziranja i djelovanja predstavlja integralni element i bitni sadržaj svakog demokratskog poretka. To je, između ostalog, način i sredstvo demokratizacije društvenih odnosa, a to znači i socijalizacije ljudske ličnosti, izgrađivanje njezine samoodgovornosti, solidarnosti i uzajamnosti. Zadovoljavanjem egzistencijalnih materijalnih potreba udruživanje sve više gubi klasna i staleška obilježja i postaje izraz različitosti interesa i potreba suvremenog čovjeka u pojedinim oblastima njegova rada i života.

Kako je teško omeđiti i klasificirati čovjekove interese, tako je teško i beskorisno sačiniti neku pouzdanu klasifikaciju interesnih grupa, organizacija i udruženja građana. Danas već možemo govoriti o tisućama različitih organizacija i udruženja iz najrazličitijih oblasti: znanost, kultura, privreda, obrazovanje, odgoj, informiranje, zdravstvo i socijalna zaštita, tehnička kultura, sport i fizička kultura, ekologija. Pored klasičnih oblika: sindikati, udruženja poslodavaca, profesionalna udruženja, udruženja korisnika javnih službi, udruženja posebnih prava (npr. stanari, zemljoposjednici) postoje i udruženja vozača pojedinih tipova vozila, društva ljubitelja pojedinih planina, regija, gradova, društva i udruže-

nja građana koji pate od iste bolesti, društva falerista (kolekcionara značaka), društva i klubovi obožavalaca pojedinih estradnih zvijezda, sportaša, glumaca, itd.

Iako nitko ne raspolaže preciznim podacima, pretpostavlja se da broj članova u različitim interesnim grupama, organizacijama i udruženjima premašuje ukupni broj stanovnika suvremenih država. *JM*

KLJUČNI POJMOVI: INTERES, PLURALIZAM, ZAJEDNICA, DEMOKRACIJA

LITERATURA: A. F. Bentley, *The Process of Government*, Cambridge 1967; J. Mirić, *Interesne grupe i politička moć*, Zagreb 1973; M. Zečević, *Društvene organizacije i udruženja*, Beograd 1976; E. H. Kirchner (ur.), *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge 1988.

DRUŠTVO (lat. *societas*, engl. *society*, njem. *Gesellschaft*, franc. *société*) u najopćenitijem smislu označava oblik povezanosti među ljudima. Pojam d. je višeznačan, a izveden je iz pojma drug (lat. *socius*): drugovi su izvorno suputnici ili ljudi koji su dobrovoljno povezani zajedničkim ciljevima ili zajedničkom željom za nesvrhovitim i neobaveznim druženjem. Jezično porijeklo pojma upućuje na veze među ljudima koje se zasnivaju na dobrovoljnosti, prijateljstvu (»drugarstvo«), odnosno zajedničkim → INTERESIMA i ciljevima. Taj je pojam suprotan pojmu → ZAJEDNICE koji izvorno označava životnu povezanost utemeljenu na srodstvu, zajedničkom vlasništvu ili korištenju imovine, prije svega zemlje, odnosno na zajedništvu stanovanja.

Osnovna suvremena značenja pojma d. obuhvaćaju: 1) apstraktnu cjelinu veza među pojedincima koju čine međusobno ovisni dijelovi, a koja je sposobna za vlastitu reprodukciju: ta se cjelina naziva društveni sistem (T. Parsons), odnosno totalitet društvenih odnosa (K. Marx); 2) povijesno specifičan oblik organizacije ljudskog djelovanja koji se označava kao građansko/civilno društvo, a suprot-

stavljen je političkoj zajednici (→ DRŽAVI); 3) poseban tip svrhovitog udruživanja pojedinaca, koji se u sociologiji i u pravu suprotstavlja zajednici kao drukčijem tipu socijalnog povezivanja.

1. Društveni sistem (prema T. Parsonsu, sociološki najmjerodavnijem teoretičaru d.) označava najobuhvatniji oblik **socijalnog sistema**. Pod socijalnim sistemom podrazumijeva se sistem veza među ljudima (poput obitelji, religije, privrede) koji nastaje kombinacijom **društvenih uloga**, tj. kulturno određenih obrazaca ponašanja. Riječ je o vezama koje su stabilizirane i regulirane posebnim pravilima, te su stoga složenije od ostalih (bioloških, psiholoških i društvenih) procesa i djelovanja u okolini. Pomoću stabiliziranih kulturnih obrazaca ljudske se ličnosti u socijalnim sistemima rasterećuju pritiska samostalnog odlučivanja u odnosima s okolinom. D. je socijalni sistem, koji je na određenom stupnju povijesnog razvitka najsamostalniji u odnosu na okolinu i obuhvaća sve društvene funkcije. Takav apstraktni pojam d. može se jednako primijeniti na sva d. (od jednostavne rodovske ili plemenske zajednice do modernog d. omeđenog nacionalnom državom).

Prema T. Parsonsu svaki se društveni sistem reproducira ostvarujući četiri temeljna preduvjeta svoga funkcioniranja: a) **adaptaciju** spram prirodne okoline pomoću proizvodne djelatnosti i organizacije privrednog života; b) unutrašnju **integraciju** sistema pomoću nekog tipa normativnog poretka (tj. skupa običajnih i pravnih normi) koji se društvenim razvitkom uobličuje kao sistem pozitivnog prava i određeni poredak → VLASTI; c) **definiciju** hijerarhije **društvenih ciljeva** i načina njihova ostvarivanja koju uspostavlja politički → AUTORITET; d) **održavanje** dominantnog kulturnog obrasca **vrijednosti**, kojime se reproducira temeljni »vrijednosni konsenzus« kao osnova društvene stabilnosti.

U procesu **socijalne evolucije** društveni sistem povećava svoj kapacitet prerade složenosti okoline tako što povećava svoju unutrašnju strukturiranost.

Taj se proces zbiva kao **funkcionalno diferenciranje** d. na izdvojene podsisteme koji su specijalizirani za obavljanje određenih funkcija: d. se dijeli na relativno autonomne podsisteme (ekonomski, politički, obrazovni i sl.). Kontrola unutrašnje društvene složenosti i povezivanje diferenciranih podsistema ostvaruje se pomoću poopćenih posredničkih medija kao što su novac, pravo i moć.

2. Pojam **građanskog/civilnog društva** potječe od *societas civilis*, latinskog prijevoda grčkog pojma *koinonia politike*. On izvorno (u skladu s Aristotelovom definicijom) znači »udruženje«, »općinu«, »zajednicu« građana kao **političku zajednicu**, tj. najviši (i ujedno »prirodni«) oblik združivanja slobodnih građana (→ DRŽAVLJANIN) radi zajedničkog odlučivanja o poslovima → ZAJEDNICE. Građansko je društvo izjednačeno s političkom zajednicom, ali je pojmovno suprotstavljeno kući, odnosno kućnom društvu. Sudjelovanje slobodnih građana u građanskom društvu, u kojem se njihovi međusobni odnosi uređuju pomoću prava, pretpostavlja postojanje odvojene sfere kućnog društva, u kojem su njegovi neslobodni članovi (robovi, djeca, žene) potčinjeni patrijarhalnom gospodstvu »domaćina«. Reprodukcija života, zadovoljenje potreba, odnosi gospodstva kao i neslobodni članovi kućnog društva nisu dio građanskog društva. U srednjem vijeku zadržava se izvorno značenje pojma građanskog društva koje odgovara vladajućim društvenim i političkim odnosima.

U novome se vijeku postupno, od 16. do 18. st., mijenjaju temeljni društveni odnosi i političke institucije. Zbog toga pojam građanskog društva zadobiva novo značenje: oslobađanjem radne snage i privatnog vlasništva od patrijarhalnih stega kućnog društva, te uspostavljanjem **suverene države** kao novog oblika političke vlasti nastaje moderni pojam građanskog/civilnog društva. Građansko je društvo poprište reprodukcije materijalnog života. Utemeljeno u slobodnom radu i pravu privatnog → VLASNI-

ŠTVA, ono se uspostavlja kao »sistem potreba« (Hegel), tj. tržišno posredovana i pravno regulirana zajednica privatnih vlasnika i robnih proizvođača. Svi se članovi građanskog društva sistemom pozitivnog prava apstraktno izjednačuju kao **osobe**. Tržišni sistem potiče razvoj društvene podjele rada, specijalizaciju proizvodnih vještina, nastanak i zadovoljenje sve uglađenijih potreba i civiliziranog komuniciranja: civilno se društvo razvija i kao »civilizirano« društvo. Nadovezujući se na analizu građanskog društva u Hegelovoj filozofiji i klasičnoj političkoj ekonomiji, K. Marx pokazuje da se ono reproducira kapitalističkim načinom proizvodnje života; riječ je o procesu u kojem vlasnici sredstava za proizvodnju eksploatiraju radnike koji su, lišeni svakog drugog izvora egzistencije, prinuđeni prodavati svoju radnu snagu po nepovoljnim, tržišno određenim uvjetima. Pozicija radnika u kapitalističkom sistemu onemogućuje po Marxovu shvaćanju njihovo ravnopravno sudjelovanje u tržišnim transakcijama građanskog društva. Taj sistem stoga valja prevladati socijalnom revolucijom koja bi ukinula kapitalističko privatno vlasništvo i omogućila da sami udruženi radnici upravljaju proizvodnjom.

Dok proizvodnja, razmjena i privatno komuniciranje ulaze u sferu građanskog društva, politička se zajednica izdvaja u obliku **suverene političke vlasti** odnosno moderne (apsolutističke) **države** (→ MONARHIJA). Država izgrađuje poseban aparat za uspostavljanje i održavanje sveobuhvatnog pravnog poretka (→ PRAVOSUĐE). Ona proizvodi pravne norme i drži monopol nad sredstvima institucionaliziranog nasilja u obliku zasebnog i od »civilne sfere« odvojenog vojnog i policijskog aparata (→ ORGANI REPRESIJE). Tu se javlja pitanje **legitimnosti** tako organizirane političke vlasti (→ LEGITIMIRANJE PORETKA), koje se u 18. i 19. st. razrješuje **demokratskim utemeljenjem** vlasti (→ DEMOKRACIJA), preciznim **razgraničenjem između građanskog društva i države** pomoću institucije ustavno zajamčenih → PRAVA ČOVJEKA I DRŽAV-

LJANINA, te uspostavljanjem → JAVNOSTI koja omogućuje kontrolu rada državnih organa. U 20. st. razgraničenje države i građanskog društva postaje problematično zbog **državnog intervencionizma** u ekonomiji, relativiranja privatnog vlasništva institucijama socijalne demokracije i → PARTICIPACIJE zaposlenih, izgradnje **socijalne države** (→ DRŽAVA), utjecaja **interesnih organizacija** (→ INTERESNE GRUPE) na rad → PARLAMENTA i državne → UPRAVE, te nastanka **korporativističkih** političkih struktura koje nadopunjuju ili zamjenjuju djelovanje državnih organa.

Dinamika razvoja građanskog društva rađa u 20. st. sve veću potrebu za proizvodnom i tržišnom integracijom i to iznad razine nacionalne države. Sve složeniji splet ekonomskih, pravnih i političkih veza ujedinjuje pojedina građanska društva u **globalno** odnosno **svjetsko** društvo.

3. U sociologiji niz autora razlikuje d. i **zajednicu** kao oblike povezivanja individualnih djelovanja ljudi. F. Tönnies definira d. kao umjetnu i prolaznu vezu, utemeljenu u materijalnom interesu i racionalnoj kalkulaciji pojedinca. D. nastaje na temelju ugovora, jamči individualnost i anonimnost pojedinaca i uključuje njihovu međusobnu konkurenciju. Zajednicu Tönnies određuje kao trajan, nedobrovoljan, organski oblik veze među pojedincima, zasnovan na njihovu povjerenju, intimnosti i slozi, a reguliran običajima. U zajednici imperativ jedinstva stvara ovisnost pojedinca o cjelini. Na sličan način M. Weber definira d. kao socijalni odnos utemeljen na racionalno motiviranom kompromisu interesa, a zajednicu kao odnos zasnovan na subjektivnom osjećaju povezanosti.

U građanskom pravu (primjerice u privrednom pravu) d. označava ugovorom utemeljeni oblik povezivanja djelovanja više subjekata koji ih obvezuje da promiču zajednički cilj i snose troškove tog djelovanja. NZ

KLJUČNI POJMOVI: ZAJEDNICA, GRAĐANSKO DRUŠTVO, DRUŠTVENI SISTEM, DRŽAVA

LITERATURA: T. Adorno, M. Horkheimer, *Sociološke studije*, Zagreb 1980; R. Darendorf, *Homo sociologicus*, Niš 1989; J. Keane (ed.), *Civil Society and the State*. New European Perspectives, London, New York 1988; N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung*, sv. 1 i 2, Opladen 1970 i 1975; T. Parsons, *The Social System*, Glencoe/Ill. 1951; T. Parsons, *Društva. Evolucijski i poredbeni pristup*, Zagreb 1988; M. Riedel, Društvo, građansko, »Pogledi«, XVIII, br. 1, 1988; M. Veber, *Privreda i društvo*, Beograd 1976.

FUNKCIONIRANJE VLASTI

USTAV (lat. *constitutio*, engl. *constitution*, njem. *Verfassung*, franc. *constitution*) je u suvremenom i uobičajenom smislu najviši temeljni → ZAKON: akt koji uspostavlja politički i pravni poredak i s kojim imaju biti usuglašeni svi akti i postupci javne → VLASTI i građana; izraz → SUVERENOSTI naroda koji donošenjem u. odlučuje o ustrojstvu političkog života i poretka zemlje. U suvremenim državama to je, uz rijetke iznimke, pisani dokument, usvojen po posebnom postupku, složenijem od postupka donošenja zakona, zbog čega stoji na vrhu hijerarhije pravnih normi. Iznimka je Velika Britanija, zemlja veoma snažne tradicije ustavnosti, koja ni danas nema pisani U.: najvišim pravnim aktima smatraju se zakoni → PARLAMENTA, a najvažnija ustavna pravila čine ustavni običaji (konvencije) nastali praksom. Zbog toga je važno razlikovati u. u formalnom od u. u materijalnom (sadržajnom) smislu.

U materijalnom smislu svaka → DRŽAVA ima u. kao sustav temeljnih pravila o ustrojstvu javnih vlasti, te statusu i pravima građana. Ta temeljna pravila ne moraju biti pisana, a ne moraju biti vezana ni uz demokraciju i narodnu suverenost. U apsolutnoj → MONARHIJI se radilo o nekoliko rudimentarnih normi (npr. »Zakon je ono što vladar odredi«) uz nužno utvrđivanje nasljednih redova. Iz toga slijedi niz drugih pravila za stanovnike takve države: oni su podanici, dužni su se pokoravati vlasti i nemaju nikakvih prava. No i u to rano doba postavljeno je pitanje obveze samog vladara da poštuje zakone koje sam donosi, kao i pitanje poštivanja božjih zakona, te s tim u vezi prava na pobunu (*Magna Charta Libertatum*, 1215). Sadržaj ustavne materije je organizacija države, položaj i uzajamni odnosi najviših državnih organa, ovlaštenja i način donošenja zakona i drugih propisa, ustrojstvo političkih institucija koje omogućavaju politički život (npr. izbori), te garancije sloboda, prava i dužnosti građana. U. zemalja, koje su se proglasile socijalističkim, pored toga nastoje urediti i temelje društveno-eko-

nomskih odnosa. Ponekad to čine veoma detaljno, za što je najizrazitiji primjer Ustav SFRJ iz 1974. god., koji je, iako s mnogobrojnim izmjenama, još uvijek na snazi.

U formalnom smislu u. je pisani pravni i politički dokument čija je pravna snaga veća od snage zakona. Ona izvire iz posebnosti donositelja u. (npr. ustavotvorna skupština–konvent), odnosno iz specijalne složene procedure njegova donošenja i mijenjanja (revizioni sustav). Prvi takvi u. donošeni su tijekom 18. st. u engleskim kolonijama u Sjevernoj Americi, kasnijim članicama američke federacije. Ustav SAD donesen je 1787. godine i (s 26 amandmana) još je na snazi. U Evropi je prvi bio francuski Ustav ograničene monarhije iz 1791. god. Oba navedena u. su rezultat i izraz revolucionarne borbe za ograničavanje nositelja vlasti. Njihova je zadaća da svečano, u pisanom obliku, uspostave državno ustrojstvo utemeljeno na uzajamnim pravima i dužnostima nositelja vlasti i onih koji su vlasti podvrgnuti, te da pridonesu njegovom održavanju. Zbog toga suvremeno shvaćanje u. uključuje pojmove koji se obično vežu uz postojanje → DEMOKRACIJE: narodna suverenost, jednakost pred zakonom, jednaka garancija i zaštita sloboda i prava (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA). U germanskoj tradiciji ono je vezano uz pojam pravne države *(Rechtstaat)*, u anglo-američkoj uz vladavinu prava *(rule of law)*. U. ima omogućiti djelovanje vlasti u javnom interesu, ali je istovremeno ograničiti i spriječiti zloupotrebu. Na to ukazuje i porijeklo izraza u hrvatskom jeziku: ustava – brana, prepreka.

Osigurati da se oni, kojima je povjerena vlast, pridržavaju u. jedno je od temeljnih pitanja političkih i pravnih znanosti. Neki se klasični pisci oslanjaju na visoku svijest i moralnost suverena kao utjelovljenja vlasti (Th. Hobbes, J. Austin), drugi, pak, smatraju da to nije dovoljno, te nastoje razraditi ustavnu tehniku kojom bi se ograničili vladatelji (J. Locke, Ch. de Montesquieu). Kao najvažnije sred-

stvo preporučaju diobu vlasti i po horizontali (zakonodavstvo, uprava i pravosuđe) i po vertikali (teritoriju: federalizam i lokalna samouprava). Takva dioba imala bi osigurati uzajamni nadzor i ograničavanje, te »pergamentne barijere« ustava (J. Madison) učiniti djelotvornim. Francuska Deklaracija prava čovjeka i građanina iz 1789. izjednačava primjenu diobe vlasti, uz garancije sloboda i prava, sa samim pojmom u. Najtemeljitije je načelo diobe vlasti razrađeno američkim Ustavom iz 1787. god., čime je postavljen temelj razvitku sustava »kočnica i ravnoteža« na svim razinama i u svim institucijama organizacije vlasti. Samo suprotstavljanje ambicije ambiciji omogućit će djelotvornost ustavnih ograničenja; jedino vlast može ograničavati drugu vlast (*Federalisti*, 1781). Blažu varijantu diobe vlasti primjenjuju evropske parlamentarne države.

U. tzv. socijalističkih zemalja (→ *REALNI SOCIJALIZAM*) ovaj su problem zanemarivali, prihvaćajući koncepciju tzv. demokratskog jedinstva vlasti, koja bi imala biti koncentrirana u skupštinama. Ta koncepcija, iako se i ranije javljala u političkoj misli (npr. jakobinaca), nikada nije niti može biti ostvarena. Zbog toga je u svim takvim zemljama naročito zaoštren problem tzv. realnog ustava. Uvijek i svugdje postoji, naime, određeno odstupanje stvarnog ponašanja političkih institucija od opisa sadržanog u u. Zbog toga teorija razlikuje pojmove: normativni, nominalni, i semantički ustav (K. Loewenstein). Normativni ustav u velikoj mjeri odražava stvarne političke odnose, tako da se približava pojmu realnog ustava, iako pisani tekst uvijek nadopunjuju običaji nastali praksom. Takva je većina u. zapadnih demokracija. Nominalni ustav predstavlja deklaraciju javne vlasti od koje se očekuje da u budućnosti postane zbiljom. Takve u. donose države koje pod utjecajem zapadne tradicije proglašavaju namjeru uspostavljanja ustavnosti, ali je ne uspijevaju stabilizirati, poput nekih južnoameričkih ili afričkih zemalja. Semantički ustav predstavlja ustvari samo zastor

iza kojeg se prikrivaju stvarni odnosi vlasti, a svrha im je stvaranje privida demokratskih političkih procesa. U. tzv. socijalističkih zemalja, kao i drugih jednostranačkih režima, primjer su te kategorije. Uvođenje višestranačkog sustava (→ POLITIČKE STRANKE) predstavlja stoga nužan uvjet i šansu ostvarenja ustavnosti. Kraljevina u Jugoslaviji (1918–1941) imala je dva ustavna akta: Ustav Kraljevine SHS, tzv. Vidovdanski ustav iz 1921, te Ustav Kraljevine Jugoslavije, tzv. Oktroirani ustav iz 1931. god. Važan ustavni akt bila je i Uredba o Banovini Hrvatskoj iz 1939. Nakon rata doneseni su Ustav FNRJ iz 1946; Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja i saveznim organima vlasti iz 1953. god.; Ustav SFRJ iz 1963. s izmjenama 1967, 1968. i 1971. god.; te Ustav SFRJ iz 1974, mijenjan 1981. i 1988. godine. Ustav SR Hrvatske iz 1974. god. mijenjan je 1981, 1986, 1989, te dvaput 1990. godine. Republika Hrvatska priprema donošenje novog, cjelovitog u. Sudbina saveznog Ustava je neizvjesna i ovisi o sudbini političke zajednice jugoslavenskih republika kao federacije ili konfederacije (→ DRŽAVA). Savezni ustav moguće je izmijeniti samo uz suglasnost svih republika i autonomnih pokrajina koju daju njihove skupštine. *HS*

KLJUČNI POJMOVI: USTAVNOST, KONSTITUCIONALIZAM, DIOBA VLASTI, NARODNA SUVERENOST, PRAVNA DRŽAVA, VLADAVINA PRAVA, REALNI USTAV, REVIZIJA USTAVA, POLITIČKI PROCES

LITERATURA: C. J. Friedrich, *Constitutional Government and Democracy*, Boston 1946; P. Biscaretti di Ruffia, *Introducione al Diritto Constituzionale comparato*, Milano 1984; L. H. Tribe, *American Constitutional Law*, New York 1988; G. Burdeau, *Droit constitutionnel et institutions politiques*, Paris 1965; J. Stefanović, *Ustavno pravo FNRJ i komparativno, I i II*, Zagreb 1956; M. Jovičić, *Veliki ustavni sistemi*, Beograd 1983.

ZAKON (grč. *nómos*, lat. *lex*, engl. *law*, njem. *Gesetz*, franc. *loi*) je pojam s veoma širokim opsegom upotrebe, kako u prirodnim, tako i u društvenim znanostima, posebice u etici, politici i pravu. I u najširem

smislu njegovo je značenje dvojako – on s jedne strane označava uočenu i očekivanu pravilnost odnosa i ponašanja (naročito u tzv. empirijskim znanostima), dok s druge strane (naročito u pravnim i političkim znanostima) ima značenje zapovijedi koju viši autoritet (bog, država ili pojedinac) upućuje određenom krugu adresata (pojedincima i zajednicama) da bi motivirao njihovo ponašanje u željenom smjeru, prijeteći u protivnom slučaju nekom nepoželjnom posljedicom (sankcijom).

Ključno mjesto pojam z. svakako ima u pravu, na što upućuje već i jezična istovjetnost izraza za »zakon« i »pravo« u nekim jezicima (npr. engl. *law*). Pojam z. nije međutim jednoznačan ni tamo: ponekad označuje sankcioniranu zapovijed (pravnu normu), skup normi ili dio norme, ali može označavati i pravni akt koji sadrži pravne norme ili njihove pojedine dijelove. Tom se aktu onda eventualno postavljaju i određeni uvjeti u pogledu njegova sadržaja i/ili načina donošenja (→ ZAKONODAVSTVO; → NOMOTEHNIKA).

Prirodoznanstveni i pravni pojam z. izvorno imaju jedinstveno porijeklo: u starogrčkom *nomos*-u kao vječnom i nepromjenjivom svjetskom poretku *(lex aeterna et perpetua)* koji objedinjuje teorijsku (opis odnosa u prirodi) i praktičku (etičku i pravnu) dimenziju. U ranim kulturama inzistira se osim toga i na božanskom porijeklu z. *(teonomija)*, iz koga autoritet crpu i prvi mitski zakonodavci (Hamurabi, Mojsije, Solon). Za ispravnost pravorijeka često se traži poštivanje određenih strogo formaliziranih ritualnih obrazaca, uz svečano izricanje propisanih formula *(legum dictio)*. Počevši od sofista, počinje se međutim razlikovati pojam prirodnog i božanskog zakona *(lex naturalis, lex divina)* od pojma političkog i ljudskog zakona *(lex positiva, lex humana)*. Potonji se naime počinje svoditi na pozitiviranu volju nosilaca političke moći: z. kao »pravo jačega« može sadržavati proizvoljnu zapovijed vladara, koja njega samoga ne obvezuje.

Paralelno s takvim voluntarističkim poimanjem z. održava se međutim i racionalističko učenje o → PRIRODNOM PRAVU: z. treba biti najviši izraz uma *(Lex est summa ratio*; Ciceron). Umnost z. cijeni se pritom prema vladajućim moralnim standardima. Dok je voluntarističko shvaćanje indiferentno prema sadržaju z., tj. smatra da se z., bez obzira na njegov sadržaj mora poštivati (strogi legalizam), nepravedan z. prema racionalističkoj teoriji nije z. *(Lex iniusta non est lex)*, dakle pravno ne obvezuje i svako ga može prekršiti (→ GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST). Kompromisno stajalište nalazimo kod T. Akvinskoga i neotomizma koji razlikuju moralnu (»unutarnju«, *in foro interno*) i pravnu obveznost (»vanjsku«, *in foro externo*). Nepravedan z. prema Akvinskome moralno ne obvezuje, ali ga se pravno mora poštovati, da bi bilo izbjegnuto veće zlo (**umjereni legalizam**).

S povećanim stupnjem formalizacije pravila ponašanja i djelovanja, te odgovarajućim narastanjem važnosti pravne regulative (**juristifikacija**) već u rimskoj *civitas*, a zatim i u srednjovjekovnoj Evropi počam od 12. st., razvijene su i daljnje pravnotehničke distinkcije. Jedna od njih, koja potječe iz Justinijanovog doba, je razlikovanje između »starih« i »novih« izvora prava – nepisanog običajnog prava *(ius)* i pisanog, autoritativno objavljenog prava *(lex)*. Slično je i srednjovjekovno razlikovanje između *mos* i *lex* – tradiranog (nepisanog) i kodificiranog (pisanog) prava. Dugo vođena diskusija oko primata jednog od ta dva pravna izvora bila je ovisna o pitanju dosega vladarevih zakonodavnih kompetencija, koje je u početku rješavano nedvosmislenom vezanošću vladara uz »stare pravice« *(Lex, non voluntas, facit regem*). Tek nakon što je usvojeno stajalište da suveren nema samo ovlaštenje tumačiti i nadopunjavati staro običajno prvo, već može donositi i nove propise, prihvaćen je primat novog, pisanog prava i načelo mjerodavnosti kasnijeg z.: *Lex posterior derogat legi priori.*

Iz rimskog prava potječe, isprva neodlučno, i

zahtjev za općenitošću z. s odgovarajućom distinkcijom *lex/privilegia*. Nasuprot apstraktno formuliranog općeg pravila *(lex)*, privilegija (od *privi legis* – pojedinačno pravo, povlastica) predstavlja pojedinačnu pravnu mjeru koja dodjeljuje i imunitete individualiziranim pravnim subjektima. Dok u pravu starog Rima z. igraju relativno značajnu ulogu, sustav privilegija čini osnovnu karakteristiku pravnog partikularizma srednjeg vijeka. Počeci raspada feudalnog i staleškog ustrojstva praćeni su upravo intenzivnom borbom protiv privilegija i nastojanjem za centralizacijom i koncentracijom vlasti u rukama monarha. Teoretičari suverenosti, počevši od J. Bodina, smatraju da baš monopol na donošenje općih zakona čini osnovno obilježje vrhovne državne vlasti (→ DRŽAVA; → SUVERENOST). Prve apsolutne monarhije nastaju realizacijom te teze – kralj postaje *lex animata*, utjelovljenje z.

Prvi novovjekovni teoretičari, sukladno postulatu o odvajanju etike i politike, te o svođenju politike na faktičke odnose moći (N. Machiavelli) potenciraju još uvijek voluntaristički pojam z., ponekad međutim čineći obrat izražavajući apsolutne zakonodavne prerogative nosioca političke moći i prirodopravnim terminima (B. de Spinoza). Vezanost z. uz samovolju suverena nalazimo u čistom obliku i kod Th. Hobbesa – *Authoritas, non veritas facit legem*. Međutim njegova definicija z. vezana je i uz teoriju društvenog ugovora: osnovna svrha pokoravanja suverenovim zapovijedima' je očuvanje vlastitog života, te su neobvezujući svi z. koji ugrožavaju pravo na život podanika.

Daljnjim razvitkom teorija društvenog ugovora, ovaj put u njihovom liberalnom i demokratskom obliku (→ LIBERALIZAM; → DEMOKRACIJA) pronalaze se umjesto prirodnog prava (koje sve češće, u konzervativnom obliku, preuzimaju pobornici apsolutizma) novi obrasci sužavanja i ograničavanja pojma z. To se događa u tri osnovna pravca: naglašavanjem formalnih zahtjeva postavljenih strukturi z. i pravnog

sistema, borbom za što širu participaciju pri donošenju z. i podjelu vlasti, te ograničavanjem dosega z. njegovim svođenjem na instrument zaštite tzv. osnovnih prava pojedinaca (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA).

Liberalizam polazi od pretpostavke primata individualne slobode i pravne jednakosti pojedinaca, čija je zaštita ujedno i svrha udruživanja u političku zajednicu (J. Locke, J. S. Mill). Individualna sloboda najčešće se specificira navođenjem spiska tzv. osnovnih prava, u koje se država načelno ne smije miješati. Z. je načelno opravdan jedino ukoliko ta prava štiti određujući granice gdje korištenje individualnih prava počinje zadirati u isto takva prava drugih (I. Kant). S obzirom na načelnu jednakost skupa prava svakog pojedinca, z. mora biti općenit i apstraktan, dakle odnositi se na unaprijed neodređen krug slučajeva i adresata, no mora biti dovoljno određen da bi omogućio nedvoznačnu interpretaciju (zabrana tzv. **općih klauzula** i **pravnih standarda**). Također, z. ne smije imati povratnu snagu i mora biti dostupan javnosti (zabrana **retroaktivnosti**; »Zakon s povratnim djelovanjem nije zakon« – B. Constant). Naposljetku, sistemski je zahtjev liberalizma da skup z. neproturječno pokriva sve potencijalne sporne slučajeve: pravni sistem treba biti zatvoren i konzistentan, bez tzv. **pravnih praznina**.

Unatoč sužavanju pojma z., njegova važnost u životu političke zajednice u doba liberalizma raste. Prema liberalizmu naime svaka se vlast smije vršiti isključivo na osnovu z. i mora biti utemeljena u z. (načelo **zakonitosti**): »Biti slobodan znači ne biti ovisan ni o čemu drugome do o zakonu« (Voltaire). Na toj se tezi temelji i doktrina o **vladavini zakona**, a ne ljudi, odnosno o **pravnoj državi**. U tu svrhu, suci se pri primjeni prava strogo vežu za z. (**dogmatska, egzegetska interpretacija**), te se oštro razlikuju kompetencije → ZAKONODAVSTVA i → UPRAVE, a neke se vrste društvenih odnosa izuzimaju iz dosega pojedinačnih akata (**zakonski rezervati**).

Demokratska teorija (→ DEMOKRACIJA), uz inzistiranje na formalnoj općenitosti z. postavlja dodatne zahtjeve ličnosti zakonodavca. Z. kao izraz opće volje treba biti proizvod autonomije svakog pojedinca, iz čega proizlazi zahtjev za osobnim sudjelovanjem svakog člana političke zajednice u zakonodavnom tijelu (J. J. Rousseau). Iako neprovediv u tako radikalnom smislu, zahtjev za što širom participacijom naroda u legislativi bio je postupno realiziran u praksi evropskog → PARLAMENTARIZMA i predstavničke → DEMOKRACIJE, da bi danas bila opće prihvaćena teza o nužnosti demokratske legitimnosti z. (→ LEGITIMIRANJE PORETKA). Teorija o podjeli vlasti na zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast (Montesquieu) dodatno je pridonijela postupnom izuzimanju poglavara iz procesa zakonodavstva. U složenoj igri međusobno kontrolirajućih nosilaca vlasti ona je također postavila dodatne proceduralne zahtjeve pojmu z. Z. se sada smatra samo akt donesen u odgovarajućem obliku, u propisanom postupku i od ovlaštenog donosioca (otuda potječe i razlikovanje z. u **formalnom** i z. u **materijalnom smislu**).

Iako liberalno i demokratsko poimanje z. predstavlja još uvijek okosnicu suvremene pravne teorije, neke nove socijalne pretpostavke značajno utječu na promjenu uloge i funkcije z. u suvremenim društvima. Njegovo mjesto kao glavnog instrumenta socijalne regulacije ozbiljno ugrožava pojava tzv. paradržavnih (privrednih, društvenih) regulativa, često poznatih samo uskom krugu osoba. Uloga → POLITIČKIH STRANAKA u transmisiji vlasti i gotovo isključiva zakonodavna inicijativa uprave često onemogućava široku → PARTICIPACIJU i ulogu → JAVNOSTI pri donošenju z. U uvjetima vladavine monopola općenitost z. više ne jamči pravnu → JEDNAKOST. Poplava z., ali i tzv. podzakonskih akata u tzv. socijalnoj državi dovodi do hipertrofije propisa. Mnoge uvjete koje liberalna teorija postavlja z. niječu korporativističke i totalitarne → IDEOLOGIJE (→ KORPORATIVIZAM; → TOTALITARIZAM). Unatoč svemu, z. ostaje i dalje

najznačajniji regulativni instrument suvremenih demokratskih država, a načelo zakonitosti jedan od osnovnih jamaca poštivanja ljudskih prava. *AU*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, PRAVO, PRIRODNO PRAVO, SUVERENOST, DEMOKRACIJA

LITERATURA: Monteskje, *O duhu zakona*, Beograd 1989; F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; M. Jovičić, *Zakon i zakonitost*, Beograd 1977.

UPRAVA (lat. *administratio*, engl. *administration*, njem. *Verwaltung*, franc. *administration*) je skup organizacija u kojima ljudi kao svoje stalno zanimanje obavljaju društvene poslove na temelju trajne podjele dužnosti i ovlasti. Društveni poslovi nisu uvijek i svugdje jednako određeni. Izvorno, oni znače obranu vanjske i unutarnje sigurnosti postojećeg političkog poretka izraženog u → DRŽAVI. Stoga je i u., izvorno, državna uprava.

Suvremena državna uprava počela se razvijati u Evropi u 17. st. iz svite i dvorova kasnofeudalnih vladara. Umjesto počasne službe dvorjanika – plemića i svećenika, vladar prenosi ovlasti i raspodjeljuje dužnosti na profesionalne upravne službenike. Ta sistematizacija i profesionalizacija u. omogućuje koncentraciju vlasti u rukama vladara. Poslovi državne uprave podijeljeni su na pet osnovnih područja ili resora: vojska (→ ORGANI REPRESIJE), → VANJSKI POSLOVI, → PRAVOSUĐE, unutarnji poslovi (policija → ORGANI REPRESIJE), → FINANCIJE.

Politička kritika → MONARHIJE u građanskim reformama i revolucijama u 18. i 19. st. zahvatila je i u. kao instrument monarhove vlasti. Umjesto apsolutne vlasti vladara uvode se skupštine izabranih zastupnika građana koje politički kontroliraju državnu upravu. Skupštine (→ PARLAMENT) postavljaju i smjenjuju vladu koja vodi u. i odgovara za nju. Zastupnici mogu postavljati pitanja, pokretati istrage i zahtijevati sankcije u vezi s radom ili neradom državne uprave. Skupštine donose → ZAKONE koji su obavezni

za u., a poštivanje tih propisa kontroliraju neovisni sudovi. Posljedica je tih mjera stvarna dekoncentracija državne vlasti. Ali ideje o dekoncentraciji idu još dalje. Smatra se da državnu djelatnost valja ograničiti na najmanju mjeru, na kontrolu da li se svi pridržavaju zakona. To je ideja tzv. noćobdijske države. Ideolozi socijalističke orijentacije toga vremena idu još dalje tvrdeći da će država u budućem besklasnom društvu (→ *KOMUNIZAM*) biti uopće nepotrebna, pa će odumrijeti.

Stvarni razvoj društava u 19. i 20. st., međutim, krenuo je u obratnom smjeru. Industrijalizacija i urbanizacija značajno je proširila krug društvenih poslova. Trebalo je regulirati industriju da se spriječe štete koje bi ona mogla nanijeti ljudima. Trebalo je organizirati poslove koje na selu stvarno svako kućanstvo obavlja za sebe – kao što je opskrba vodom, rasvjeta, grijanje, otprema otpada, pa i obrazovanje djece, briga o zdravlju i o bolesnima i nezbrinutima. Trebalo je poduzimati mjere da bi se izbjegle posljedice povremenih kriza u tržišnom gospodarstvu. S vremenom se razvija shvaćanje da bi država trebala biti odgovorna za minimalnu ekonomsku i socijalnu sigurnost svakog pojedinca. Te su potrebe dovele do značajnog porasta državne uprave, centralne i lokalne, koja je preuzela odgovarajuće poslove. Pored izvornih pet funkcija u. kao vlasti nastaje pet novih velikih područja u. kao javne službe. To su privredne službe za regulaciju, nadzor i unapređivanje pojedinih privrednih grana; zatim društvene službe za školstvo i prosvjetu (→ ŠKOLSTVO), za → ZDRAVSTVO, za socijalnu zaštitu, socijalno osiguranje i → SOCIJALNU POLITIKU; tehničke službe za promet u svim vidovima, za komunikacije svim sredstvima, za opskrbu energijom u svim oblicima; komunalne službe za sve veći broj djelatnosti – od saobraćaja do čistoće i od urbanizma do rekreacije – koje su uvjet egzistencije suvremenih gradova; konačno, informacijske službe – kao što su statistika, katastar ili hidrometeorološka služba – koje prikupljaju informacije i stav-

ljaju ih na raspolaganje neodređenom krugu interesenata. Došlo je, u stvari, do nove koncentracije državne uprave koja, u svojim ekstremnim oblicima potpune kontrole privrede i društva, otvara problem birokratske vlasti, naime vladanja, ne na temelju mandata dobivenog na periodičkim → IZBORIMA, već osloncem na silno narasli i opet, zapravo, nekontrolirani državni upravni aparat.

To je i polazište za novo kretanje u suprotnom smjeru. U drugoj se polovici 20. st. ponovo otkrivaju mogućnosti samoregulacije putem tržišta koje je sada organiziranije i složenije nego prije 200 godina. Ponovo se cijene prednosti demokratskog političkog uređenja (→ DEMOKRACIJA) i političke kontrole državne uprave. Osim toga, društvena diferencijacija stvara sve veći broj paralelnih centara utjecaja u društvu i time iznutra dovodi u pitanje monopol utjecaja države i državne uprave, dok povezivanje ljudi i organizacija izvan državnih granica, pa i povezivanje samih država, dovodi u pitanje → SUVERENOST pojedine → DRŽAVE prema ostalom svijetu. Posljedica je tog razvoja nova dekoncentracija državne uprave koja, u stvari, prestaje biti isključivo državna budući da pojedine upravne organizacije izlaze iz sklopa državne uprave i počinju funkcionirati autonomno (na primjer mreže školskih, zdravstvenih ili socijalnih ustanova), a da pojedine društvene poslove preuzimaju organizacije koje su od svog početka nedržavne (kao što su komore, sindikati, ili udruženja građana). Umjesto o državnoj upravi sve je smislenije govoriti o **upravi javnog sektora**.

EP

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, POLITIČKA KONTROLA, KONCENTRACIJA I DEKONCENTRACIJA, BIROKRACIJA, JAVNI SEKTOR

LITERATURA: E. Barker, *The Development of Public Services in Western Europe 1660–1930*, Oxford 1944; F. X. Kaufmann, D. Majone, V. Ostrom, *Guidance, Control and Evaluation in the Public Sector*, Berlin – New York 1986, E. Pusić, *Upravni sistemi*, Zagreb 1985.

FINANCIJE I POREZI

FINANCIJE (engl. *finance*, njem. *Finanz*, franc. *finance*) su u najširem smislu novčano gospodarstvo, ali i nauka o financijama, financijska znanost, državni prihodi, gotovina, pa i organ državne uprave (→ UPRAVA) u čijem je djelokrugu razrez i naplata poreza. Riječ »financije« potječe iz srednjovjekovnog latinskog *finare*, a općenito je značila plaćanje. U današnjem se smislu prvi put javila u Francuskoj u 15. st. odakle se u istom značenju i s istim nazivom proširila po Evropi. F. obuhvaćaju financijsku djelatnost države i javno-pravnih tijela, bankarskih i drugih financijskih organizacija, fizičkih i privatno-pravnih osoba.

Financijska djelatnost → DRŽAVE naziva se **javnim financijama**. Time se izražava razlika u odnosu na privatne financije. Ta se razlika očituje u načinu stjecanja, upravljanja i trošenja financijskih sredstava. Država ih stječe prinudnim putem, ali i djelatnošću svojih organa i privređivanjem. Fizičke i privatno-pravne osobe stječu ih pretežno privređivanjem. Djelatnost privatnih osoba usmjerena je na ostvarenje dobiti, a djelatnost države u prvom redu na zadovoljavanje društvenih potreba (→ INTERES).

Osnovne institucije javnih financija su **prihodi** i **rashodi** (koji se nazivaju i javnim, javno-pravnim, odnosno državnim) i instrumenti njihova ostvarenja. Instrumenti ostvarenja javnih prihoda su porezi, carine, takse, doprinosi, javni zajmovi i dr. Država ih ostvaruje na osnovi svoje financijske → SUVERENOSTI. Instrumenti javnih rashoda su budžet, fond, financijski plan, financijski program i dr. Namijenjeni su financiranju zadataka državnih organa i organizacija.

Porezi su najizdašniji dio javno-pravnih prihoda. U ukupnim prihodima suvremenih država sudjeluju s više od 90%. Bili su poznati još u antičko doba. Prije 200 godina su dobili značenje koje imaju danas. **Taksa** je naknada za nematerijalnu, intelektualnu

uslugu koju je državni organ učinio taksenom obvezniku na njegov zahtjev. Takse mogu biti savezne, lokalne, sudske, administrativne, konzularne, carinske i sl. Plaćaju se u taksenim vrijednostima ili u gotovu novcu. **Doprinos** se plaća državi za stvarnu ili pretpostavljenu materijalnu korist koju obveznik ima od neke njene aktivnosti. Npr. izgradnja nasipa u javnom interesu sprečava poplavljivanje njegove zemlje. Doprinosom se nazivaju i davanja nedržavnim organima i organizacijama (doprinosi za socijalno osiguranje, doprinosi privrednim komorama, vodni doprinosi, itd.).

Sve su to redovni i nepovratni prihodi države.

Javni zajam je izvanredan i povratan prihod države. Najpoznatiji su unutrašnji i vanjski, dobrovoljni, patriotski i prisilni javni zajam.

Najvažniji instrument javnih rashoda je budžet, a postoje još fond, financijski plan, financijski program i posebni račun. **Budžet** je u pravilu jednogodišnji plan prihoda i rashoda države ili užeg javno-pravnog tijela. Donosi ga predstavnička skupština (→ PARLAMENT). Na sadržaj budžeta, njegovu izradu, donošenje i izvršenje primjenjuju se određena budžetska načela (potpunosti, realnosti, ravnoteže, javnosti, prethodnog odobrenja i dr.). **Fond** čine novčana sredstva namijenjena određenoj svrsi. Primjenjuje se za financiranje djelatnosti koja zahtijeva stabilan i trajan izvor prihoda i poslovan odnos prema njihovom trošenju. Fond ima svoje organe (upravni odbor i dr.). Može biti samostalan ili vezan uz budžet. **Financijski plan** je instrument planiranja prihoda i raspodjele sredstava u organima uprave, sudovima, poduzećima i dr. Donosi se za razdoblje od jedne godine. Pojedine države donose višegodišnje financijske planove koji imaju ekonomsku funkciju. **Financijski program** je instrument kojim se financiraju akcije neprivrednog karaktera, a traju duže od godine dana.

Banka je najpoznatija financijska organizacija. Njena je osnovna djelatnost uzimanje i davanje

kredita i posredovanje u novčanim plaćanjima. Obavlja se prema načelima likvidnosti, sigurnosti i rentabilnosti. Banke mogu biti centralne ili emisione, komercijalne, razvojne, poslovne i štedionice. **Osiguravajuća društva** su financijske organizacije posebne vrste.

Financijska djelatnost pravnih osoba naziva se **poslovnim financijama**. Tom se djelatnošću pribavljaju financijska sredstva i optimalno raspoređuju radi ostvarenja njihovih ciljeva.

POREZ (lat. *tributum*, engl. *tax*, njem. *Steuer*, franc. *impôt*) je nastao pretvaranjem povremenih i dobrovoljnih davanja u stalna i prisilna. P. se plaća pod prijetnjom državne prisile temeljene na njenoj financijskoj → SUVERENOSTI. Sredstva ubrana p. su nepovratna, u pravilu nemaju unaprijed utvrđenu namjenu niti država za njih daje neposrednu naknadu. P. se uvijek ubire u javnom interesu, a danas gotovo isključivo u novcu.

Oporezivanje se provodi prema financijsko-političkim, ekonomsko-političkim, socijalno-političkim i porezno-tehničkim načelima. Oporezivanje je postupak utvrđivanja činjenica koje se odnose na poreznu sposobnost poreznog obveznika, utvrđivanje osnovice od koje se plaća p., primjene vrste porezne stope, priznavanja porezne olakšice ili oslobođenja, izračunavanje iznosa poreznog duga i naplate p.

Porezna sposobnost ili porezna snaga je ekonomska mogućnost poreznog obveznika da plati p. Porezni obveznik je fizička ili pravna (korporacija, ustanova) osoba koja je prema propisima dužna izvršiti poreznu obvezu. Porezna je osnovica u najširem smislu vrijednost poreznog objekta. Porezni je objekt svaka ekonomska činjenica (prihod, dohodak, potrošnja i sl.), koja je osnova za uvođenje p.

Porezna stopa je u postotku (rjeđe u apsolutnom iznosu) izraženi dio vrijednosti porezne jedinice pomoću koje se utvrđuje porezna obveza. Porezne stope mogu biti proporcionalne i progresivne. Pro-

porcionalne se ne mijenjaju promjenom osnovice. Progresivne rastu s porastom osnovice.

U poreznom sustavu svake države postoji više vrsta p. ili poreznih oblika. Njihovim se ubiranjem uvijek ostvaruje fiskalni cilj, jer se svi porezni prihodi slijevaju u državnu blagajnu. Međutim, primjenom odgovarajućih vrsta p. kao i određenom poreznom politikom mogu se ostvarivati ekonomski, socijalni i drugi ciljevi.

Svi se p. mogu grupirati prema određenim kriterijima i promatrati s određenih stajališta. Najpoznatija je podjela p. na neposredne i posredne. Neposredni porezi se plaćaju prije trošenja dohotka, npr. porez na dohodak, a posredni se plaćaju prilikom njegova trošenja, npr. porez na promet.

Specifičan oblik poreza na promet su carine. Plaćaju se na robu koja prelazi carinsku granicu. Najpoznatije su uvozne i izvozne s obzirom na smjer kretanja robe, a s obzirom na cilj fiskalne, ekonomske i socijalne. *LH*

KLJUČNI POJMOVI: BANKA, BUDŽET, JAVNI PRIHODI, JAVNI RASHODI, POREZ, POSLOVNE FINANCIJE

LITERATURA: B. Jelčić, *Nauka o financijama i financijsko pravo*, Zagreb 1990; A. Katunarić, *Banka*, Zagreb 1988; J. Lovčević, *Institucije javnih finansija*, Beograd 1979; R. Musgrave, *Teorija javnih financija*, Beograd 1973; A. Perić, *Financijska teorija i politika*, Beograd 1981.

KULTURNA POLITIKA (engl. *cultural policy*, njem. *Kulturpolitik*, franc. *politique culturelle*), u suvremenom značenju riječi razvila se od kraja drugog svjetskog rata pod okriljem UNESCO-a. Označuje ukupnost planiranih kulturnih akcija na temelju globalne vizije društvenog i kulturnog razvitka, određene kulturne situacije i kulturnih potreba, te zatečenog kulturnog standarda. Kulturnom se politikom usmjeruje i unapređuje kulturni život → ZAJEDNICE u rasponu od kulture svakidašnjeg života do umjetničkog stvaralaštva. U svojim projekcijama kulturna

politika polazi od datosti, ali se naglašeno određuje prema budućnosti (dugoročnim planiranjem kulturnih akcija). Konkretna zadaća kulturne politike je, primjerice, utvrđivanje kulturne situacije, određivanje kulturnog standarda i kulturnih potreba, vrednovanja rada kulturnih institucija i njihovih programa, praćenje i unapređivanje sistema financiranja, poticanje kulturnog stvaralaštva, obrazovanje kadra za kulturne djelatnosti, demokratizacija kulturnog života, zaštita kulturne baštine, stvaranje uvjeta za nove oblike kulturnog izražavanja, multikulturna suradnja i dr.

Da bi se pripremila dugoročna projekcija kulturnog razvitka, valja raspolagati neophodnim pokazateljima. Analitička deskripcija (sociografski pristup) **kulturne situacije** jedna je od prvih zadaća djelotvornog planiranja **kulturnih akcija**. Deskripcijom kulturne situacije utvrđuje se dostignuti kulturni standard (materijalni uvjeti za kulturni život zajednice i pojedinca, broj i opremljenost kulturnih institucija: biblioteke, izdavačka poduzeća, knjižare, kazališta, muzeji, galerije, kinematografi, obrazovne i medijske institucije, omladinski kulturni centri, te druge srodne institucije). Kulturne potrebe (uspostavljanje aktivnog odnosa između čovjekove predispozicije i nekog kulturnog sadržaja) je također neophodno odrediti. Deskripcija kulturne situacije, zatečenog kulturnog standarda i kulturnih potreba pretpostavka su planiranja u kulturi i utvrđivanja željenog kulturnog standarda. Kulturna politika se konkretizira u akciji. Uvidom u kulturnu akciju očituje se uspjeh ili neuspjeh planiranih kulturnih sadržaja. Vrednovanje rada (socio-kulturološki pristup) kulturnih institucija i njihovih programa pokazuje da li je kulturna akcija upravo one kvalitete koju se želi postići imajući na umu planirane kulturne ciljeve. Analiza sadržaja rada je svojevrsna elaboracija aktivnosti u određenom vremenskom razdoblju i objektivni pokazatelj bez kojega se ne može vrednovati uloga i mjesto neke kulturne institucije.

Demokratizacija kulture podrazumijeva ostvarenje prava na kulturu (poput prava na rad). Sistemom financiranja i planiranja kulturnih akcija valja stvoriti preduvjete za masovno sudjelovanje u kulturnom životu, za slobodno izražavanje kulturnih raznolikosti uz maksimalnu toleranciju svih inicijativa u kulturi koje pridonose kulturnom razvitku. Uvidom u postojeće koncepte kulturne politike u svijetu moguće je raspoznati njena dva modela: humanistički i tržišni. Ta je podjela uvjetna, budući da se oni često isprepliću. Humanistički model temelji se na uvjerenju da kultura bitno određuje pojedinca (→ DRŽAVLJANIN) i → DRUŠTVO u cjelini. Ako se neko društvo nije u stanju kulturno odrediti, ono gubi svoj kulturni identitet. Društvo je dužno osigurati što efikasniji protok kulturnih informacija (sadržaja) i što podesnije uvjete za njihove tvorbe, te mogućnosti njihova prihvata. Tržišni model u kulturnoj politici vrednuje kulturne sadržaje kao potrošna dobra podvrgnuta zakonima tržišta. Tržišno usmjerenje forsira ono što se trenutno potražuje, bez obzira na to da li se radi o autentičnom kulturnom sadržaju. Sljedbenici takve orijentacije često nude isprazne sadržaje kao kulturne. Takva je pozicija u biti nastojanje da se deproblematizira čovjekov život, osigura bijeg u fiktivne svjetove (šund literatura, kič tv-serije, i sl.). Tržišna pragmatičnost odriče kulturi njen humanistički aspekt ili ga stavlja u drugi plan. *TM*

KLJUČNI POJMOVI: KULTURNA SITUACIJA, KULTURNI STANDARD, KULTURNE POTREBE

LITERATURA: E. Girard, *Kulturni razvoj. Iskustva i politike*, Zagreb 1977; T. Martinić, *Kultura kao samoodređenje*, Zagreb 1986.

POPULACIJSKA POLITIKA (engl. *population politics*, njem. *Populationpolitik*, franc. *politique de population*) označava niz sustavnih zakonskih mjera i akcija → DRŽAVE u usmjeravanju razvoja vlastitog stanovništva.

Na brojčani rast i strukturu stanovništva neke zemlje utječu autonomni, ali i neautonomni činitelji. Većina država stoga nastoji razvoj vlastitog stanovništva uskladiti sa svojim gospodarskim, društvenim i političkim programima razvoja. Populacijska politika u užem smislu označava, međutim, državnu intervenciju u razvoj stanovništva iz »isključivo demografskih razloga« (pri čemu su svi ostali ciljevi zapravo prikriveni). Kao takav »isključivo demografski cilj« navodi se, na primjer, ublažavanje rasta stanovništva (zemlje u razvoju) ili poticanje rasta (visokorazvijene zemlje sjeverno-zapadne Evrope). Tako shvaćena populacijska politika danas se rijetko primjenjuje. Susrećemo je još samo u propagandi nekih međunarodnih organizacija (primjerice UNFPA – svjetski fond za populacijske aktivnosti) u zemljama u razvoju, te u mjerama državne regulative u Kini.

Većina država, u kojima je populacijska politika ozakonjena, provodi populacijsku politiku u širem smislu. Ona podrazumijeva skup mjera i akcija koje provode nacionalne ili lokalne vlasti i organizacije ili grupe građana sa zajedničkim → INTERESIMA kojima se, direktno ili implicitno, utječe na veličinu, stopu rasta, strukturu i razmještaj stanovništva (Fuchs i Demko), a koje su usklađene s postavljenim ciljevima gospodarskog, socijalnog i političkog razvoja.

Znanost koja proučava zakonitosti porasta i opadanja, strukture i razmještaja stanovništva zove se demografija. Osnovni demografski procesi vezani su uz prirodno kretanje stanovništva (natalitet) i mehaničko kretanje stanovništva (migracije). Suvremena demografija razlikuje kvalitativne i kvantitativne tipove populacijskih politika. Cilj je kvalitativne populacijske politike (u teoriji se najčešće spominje eugenička) usmjeravanje kvalitete vlastita stanovništva. To poboljšanje kakvoće prirodnih i društvenih osobina stanovništva (M. Friganović) ne podrazumijeva nužno i jedino ozloglašenu politiku rasne ili nacionalne čistoće, koja pod pritiskom demokratskih snaga u civiliziranome društvu uglavnom iščezava.

Osnovni tipovi kvantitativnih populacijskih politika (usmjerenih na brojčanost stanovništva) su:

1. **ekspanzivna** – podupire visoku stopu nataliteta i useljavanje (imigraciju) radi osiguravanja reprodukcije stanovništva na istom ili višem nivou; npr. Izrael, Australija, neke zemlje Zapadne i Sjeverne Evrope;

2. **restriktivna** – zalaže se za nizak prirodni prirast i iseljavanje (emigraciju) svog stanovništva radi usporavanja rasta vlastita stanovništva; npr. neke azijske i afričke zemlje;

3. **redistributivna** – potiče unutarnje migracione tokove najčešće iz prenapučenih u manje napučene krajeve; npr. u Jugoslaviji poznate »kolonizacije« nakon oba svjetska rata.

Osobine i ciljevi pojedinih tipova populacijske politike mogu biti nacionalni, socijalni, ekonomski, vojno-politički i drugi, a ostvarenje kratkoročno, srednjoročno i dugoročno. Riječ je, dakle, o taktici (kratkoročno) i strategiji (dugoročno) vodećih snaga neke zemlje prema stanovništvu. U prostornom pogledu populacijska politika može biti opća, regionalna i posebna.

Mjere kojima se provodi populacijska politika mogu biti: dječji i obiteljski dodaci (→ SOCIJALNA POLITIKA), mjere fiskalne (→ FINANCIJE I POREZI) politike (posebni porez na neženje, nagrade majkama s većim brojem djece; diferencijalni porez na dohodak ovisno o broju djece u obitelji, politika dodjele stanova ili dodjele pomoći nezaposlenima i sl.), mjere koje olakšavaju funkciju materinstva (produženje porodiljskog dopusta, veća ulaganja u dječje jaslice, vrtiće i dr.), te primjenjivanje sredstava protiv začeća i sl. (A. Wertheimer–Baletić).

Uspješnost mjera populacijske politike u prvome redu ovisi o visini uloženih sredstava, o vrsti i obuhvatnosti tih mjera, ali i o načinu njihove primjene. (Tako je šezdesetih godina zabrana pobačaja u Rumunjskoj u dvije godine podigla nivo rodnosti gotovo za trećinu, što nije bio slučaj s Francuskom,

Mađarskom ili Japanom koji su uz zabranu pobačaja uveli i produženi porodiljski dopust, te povećani dječji dodatak.) Porast stanovništva u nekoj zemlji može varirati po regijama, ovisno o gospodarskoj i kulturnoj razvijenosti ili etničkom i vjerskom sastavu. U Jugoslaviji je porast stanovništva vrlo različit (npr. Vojvodina i Hrvatska imaju danas porast od 0,1%, Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina 1%, Kosovo 2,5%, itd.), što govori o nemogućnosti provođenja jedinstvene populacijske politike.

Danas se u svijetu općenito smatra da populacijska politika čini sastavni dio ukupne razvojne politike. Usmjeravanje kretanja stanovništva se stoga vrši u okviru planiranja ukupnog društvenog razvoja. U mjeri u kojoj kretanje stanovništva (prirodno i mehaničko) proizlazi iz populacijske politike u širem smislu, a to znači iz razvojne politike, samo stanovništvo postaje nosiocem razvoja (endogena varijabla), za razliku od tradicionalnog planiranja u kojem je stanovništvo tretirano kao puki objekt planiranja, odnosno egzogena varijabla. *JG*

KLJUČNI POJMOVI: DEMOGRAFIJA, STANOVNIŠTVO, SOCIJALNA POLITIKA, RAZVOJ

LITERATURA: A. Wertheimer-Baletic, *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvoj*, Zagreb 1982; D. Breznik, *Demografija*, Beograd 1980; M. Friganović, *Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1987; J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987.

RADNI ODNOSI (engl. *labour relations*, njem. *Arbeitsverhältnisse*, franc. *relations de travail*) su pravom uređeni društveni odnosi između → SUBJEKATA tih odnosa, a to znači pravni odnosi između radnika i organizacije odnosno poslodavca s utvrđenim pravima i obvezama. Sadržaj radnog odnosa jeste rad kao proces povezanih aktivnosti radno sposobnih pojedinaca i vlasnika sredstava rada i predmeta rada. Radni odnos, kao pravni odnos, jeste skup prava, obveza i odgovornosti subjekata tog odnosa.

Radni odnos jeste uvijek uzajamna veza dvaju subjekata na radu i u vezi s radom. Radnik obavlja radne operacije koje odredi poslodavac. To je sadržaj rada na radnom mjestu: u određenom trajanju, pod određenim uvjetima i za određenu plaću (osobni dohodak, naknada, berivo). »Pod radnim odnosom, u smislu ovog zakona, razumijeva se dobrovoljni odnos između radnika i organizacije odnosno poslodavca radi obavljanja određenih poslova i ekonomski svrsishodnoga i odgovornog korištenja sredstava i ostvarivanja prava i obveza što se stječu na radu i po osnovi rada« (član 1. stav 2. Zakona o osnovnim pravima iz radnoga odnosa »Sl. list SFRJ« br. 60/89).

Radni odnos određuju bitni (opći) elementi, koji ga razlikuju od drugih društvenih i pravnih odnosa (→ ZAKONODAVSTVO). Pravovaljan je samo onaj radni odnos koji ima sve bitne elemente kumulativno ispunjene.

Bitni elementi radnog odnosa su: dobrovoljnost, uključivanje radnika u organizaciju ili kod poslodavca, *faciendi necessitas*, tj. obveza radnika da će osobno obavljati rad u propisanom radnom vremenu (osobna radnopravna funkcionalna veza), subordinacija (podređenost), oneroznost (osobni dohodak, plaća), profesionalnost radnika i pravnost (pravna reguliranost).

Akti kojima se reguliraju radni odnosi različiti su u različitim državama. Ti akti su: → USTAV, → ZAKON, akti predsjednika, podzakonski akti, kolektivni ugovori, odluke arbitražnih organa, sudska praksa, pravila unutrašnjeg rada, akti međunarodnog porijekla, običaji i dr. Reguliranje radnih odnosa u Jugoslaviji vrši se brojnim heteronomnim i autonomnim propisima. U heteronomne propise spadaju: ustav, zakoni, podzakonski akti, autentična tumačenja, univerzalni i regionalni međunarodni propisi (akti Ujedinjenih naroda, konvencije i preporuke Međunarodne organizacije rada) i bilateralni međunarodni ugovori koje je Jugoslavija zaključila. Autonomni propisi su opći akti i kolektivni ugovori.

Radni odnos nastaje između dva subjekta. Jedan subjekt jeste uvijek fizička osoba, radno sposobna, koja neposredno izvršava određenu vrstu rada u organizaciji odnosno kod poslodavca. To je radnik, posloprimac, osoblje, namještenik, službenik i dr. Drugi subjekt jeste pravna ili fizička osoba koja ima materijalne elemente rada i koja radi njihove upotrebe angažira radnika u radnom odnosu: »organizacija« (poduzeće, organizacija društvenih djelatnosti, banka, organizacija za osiguranje, zadruga i sl.), odnosno »poslodavac« (građansko-pravna i fizička osoba, poljoprivredno gospodarstvo, predstavništvo stranih tvrtki, diplomatsko i konzularno predstavništvo u SFRJ i dr.).

Postupak zasnivanja radnih odnosa predstavlja zakonom, kolektivnim ugovorom i općim aktom utvrđena ovlaštenja organizacije odnosno poslodavca da u određenim rokovima i na način utvrđen tim aktima angažiraju radnika u radnom odnosu. U tom postupku ima nekoliko faza: utvrđivanje potrebe za novim radnikom, objavljivanje te potrebe, izbor i stupanje radnika na rad. Radni odnos se zasniva na neodređeno i na određeno vrijeme, danom stupanja radnika na rad na temelju odluke o izboru odnosno ugovora o zapošljavanju. Radni odnos može zasnovati osoba starija od 15 godina i koja posjeduje opću zdravstvenu sposobnost odnosno i druge heteronomnom ili autonomnom normom predviđene posebne uvjete (uzrast, spol, stručna sprema, radno iskustvo, posebna zdravstvena sposobnost i dr.).

Prava, obveze i odgovornosti subjekata čine sadržaj radnih odnosa i propisuju se unaprijed.

Osnovna prava radnika su: ograničeno radno vrijeme, odmori i odsustva, zaštita na radu, plaća odnosno osobni dohodak, posebna zaštita omladine, žena i invalida na radu, učešće u upravljanju i pravo na organiziranje u sindikate. Radnikove radne obveze (dužnosti) su unaprijed utvrđene. Radne obveze su opće, koje se odnose na sve radnike i posebne, koje se odnose na samo određene poslove ili radna

mjesta (osobno, odgovorno i uredno obavljanje rada).

Prava poslodavca odnosno organizacije su da donosi odluke o: prijemu radnika, respoređivanju na radna mjesta, radnom vremenu, radnoj disciplini, odmorima i dopustima, plaći i raznim nagradama te drugim pitanjima utvrđenim propisima. Obveza poslodavca odnosno organizacije jeste da svoja prava realizira na način i u rokovima unaprijed reguliranim (raspoređivanje radnika na odgovarajuće radno mjesto, isplata plaće, osiguravanje zaštite na radu, odmora i dopusta, vođenje evidencije i dr.).

Disciplinska odgovornost radnika jeste posebna odgovornost za povredu radne discipline. Do povrede radne discipline dolazi kada radnik svojom krivnjom povrijedi neku od radnih dužnosti. Radne dužnosti su opće i posebne. Radne dužnosti moraju biti unaprijed utvrđene. Povrede radnih dužnosti mogu biti lakše i teže. Disciplinske mjere izriču se radniku koji je učinio povredu radne dužnosti. Mjere propisuje zakon. To su: javna opomena, novčana kazna i prestanak radnog odnosa. Disciplinske mjere izriču disciplinski organi, u disciplinskom postupku. Disciplinski postupak jeste skup pravila kojima se reguliraju radnje sudionika u postupku utvrđivanja povreda radne dužnosti i izricanja disciplinske mjere (sankcije). Disciplinski organi su poslovodni organ organizacije odnosno poslodavac, disciplinska komisija i organ upravljanja. Disciplinski postupak je dvostepen.

Radnik ostvaruje pojedinačna prava iz radnog odnosa u organizaciji odnosno kod poslodavca. Radnik čije je pravo povrijeđeno može zahtijevati zaštitu pred organima u organizaciji, od poslodavca, pred nadležnim sudom, društvenim pravobraniocem samoupravljanja, sindikatom, inspekcijskim i drugim organima. Postupak zaštite prava radnika uređuje zakon, opći akt i kolektivni ugovor.

Brojne su i različite klasifikacije radnih odnosa. Najčešće i najviše prihvaćene su: prema vremenu

trajanja radnog odnosa; prema dužini radnog vremena koje je radnik dužan provesti na radu; prema utjecaju volje subjekata na sadržaj radnog odnosa, prema stalnosti i profesionalnosti radnika, prema djelatnosti organizacije i poslodavca i dr.

Izrazitu specifičnost imaju: radni odnosi sezonskih radnika, dopunski radni odnos, radni odnos na pokus, radni odnos pripravnika, radni odnosi radnika u zdravstvu, školstvu, u upravi i pravosuđu, u saobraćaju, u rudarstvu, radni odnosi lučkih radnika, pomoraca i drugih radnika u organizacijama privrednih djelatnosti morske tehnologije i dr.

Zakonom se utvrđuju uvjeti i način prestanka radnog odnosa. Radni odnos prestaje: jednostranom izjavom volje radnika, na temelju sporazuma radnika i organizacije odnosno poslodavca, bez suglasnosti radnika, a voljom organizacije odnosno poslodavca i po sili zakona. U Jugoslaviji te osnove utvrđuje Zakon o osnovnim pravima iz radnog odnosa (»Sl. list SFRJ« broj 60/89). *MDL*

KLJUČNI POJMOVI: ZAKON, DRUŠTVO, SUBJEKT, DUŽNOST

LITERATURA: M. Baltić, *Radni odnosi u teoriji i praksi*, Beograd 1968; B. Šunderić, *Radni odnos*, Beograd 1990; M. Učur, *Kolektivni ugovor*, Rijeka 1990.

ZDRAVSTVO (lat. *valetudinis curandae ars*, engl. *health care*, njem. *Gesundheitswesen*, franc. *service de santé*), ili zdravstveni sustav (sustav zdravstvene zaštite) specijalizirani je društveni podsustav osnovna svrha kojeg je briga o biologijskoj i psihosocijalnoj disfunkcionalnosti pojedinca ili širih ljudskih zajednica. Problemi kojima se bavi z. u engleskom se jeziku nazivaju »pet D«: smrt *(death)*, bolest *(disease)*, nesposobnost *(disability)*, neugoda *(disconfort)* i nezadovoljstvo *(dissatisfaction)*. Tih pet elemenata određuju osnovne ciljeve zdravstvenog sustava. Sam se zdravstveni sustav sastoji od niza elemenata (sredstva, oprema, osoblje, znanje, vještine) koje →

DRUŠTVO izdvaja ili investira da bi rješavalo sociobiologijske probleme što otežavaju njegovo normalno i efikasno funkcioniranje.

Aktivnosti i usluge kroz koje se odvijaju procesi zdravstvene zaštite mogu se grupirati u šest kategorija i oblika: prevencija, dijagnoza, liječenje, rehabilitacija, njega–zaštita i zdravstveno obrazovanje. Liječnik koji postavlja dijagnozu i medicinska sestra koja nadzire i njeguje pacijenta dio su zdravstvenog sustava. Ali majka koja liječi dijete, iako akter u procesu zdravstvene zaštite, nije dio zdravstvenog sustava. To je važno za raspravu o efikasnosti zdravstvenog sustava. Naime, zdravstvena se zaštita pruža i izvan z., a z. pruža i usluge koje nemaju karakter zdravstvene zaštite: prehrana pacijenta, smještaj, osobne usluge itd.

Sve aktivnosti z. nemaju karakter izravnog pružanja zdravstvenih usluga. Obrazovanje zdravstvenih radnika i istraživanja dvije su komponente internih procesa u z. koje služe kao svojevrsna infrastrukturna podrška izravnom radu s pacijentima. Ako neki zdravstveni sustav nema vrijeme, sredstva i tehnologiju predviđene za obavljanje tih aktivnosti, to se odražava u padu buduće kvalitete pruženih usluga.

Zdravstveni sustav, kao društveni podsustav, nije sposoban za samoreprodukciju. Kako nije autonoman, mora se oslanjati na financijsku (→ FINANCIJE I POREZI), pravnu, administrativnu i drugu podršku društva u kojem djeluje. Društvena i ekonomska logika z. vrlo je jednostavna: 1. liječnik ulaže svoje vrijeme i sposobnosti pružanja usluga pacijentu te tako propušta priliku da to vrijeme i sposobnosti uloži u druge aktivnosti, 2. za uloženo vrijeme ili postignute rezultate organizacije zdravstvenog osiguranja i/ili pacijent mu nadoknađuje novac, i 3. osiguravajuće društvo to čini jer je ugovorno osiguralo pacijenta od zdravstvenog rizika i za to dobilo novac (premiju).

Novčana naknada nije, međutim, jedina podrška

koju zdravstveni sustav traži od društva. M. G. Field ostale oblike podrške svodi na četiri skupine: 1. legitimnost i mandat, 2. zdravstveni radnici, 3. znanje i 4. ekonomska sredstva.

1. Zdravstveni sustav mora uživati legitimnost i imati mandat za svoju djelatnost. Oni moraju biti usaglašeni s općim vrijednosnim sustavom i kulturom. Mandat nameće odgovornost, ali često odobrava i kvazimonopol za pružanje zdravstvenih usluga. Zdravstvena zaštita se stoga zasniva na svojevrsnom društvenom ugovoru koji uključuje pravo društva da zakonski (→ ZAKON) regulira pružanje zdravstvenih usluga i vrši kontrolu.

2. Zdravstveni sustav treba inpute znanja i tehnologije. Ti inputi nisu nedodirljivi i vječni već su otvoreni za stalne provjere kroz istraživanje i iskustvo. Znanstveni pristup djeluje kao najefikasnija metoda rješavanja zdravstvenih problema. Znanje je jedini, u načelu neograničeni, oblik podrške koju u → JAVNOSTI uživa zdravstveni sustav.

3. Zdravstveni sustav zavisi od osoblja koje je obrazovano, izvježbano i vrijednosno pripremljeno za izvršavanje profesionalnih uloga.

4. Suvremeni zdravstveni sustavi trebaju velika novčana sredstva za normalno funkcioniranje. Ekonomski resursi su osnovni ograničavajući faktor efikasnog funkcioniranja zdravstvenog sustava.

Zdravstveni sustav nekog društva može se definirati kao društveni mehanizam koji opće resurse i inpute (mandat, znanje, osoblje i sredstva) pretvara u specijalizirane outpute u vidu zdravstvenih usluga usmjerenih na zdravstvene probleme datog društva (M. G. Field).

Uz pojmove zdravstvenog sustava i zaštite potrebno je odrediti i pojam medicine. Konvencionalna definicija medicine kao znanosti i vještine dijagnosticiranja bolesti, liječenja i njege bolesnika te smanjenja boli i unapređenja zdravlja, nije dostatna. Naime, historijski promatrano, postoje različiti odnosi društva prema bolesti:

ODNOSI RAZLIČITIH KULTURA PREMA BOLESTI		
	Tradicionalni	Suvremeni
Pasivni	Religijski	Pastoralni
Aktivni	Magijski	Medicinski

Religijski odnos prema bolesti je pasivan i fatalistički. U njemu se tok bolesti prepušta božjoj volji i providnosti. **Magijski pristup** bolesti je neefikasan ali je aktivan. Kroz rituale vrač–izlječitelj pokušava učiniti nešto za pacijenta. **Pastoralni odgovor** pruža umirenje i podršku bolesniku. Odnos majke i djeteta je prototip pastoralnog odnosa, no elementi pastoralnosti prisutni su u suvremenim konceptima socijalne podrške u bolesti. **Medicinski odnos** predstavlja primjenu empirijski ili znanstveno potvrđenog znanja na patološka stanja, koja su također shvaćena u znanstvenom smislu. On inzistira na aktivnom, intervencionističkom pristupu. Shvaćanje bolesti kao prirodnog i sociopsihologijskog fenomena stvorilo je od tzv. zapadne medicine dominantni obrazac odnosa prema bolesti u razvijenim zemljama. Međutim, čak i u čistoj znanstvenoj medicinskoj praksi vrlo se često isprepliću predznanstveni, religijski, magijski i pastoralni elementi.

Kriteriji i pokazatelji vrednovanja efikasnosti zdravstvenog sustava i medicine nisu vrijednosno neutralni ni egzaktni. Oni mogu mjeriti različite aspekte funkcioniranja z., te različite ishode i učinke: u kojoj mjeri zdravstvena djelatnost zadovoljava zdravstvene potrebe stanovništva; da li je osigurana → PRAVEDNOST i/ili ravnopravnost (→ JEDNAKOST) korisnika pri pružanju zdravstvenih usluga; kakva je kvaliteta zdravstvene zaštite; da li je društvena ekonomičnost i rentabilnost zdravstvene djelatnosti slična onoj u drugim zemljama; da li i koliko zdravstvena djelatnost unapređuje zdravlje, zdravstvenu sigurnost i kvalitetu života stanovništva (→ SIGURNOST I BLAGOSTANJE).

Z. se kao društveni podsistem usmjerava zdravstvenom politikom. U širem smislu zdravstvena politika može značiti politiku i praksu unapređenja zdravlja. U užem smislu ona označava politiku usmjerenu razvoju z., tj. razvoju sustava zdravstvene zaštite, zdravstvenog osiguranja, zdravstvenog obrazovanja i medicine kao znanosti i struke. Pođemo li od pojma zdravlja, lako zaključujemo da je najbolja zdravstvena politika – efikasna socijalna i razvojna politika. Jer, pojam zdravlja, shvaćen u bilo kojem nadbiologijskom smislu (npr. u smislu definicije Svjetske zdravstvene organizacije) toliko je širok da praktično nema ni jednog segmenta javne politike koji ne bi imao svoje pozitivne ili negativne zdravstvene posljedice. Svjetska zdravstvena organizacija, naime, zdravlje određuje kao stanje potpunog fizičkog, duševnog i socijalnog blagostanja. Dosljedno takvom shvaćanju zadatak bi z. i zdravstvene politike bio uključivanje zdravstvenog interesa u svaki segment razvojne, socijalne (→ SOCIJALNA POLITIKA), ekologijske (→ SUŽIVOT S PRIRODNOM OKOLINOM) i → KULTURNE POLITIKE. *GCL*

KLJUČNI POJMOVI: ZDRAVSTVENI SUSTAV, ZDRAVSTVENA POLITIKA, ZDRAVSTVENA ZAŠTITA, ZDRAVSTVENA DJELATNOST, ZDRAVLJE, MEDICINA

LITERATURA: E. Freidson, *Profession of Medicine*, New York 1970; M. G. Field, The concept of the health system at the macrosociological level, »Social Sciences and Medicine«, 7, 1973, str. 763–785; E. G. Jaco, *Patients, Physicians and Illness*, New York 1979; S. Letica, *Zdravstvena politika u doba krize*, Zagreb 1989.

ŠKOLSTVO (engl. *education*, njem. *Erziehung/Bildung*, franc. *éducation*). Ljudsko biće se rađa s najmanjim brojem urođenih oblika ponašanja, ali s najvećim mogućnostima da uči. Zato je učenje proces koji traje čitav život. Sadržaj ljudskog učenja su znanje, vještine i razvoj sposobnosti **(obrazovanje)**, te vrijednosti, stavovi, interesi i navike **(odgoj)**. **Edukacija** (odgoj i obrazovanje) je **organizirano**

učenje. Š. je **institucionalizirana** edukacija kojom su osigurani uvjeti za efikasno učenje (zgrada, oprema, program, udžbenici, nastavnici).

U zapadnoj tradiciji š. svećenici su dugo bili jedini pismeni i učeni ljudi. Širenjem i održavanjem vjere oni su postali prvi profesionalni odgajatelji. Sistematičan odgoj i obrazovanje u srednjem vijeku imalo je jedino plemstvo. Ostali su staleži odgajani kroz bogoslužje. Prve škole (župne škole) su organizirane da bi se svećenički podmladak omasovio i osposobio za pomaganje pri crkvenim obredima. Kad su u njih uzgred uključivana i djeca mještana, one su se kasnije razvile u pučke škole, a svećenički se stalež educirao u crkvenim školama u biskupskim središtima (katedralne škole, kasnije sjemeništa) iz kojih su se razvile više teološke škole ili fakulteti. Na Istoku se š. razvijalo intenzivnije i raznovrsnije i bilo je vezano uz džamije (medrese).

Razvoj svjetovnog š. vezan je uz gospodarstveni razvoj i pojavu građanskog staleža. Osim osnovnih pučkih škola u kojima se stječu elementarna znanja, gradske uprave otvaraju više škole u kojima se stječe humanistička i prirodoslovna naobrazba *(studium generale)*. Iz tih škola su se razvile gimnazije. Bio je to svojevrsni predstudij za studij na posebnim filozofskim, teološkim, pravnim i medicinskim učilištima. Ujedinjenjem nastave na tim školama nastaje *studium universale,* tj. sveučilište. Fakulteti su posebne škole unutar sveučilišta. Svršeni polaznici sveučilišta dobivaju diplomu, dokaz o stečenom znanju, što im omogućuje poseban položaj u društvu. Od kraja 19. st. u razvijenom dijelu svijeta obrazovanje je pravo svakog građanina (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA). Danas obavezno obrazovanje traje od 8 do 12 godina. Javno (državno) školovanje u pravilu je besplatno.

Š. neke → DRŽAVE čine sve škole koje su programski više ili manje povezane zbog ostvarivanja zajedničkih ciljeva edukacije. U najširem značenju ono uključuje sve odgojno-obrazovne institucije, od

predškolskih do ustanova za obrazovanje odraslih, privatne i javne škole te svjetovne i vjerske škole. Postoji i vojno školstvo, kompanijski (tvornički) sistem obrazovanja za specifične potrebe poduzeća, te specijalne škole za osobe sa smetnjama u psiho-fizičkom razvoju. U užem značenju pod školskim sistemom neke države pretpostavlja se osnovno, srednje i visoko školstvo. Produžavanjem osnovnog obrazovanja skraćuje se trajanje srednjeg. Obavezno obrazovanje u pravilu traje duže od osnovnog i obuhvaća i dio ili čitavo srednje obrazovanje. U Hrvatskoj i Jugoslaviji obavezno je samo osnovno obrazovanje. Srednje škole mogu biti pretežno stručne, općeobrazovne ili umjetničke. Poneki školski sistemi žele povećati udio općeg obrazovanja i u stručnim školama radi lakšeg snalaženja u promjenjljivom svijetu rada. Visokoškolski sistem čine više, visoke škole i fakulteti. Razlika među njima je u trajanju i u mjeri u kojoj programi, osim za prakticiranje struke, polaznike spremaju i za znanstveno-istraživački rad. Više i visoke škole mogu biti u sastavu sveučilišta ili izvan njega.

Ciljevi edukacije izlaze iz ljudskih potreba. Edukacijom se njihovo zadovoljenje nastoji pospješiti. Ljudske potrebe klasificiraju se u ekonomske, socijalne i samoaktualizirajuće. Zato je i ciljeve odgojno-obrazovne djelatnosti moguće podijeliti u ekonomske, socijalne i humanističke. Te ciljeve nastoje ostvariti svi koji su zainteresirani za tu djelatnost: pojedinci – sudionici obrazovanja, → DRŽAVA i društvo. Edukacijski ciljevi tvore hijerarhijski sistem koji nije fiksan. Svaki akter ili interesent u obrazovanju ima svoju individualnu hijerarhiju ciljeva koja se mijenja u funkciji promjena u zadovoljavanju potreba. U pravilu, pojedinac na prvo mjesto stavlja humanističke ciljeve (realizaciju svoje ličnosti), privreda u tržišnim okolnostima daje prvenstvo ekonomskim ciljevima, dok je → DRUŠTVO, tj. oni njegovi dijelovi koji imaju dominantnu moć, najviše zainteresirano za socijalizirajuće djelovanje eduka-

cije kao faktora socijalne stabilnosti i kontinuiteta. Valja razlikovati proklamirane ciljeve odgoja i obrazovanja od stvarnih. Što je društvo manje demokratično (→ DEMOKRACIJA), to je veći raskorak između stvarnih i proklamiranih ciljeva.

U trenutku kada socijalna i ekonomska efikasnost edukativne djelatnosti pada ispod društvenih očekivanja, dolazi do krize obrazovnog sistema koja se pokušava ublažiti reformama. Reforme obrazovanja imaju dva glavna aspekta: vanjska ili društvena reforma zahvaća način reguliranja odnosa između obrazovanja i njegove okoline, dok se unutrašnja ili pedagoška reforma odnosi na promjene u programskom, metodičko-tehnološkom i organizaciono-institucionalnom podsistemu edukativne djelatnosti. Iskustvo pokazuje da su očekivanja od obrazovanja u pravilu pogrešna i nerealna. Ono ne može biti opći lijek za glavne društvene probleme današnjice. U pravilu se prihvaća logički pogrešan zaključak koji formira javno mnijenje (→ JAVNOST) o obrazovanju: naime, budući da je obrazovanje nužan uvjet razvoja, zaključuje se da je i odlučujući. *NP*

KLJUČNI POJMOVI: OBRAZOVANJE, ODGOJ, ŠKOLSKI SISTEM, DRŽAVA, DRUŠTVO, DEMOKRACIJA

LITERATURA: *Pedagoška enciklopedija* (red. N. Potkonjak, P. Šimleša), Beograd/Zagreb 1989; N. Pastuović, *Edukološka istraživanja*, Zagreb 1987; S. Flere, *Proturječja suvremenog obrazovanja*, Zagreb 1986.

SOCIJALNA POLITIKA (engl. *social policy*, njem. *Sozialpolitik*, franc. *politique sociale*) u najširem smislu označuje svjesnu i organiziranu djelatnost → DRŽAVE, te drugih subjekata (→ SUBJEKT) političke moći i društvenih institucija u određivanju ciljeva, načela, prioriteta, sredstava i nosilaca socijalne sigurnosti. Suvremena socijalna politika nastaje u građanskim državama kao interna potreba razvoja modernog građanskog društva (→ DRUŠTVO) i njemu primjerenih klasnih odnosa stvaranjem sistema socijalne

sigurnosti. Začetkom suvremene socijalne politike smatra se uvođenje općeg socijalnog osiguranja (→ SIGURNOST I BLAGOSTANJE).

Socijalna politika se od globalne i ekonomske politike razlikuje svojim sadržajima od kojih su najčešći: ljudske potrebe, radni i životni uvjeti, osiguranje prilikom različitih rizika i poteškoća, osmišljavanje socijalnih promjena i ublažavanje socijalnih protuslovlja, socijalne inovacije, poticanje i usmjeravanje socijalnog razvoja. S obzirom na to socijalna politika se u znanosti određuje kao: 1. kolektivna ili društvena potrošnja; 2. politika životnog standarda; 3. briga za društvene djelatnosti (obrazovanje, zdravstvena i dječja zaštita, mirovinsko i invalidsko osiguranje, osiguranje u slučaju nezaposlenosti i dr.); 4. socijalna zaštita prilikom prirodnih nepogoda (zemljotresi, poplave i sl.) ili osobnih nevolja (bolest, invalidnost, starost, smrt); 5. oblik i način usmjeravanja društvenog razvoja komplementaran ekonomskoj politici.

Socijalna politika koja je podređena ekonomskim ciljevima smjera prije svega stvaranju i reprodukciji radne snage, te povećanju proizvodnosti rada. Prevladavajući cilj politički utilitarne socijalne politike je očuvanje socijalnog mira, postojeće → VLASTI i poretka. Različite koncepcije i prakse socijalne politike izraz su različitih ustrojstava društva i razumijevanja funkcija države. **Rezidualni** (liberalistički i neoliberalistički) model socijalne politike utemeljen je u ideji da se pojedinac treba sam brinuti o zadovoljavanju vlastitih potreba. Društveni problemi i sukobi koji nastaju zbog nemoći pojedinca ili grupe da zadovolje svoje potrebe (→ INTERES) načelno se prevladavaju autonomnim djelovanjem ekonomskih zakonitosti. Država treba jedino jamčiti ravnopravnost sudionika u ekonomskim, socijalnim i političkim odnosima, te omogućavati dosljedno djelovanje tržišnih zakonitosti.

Djelovanje države u socijalnoj sferi je nužno tek kada ekonomski mehanizmi i porodična solidarnost

građaninu ne jamče osnovnu sigurnost. **Redistributivni** model socijalne politike je svojstven suvremenoj »državi blagostanja«. U tom se modelu socijalna funkcija države shvaća kao rezultat i izraz ekonomskog prosperiteta i ukupnog civilizacijskog razvoja. Sukladno tom shvaćanju država je dužna, ne zadirući u bit ekonomskih i političkih odnosa, preraspodjelom nacionalnog dohotka svim građanima jamčiti osnovnu socijalnu sigurnost, jednaku mogućnost zadovoljenja osnovnih osobnih i zajedničkih egzistencijalnih potreba, te osiguravanjem socijalnih prava (zdravstvena zaštita, pravo na obrazovanje i sl.) pružiti priliku da prema vlastitim sposobnostima sudjeluju u tekovinama općeg napretka društva.

U dosadašnjim realsocijalističkim porecima (→ *REALNI SOCIJALIZAM*) prevladavao je birokratsko-administrativni model socijalne politike utemeljen na ideji da se ukidanjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i dominacijom komunističke partije i države u svim sferama zajednice mogu najprimjerenije zadovoljiti i individualne i zajedničke potrebe. Iz tog je ideologijskog stava (→ IDEOLOGIJA) proizašao voluntarizam u određivanju i izboru ciljeva socijalne politike.

U drugoj polovici 20. st. socijalna politika postaje empirijska znanost, te se kao posebna nastavna disciplina počinje predavati na mnogim sveučilištima. Prema suvremenim shvaćanjima glavni je subjekt globalne, a time i socijalne politike, građanin i njegova udruženja. Respektirajući pluralizam (→ POLITIČKE STRANKE) kao načelo strukturiranja ekonomskih, političkih i socio-kulturnih odnosa i ustanova u suvremenim porecima, ta shvaćanja polaze od jedinstva ekonomskog i socijalnog razvoja, te od integracije socijalne i ekonomske politike u cilju poticanja i usmjeravanja društvenih promjena i razvoja. Pluralizam interesa i političkih subjekata iziskuje demokratsko usklađivanje, određivanje i izbor ciljeva, sadržaja, metoda i sredstava socijalne politike. *MMi*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, DRŽAVA BLAGOSTANJA, INTERES, SIGURNOST I BLAGOSTANJE

LITERATURA: *Zbornik pojmova iz socijalne politike*, Beograd 1973; D. Lakićević, *Uvod u socijalnu politiku*, Beograd 1982.

ORGANI REPRESIJE (vojska, policija), pojam koji se odnosi na djelatnost i mjere državnih organa koji prinudom suzbijaju, prigušuju ili sprečavaju po poredak opasne djelatnosti koje prijete izvana ili iznutra.

VOJSKA (engl. *army*, njem. *Heer*, franc. *armée*) je naziv za kopneni dio oružanih snaga, a često i za cjelokupnu oružanu silu. Unatoč činjenici da je upotreba → RATA u svjetskim okvirima danas nemoguća, odnosno nepoželjna, v. i njezina sila i dalje predstavljaju značajno sredstvo djelovanja kojim operira svaka politika. V. nije više neograničen arbitar u rješavanju → SUKOBA među narodima, ali su vojni instrumenti u vrlo širokom smislu dio općeg instrumentarija → MOĆI kojim raspolaže određena → DRŽAVA. O njenom karakteru, društveno-političkom uređenju i socijalnim odnosima ovisi i dalje moguća konkretna primjena vojne represije.

Ciljevi koje v. treba štititi ili ostvariti također su različiti i prvenstveno ovise o odnosu koji postoji između politike i v. Vojna represija, odnosno vojna sila interpretira se kao: (1) obrambeno sredstvo postavljeno da štiti teritorij i nacionalnu sigurnost države, (2) sredstvo zastrašivanja koje će odvratiti protivnika od napada, (3) značajan element nacionalnog prestiža države na međunarodnom planu (→ VANJSKA POLITIKA), bilo u odnosima sa susjednim državama ili šire, (4) organizirana sila u rukama vladajuće → KLASE koja treba održavati red na unutrašnjem planu i pomoći ostvarenje proklamirane politike dominirajuće strane, (5) organizirana →SILA za vođenje ratnih operacija.

Moguće je predvidjeti situacije u kojima v. izvršava nekoliko navedenih ciljeva istodobno; to jača njezine pozicije u društvenom životu pojedine zemlje a odražava se i na međunarodne odnose.

Moderna v. stvara se u okvirima apsolutizma kada i nastaje država u pravom smislu riječi; tada se organizira **stajaća vojska** kao instrument rata, uvijek pripravan da ga započne. Od tog vremena tendencija ka **militarizaciji** društva ili organizaciji društva »sa vojničkim idealom reda« postaje bitna značajka politike moderne države. Pravo prvenstva koje vojni interesi, pod različitim izgovorima, dobijaju u državi dovodi do toga da se svaka armija održava na vojni i na militaristički način.

Ova razlika je osnovna i presudna. **Vojni način** (*military way*; W. Mills, A. Vagts) odlikuje se prvenstveno koncentracijom ljudi i sredstava radi postizanja specifičnih ciljeva moći s najvišom efikasnošću, tj. s najmanjim ljudskim gubicima i trošenjem društvenog bogatstva. On je ograničena domašaja, sveden na jednu funkciju i znanstven je u svojim bitnim kvalitetama. **Militaristički način,** odnosno militarizam, predstavlja niz običaja, interesa, prestiža, postupaka i ideja koje jesu u vezi s armijama i ratovima, ali koji nadilaze stvarne vojne potrebe.

Militarizam je zapravo tako konstituiran da može čak i ometati stvarne vojne ciljeve. Njegov je utjecaj neograničen po dometu; on može prožeti cijelo → DRUŠTVO i prevladati u svim sferama društvenog života – od privrede do umjetnosti.

Moderni militarizam (militaristički način) ima specifična obilježja. Zbog okolnosti da moderne armije nisu više zauzete borbom ili se to u suvremeno doba dešava sasvim rijetko, one sve više postaju sklone zaboraviti svoju pravu namjenu – čuvanje granica države od vanjske agresije. Ponašaju se kao da su potpuno izvan postojećih političkih prilika i odnosa snaga, kao da postoje samo zbog sebe samih. V. koja postoji samo zato da služi vojnicima, a ne ratu i obrambenim ciljevima militaristička je.

Militarizam nije, dakle, suprotnost pacifizmu (→ MIR). Suprotnost pacifizmu je ljubav prema ratu, obožavanje agresivnosti. A militarizam je nešto više od toga. On obuhvaća svaki sistem mišljenja i vrednovanja i svaki kompleks osjećanja što vojne institucije i metode postavljaju izvan metoda civilnog života, unoseći vojni mentalitet i način djelovanja i odlučivanja u civilne sfere i u cjelokupan život → NACIJE. **Civilni militarizam** (civilijanizam) može se definirati kao bespogovorno prihvaćanje vojnih vrijednosti, etosa, principa, stavova; kao postavljanje vojnih institucija i shvaćanja iznad svih drugih u državi; kao nalaženje herojstva pretežno u vojnoj službi i akciji, uključujući tu i rat – čijoj pripremi moraju biti posvećeni glavni interesi i bogatstva nacije. S »vojničkim militaristom« *(soldier militarist)* »civilni militarist« *(civil militarist)* dijeli prezir prema civilnoj politici, → PARLAMENTARIZMU, → POLITIČKIM STRANKAMA, mržnju prema civilnoj pluralističkoj vrhovnoj → VLASTI, trgovini, radu i diplomaciji.

Drugim riječima, v. koja je strukturirana na vojni, a ne na militaristički način, ograničena je u svom utjecaju na politički sistem i globalno društvo. U tom slučaju njena je uloga stvaranje i efikasna upotreba konstitutivnih elemenata vojne organizacije, priprema za rat koji realno slijedi i o čijoj pripravi i vođenju odluku donose isključivo civilni organi državne strukture.

Ipak, u današnjem svijetu postoji 170 nezavisnih država; njih pedesetak je pod vlašću vojnih režima ustrojenih na militaristički način. Na političku pozornicu izlaze jake, iako često odiozne čelne ličnosti vojnih → *DIKTATURA*. Oružane snage tih zemalja raspolažu znatnim financijskim resursima koje prisvajaju iz državne blagajne koristeći ih bez ikakvih ograničenja. One, međutim, predstavljaju organizaciju u svijetu u kojemu je organizacija prava rijetkost. Tako latinoameričke, arapske i afričke v. nisu uzor stroge i djelotvorne discipline, ali u većini tih zemalja ne postoji ni jedna druga organizirana struk-

tura koja bi im mogla konkurirati u borbi za vlast i moć.

Iz resursa, kojima upravlja, vojni establishment izvlači kompenzacijsku moć nad vojnicima. To predstavlja veoma djelotvorno izražavanje moći u svim siromašnim ruralnim društvima. Stupiti u vojnu službu znači učiniti velik korak prema gore na ljestvici ekonomskog blagostanja i statusnih simbola. Kondicionirana moć obimno se koristi raspolaganjem i davanjem najrazličitijih beneficija. No, najvažnija sposobnost militarističkog načina jest da se obilato iskorištava moć u svrhu suzbijanja nesloge i sumnje u samoj vojnoj organizaciji i izvan nje. Konačni rezultat svega toga je da je moć vojnog establishmenta postala glavna prijetnja civilnoj i demokratskoj vlasti.

POLICIJA (engl. *police*, njem. *Polizei*, franc. *police*) izvor je latinski – *politia* – gdje označava upravu grada, državu, ustav. Danas predstavlja poseban naoružani odjel državne → UPRAVE koji je ovlašten da održava javni red i → MIR, osigurava državni poredak, sprečava društveno nedopuštena ponašanja, te sudjeluje u otkrivanju učinilaca prekršaja i krivičnih djela.

Služba policije jedna je od najstarijih u ljudskom → DRUŠTVU, odnosno u → DRŽAVI, a u izvjesnom smislu, kao elementarni oblik društvene kontrole, starija je i od nje same. Kao posebna organizacija javlja se u srednjovjekovnim gradovima–državicama, doduše još u labavoj, tj. nestalnoj i povremenoj organizacijskoj formi, da bi tek u apsolutnoj → MONARHIJI kasnog feudalizma postala institucionalizirani mehanizam upotrebe sile i prinude.

Demokratska država svodi p. u suvremene okvire i podvrgava je, kao pravna država, kontroli → ZAKONA. Uz uvjet da je društvo stabilno, a liberalna i demokratska tradicija snažna, p. je uglavnom ograničena na zaštitu javnog reda i poretka, zatim opće, osobne i imovinske sigurnosti. Građanin je

uglavnom relativno efikasno zaštićen od policijske samovolje i grubosti u smislu zloupotrebe službenog položaja.

No, kad je režim ugrožen, osobito u totalitarističkim (→ TOTALITARIZAM) i socijalističkim državama (→ *REALNI SOCIJALIZAM*), uobičajeni rutinski zadaci p., kao što su prevencija i suzbijanje kriminaliteta i delinkvencije, postaju sekundarni. Tada je redovito upravo policijski aparat najuporniji i najbeskrupulozniji branitelj poretka i preuzima sve više poslova iz djelokruga njegove direktne obrane. Pritom i inače značajne i teško mjerljive policijske diskrecione nadležnosti postaju široke i nekontrolirane.

Pripadnici p. po pravilu su uniformirani, hijerarhijski organizirani i lako naoružani, obučeni, tj. istrenirani ili izdrilani za primjenu prinude manjeg obujma, jer je njihov osnovni zadatak primjena prinude na pojedinog ili pojedine prijestupnike. Međutim, kako je p. istodobno i predstraža poretka, ona se u vrijeme smanjene i narušene društvene stabilnosti posebno priprema kako bi se mogla suprotstaviti i masovnim uličnim neredima i demonstracijama koje je teško kontrolirati primarnim kompetencijama. P. tada intenzivno prikuplja podatke i o protivnicima režima ili vladajućih krugova i ometa ih u njihovoj djelatnosti zakulisno ili javno, direktno ili indirektno, ne birajući sredstva često i pod plaštem borbe protiv terorizma (→ TEROR) i unutrašnje subverzije.

P. je u pojedinim državama različito organizirana. Najčešće je centralizirana i podvrgnuta jedinstvenoj upravi odgovarajućeg resora centralne → VLASTI. Tamo gdje je decentraliziranija i podređena lokalnim organima vlasti, postoje, za uzvrat, parapolicijske snage kojima raspolaže centralna vlast.

Danas mnogi sociolozi, pravnici i politolozi na Zapadu tvrde da se p. militarizira i da u njoj jača militolatrija (misli se na propagiranje vojnih vrijednosti i ideala). Dok su vojni troškovi i budžeti manje-više poznati, do podataka koliko na svoje

tajne i polulegalne djelatnosti troši tehnološki osuvremenjen i kadrovski osposobljen policijski aparat teško je doći ili su izuzetno vješto prikriveni u budžetu (→ FINANCIJE I POREZI) perifernih ministarskih resora.

U posljednjih desetak godina i na Zapadu i na Istoku ulažu se ogromne svote u istraživanja i razvoj nove opreme za policijske snage (tzv. »manje smrtonosna policijska oružja«). Ti novi pronalasci namijenjeni su u prvom redu postizanju još veće efikasnosti p. i širenju njenog područja djelovanja. Kad se primijeni u praksi, nova tehnologija bitno utječe na tradicionalni način rada p.

Jedna od osnovnih zadataka moderne policijske tehnologije je poboljšavanje brzine reagiranja p. Upravo se brzina refleksa organiziranih policijskih snaga uzima kao mjerilo njihove funkcionalne efikasnosti. S tim je povezan još jedan zabrinjavajući trend – potpuno prihvaćanje tzv. policijske preventive. Riječ je o praćenju svakidašnjih aktivnosti širokih slojeva stanovništva. Pretraživanje stanova i kuća, prisluškivanje telefona i otvaranje privatne pošte samo su neke od metoda takvoga preventivnog policijskog djelovanja. Prikupljene su informacije inače rezultat različitih policijskih i nepolicijskih operacija, a njihovo ujedinjavanje i kompjutersko uskladištenje na jednom mjestu znatno povećava mogućnost unutrašnje kontrole i → MANIPULACIJE. → JAVNOST rijetko, ili gotovo nikad, nema mogućnosti da provjeri opseg prikupljanja podataka o građanima, osobito zato što se sve takve policijske aktivnosti obično provode krajnje diskretno i tajno. *FI*

KLJUČNI POJMOVI: ORUŽANA SILA, STAJAĆA VOJSKA, VOJNI REŽIMI, MILITARIZAM, PREVENCIJA, PRINUDA, MANIPULACIJA, REPRESIJA

LITERATURA: R. Mils, *Elita vlasti*, Beograd 1964; E. Kučuk, *Militarizam*, Beograd 1977; J. K. Galbraith, *Anatomija moći*, Zagreb 1988; C. Enloe, *Policija, vojska i etnicitet*, Zagreb 1990; J. J. Wiatr, *Sociologija vojske*, Beograd 1987; D. Lakičević, *Organi unutrašnjih poslova*, Zagreb 1985.

VANJSKA POLITIKA (engl. *foreign policy*, njem. *Aussenpolitik*, franc. *politique étrangère*) je organizirana djelatnost → DRŽAVE, odnosno njenih za to određenih organa, na određivanju ciljeva, te donošenju i izvršavanju odluka vezanih uz odnose s drugim državama. Temeljni je cilj vanjske politike izgradnja što povoljnijih odnosa vlastite države s međunarodnim okruženjem radi osiguranja njenog opstanka, teritorijalnog integriteta, nezavisnosti, vanjske (nacionalne) sigurnosti, te postizanja trajnih pogodnosti radi razvoja zajednice. Osim tih najopćenitijih, pojedina država formulira i čitav niz specifičnih ciljeva pod nazivom **nacionalni interesi,** proizašlih iz geopolitičkog položaja zemlje, ideoloških i političkih opredjeljenja, stupnja ekonomskog razvoja, nacionalnog i kulturnog nasljeđa i dr., čime se sugerira njihova trajna vrijednost po određenu državnu zajednicu. U stvarnosti, međutim, nacionalni interesi su promjenjive kategorije čiji karakter bitno ovisi o vladajućem režimu i političkom sistemu u konkretnoj zemlji.

Državni mehanizam koji se bavi odlučivanjem o vanjskoj politici njenim kreiranjem i provođenjem na međunarodnom planu uključuje lica i institucije ovlaštene → USTAVOM, → ZAKONOM ili drugim propisom za tu djelatnost. Na njegovu vrhu se nalazi šef države (predsjednik države ili šef vlade) s najširim ovlaštenjima u pogledu zastupanja zemlje i formuliranja ciljeva vanjske politike. Uz njega o vanjskoj politici odlučuju i drugi organi izvršne vlasti: vlada u kojoj posebna ovlaštenja i zaduženja ima ministar vanjskih poslova. Ministarstvo vanjskih poslova predstavlja središnji dio vanjskopolitičkog mehanizma države. U njemu se obavlja ili se kroz njega i diplomatska predstavništva u inozemstvu (ambasade, konzulati) kanalizira većina **vanjskih poslova** koji obuhvaćaju: zastupanje i predstavljanje zemlje, pregovaranje i sklapanje međunarodnih sporazuma, zaštitu građana i imovine u inozemstvu, promatranje i obavještavanje; prikupljanje, obradu i pohranjivanje podataka, pripremanje odluka, te propagandne ak-

tivnosti. Ovisno o unutrašnjoj organizaciji, pojedini poslovi se povjeravaju i drugim ministarstvima (npr. obrane, financija) ili specijaliziranim agencijama (obavještajnim, propagandnim, kulturnim i sl.).

Uz izvršnu, o vanjskoj politici odlučuje i zakonodavna vlast. → PARLAMENT je uglavnom nadležan za kontrolu vođenja vanjske politike, ratifikaciju međunarodnih sporazuma, te donošenje važnih odluka kao što je objava rata i sklapanje mira, pristupanje vojnim savezima ili ekonomskim integracijama i sl. U pojedinim zemljama odluke koje utječu na međunarodni položaj zemlje moraju se potvrditi referendumom. Uz nabrojane, formalno ovlaštene vanjskopolitičke odlučioce, na odluke o vanjskoj politici utječe i niz neformalnih aktera kao što su: → POLITIČKE STRANKE, privredne korporacije i → INTERESNE GRUPE.

Postupci koje države primjenjuju radi postizanja vanjskopolitičkih ciljeva kreću se od uvjeravanja i pregovaranja pa do primjene prijetnji, kazni i otvorene sile u odnosima s drugim državama, a posredovani su upotrebom diplomatskih, političkih, ekonomskih i vojnih sredstava (instrumenata). **Diplomacija** kao djelatnost predstavljanja interesa zemlje u inozemstvu, vođenja međunarodnih pregovora, postizanja sporazuma i mirnog rješavanja sporova predstavlja najrasprostranjeniji vanjskopolitički postupak, a kao služba osnovno nekonfliktno sredstvo komuniciranja među državama.

Drugu skupinu postupaka čine jednostrane akcije kojima jedna država nastoji drugu stranu privoliti ili prinuditi na određeno ponašanje. Osnovni su: upotreba ekonomskih sredstava za postizanje vanjskopolitičkih ciljeva (diskriminatorne carine, uvjetovanje tranzita preko domaćeg teritorija, kvantitativna trgovačka ograničenja, embargo na izvoz nekih proizvoda, ekonomska blokada, ekonomska pomoć, dodjeljivanje statusa najpovlaštenije nacije, itd.) te propaganda kao oblik verbalne i slikovne intervencije u unutrašnje poslove druge države kojom se

stanovništvo nastoji pridobiti za stavove propagatora.

Posebnu skupinu postupaka čine oni u kojima se na otvoren ili prikriven način primjenjuje sila i oružana sredstva. Zastrašivanje (ili odvraćanje) predstavlja pasivan oblik upotrebe vojnih sredstava kojim država nastoji potencijalnog protivnika već u mirnodopskim uvjetima uvjeriti u vlastitu obrambenu moć i na taj ga način odvratiti od mogućeg napada. U aktivne oblike upotrebe vojnih sredstava spadaju **pojedinačni akti nasilja**, ili njihovo pomaganje, kao što su **sabotaže, diverzije** i **teroristički napadi,** te **oružana pomoć** (jednoj od strana u unutrašnjem sukobu) i **oružane intervencije** (slanje vojnih snaga na tuđi teritorij). **Ograničeni rat** (može biti ograničen s obzirom na ciljeve, sredstva razaranja i teritorij operacija) i → RAT su ekstremni postupci rješavanja konflikata među državama.

MEĐUNARODNI ODNOSI (engl. *international relations,* njem. *Internationale Beziehungen,* franc. *relations internationales*) u užem smislu su ukupnost svih prekograničnih političkih, ekonomskih, kulturnih i ostalih aktivnosti jedne zemlje. Razlikuju se od drugih društvenih odnosa po tome što nastaju kao rezultat političke diobe jedinstvenog svjetskog prostora na države, te zbog nemogućnosti društvenih zajednica organiziranih u države da na prostoru koji zauzimaju same osiguraju sve pretpostavke svog materijalnog i kulturnog razvoja. Različitost prirodnih uvjeta i sirovinskih bogatstava za razvoj proizvodnje, različitost geografskog i prometnog položaja, nejednaka znanja i upotrebe tehnologija, različitost proizvodnje i karaktera tržišta, itd., uvjetuju postojanje većeg ili manjeg stupnja **međuovisnosti** teritorijalnih zajednica. One stupaju u međusobne odnose kako bi kompenzirale nedostatke ili ostvarile → INTERES iz postojanja međuovisnosti, što može voditi međusobnoj suradnji ukoliko su interesi komplementarni ili sukobu, ukoliko su isključivi.

Međunarodni odnosi, u širem smislu, znače cjelinu odnosa u međunarodnoj zajednici koje istodobno određuje:

– ukupnost prekograničnih odnosa u koje stupaju subjekti međunarodnih odnosa;

– ukupnost utjecaja međunarodnih faktora na te odnose;

– stanja, procesi i pojave na međunarodnom planu nastali kao rezultat djelatnosti subjekata i utjecaja faktora.

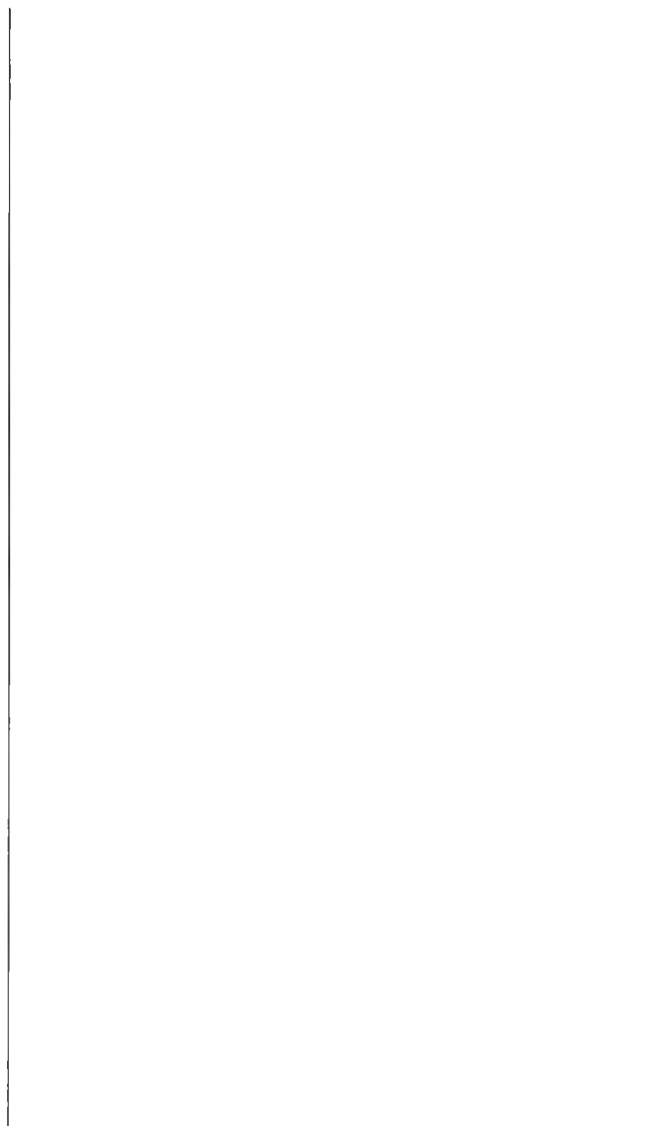
Najznačajniji **subjekti** međunarodnih odnosa su države. Do početka 20. st. to su gotovo i jedini subjekti nakon čega u krug nosilaca međunarodnih aktivnosti ulaze i međunarodne vladine i nevladine organizacije, međunarodni pokreti, crkvene organizacije, te transnacionalne privredne organizacije. Danas, sa sve većom deetatizacijom međunarodnih odnosa i međuovisnošću svijeta, tendencija rasta broja subjekata međunarodnih odnosa sve je izraženija. Subjekti i njihove aktivnosti kojima voljno i svjesno stvaraju i mijenjaju međunarodne odnose stoje pod stalnim utjecajem brojnih **faktora**. Geografski, prometni, demografski, nacionalni, privredni, vojni, tehnološki i dr. faktori bitno utječu na položaj pojedine države u međunarodnom okruženju, na karakter odnosa među subjektima, te na karakter i dinamiku procesa u međunarodnoj zajednici.

PS

KLJUČNI POJMOVI: DIOBA VLASTI, DIPLOMACIJA, ZAJEDNICA, RAT, MIR

LITERATURA: V. Dimitrijević, R. Stojanović, *Međunarodni odnosi*, Beograd 1979; V. Ibler (ur.), *Međunarodni odnosi*, Zagreb 1971; R. Vukadinović, *Međunarodni politički odnosi*, Zagreb 1980; J. Frankel, *International Politics*, London 1976.

NAČINI ZAŠTITE SUBJEKTA

PRIRODNO PRAVO (engl. *natural right*, njem. *Naturrecht*, franc. *droit naturelle*) je pravo što ga svaki čovjek ima na osnovi prirodnoga reda stvari, odnosno na osnovi ljudske prirode. Prirodno pravo je još u antici smatrano osnovom svakog pozitivnog prava (koje je na djelu u državi, a usvojeno na propisan način; → ZAKONODAVSTVO). Prirodno pravo je u raznim epohama smatrano utočištem i osloncem nasuprot pozitivnoga prava, izvorom ideje → PRAVEDNOSTI koja jamči ljudima život primjeren njihovu dostojanstvu. Prirodno pravo se, naročito u fazi građanskih revolucija (→ POLITIČKA REVOLUCIJA) iskazalo i kao bitan čimbenik delegitimiranja (→ LEGITIMIRANJE PORETKA) starog režima.

Ključni je problem svake teorije prirodnog prava jasnije određivanje prirodnog poretka na koji se ono pozivlje. Već kod grčkih sofista i Platona pa kod Aristotela ali i u neoplatonizmu i kršćanskoj skolastici priroda važi (unatoč značajnim razlikama) kao sadržaj hijerarhijski stupnjevanoga poretka (kozmos, odnosno postanje). U takvome poretku svakome je biću, po njegovoj biti, pridano odgovarajuće mjesto. Prirodno pravo je stoga i naravno pravo jer odgovara ljudskoj naravi. U skladu sa svojom naravi čovjek, posredstvom svijesti i slobode, umski poima svrhoviti poredak prirode kao izvor načela što ih treba ostvariti u vlastitoj egzistenciji.

Problem je ovakva shvaćanja, od samih početaka, u tomu što su načelno nejasni kriteriji na osnovi kojih se određuje što su normativni aspekti prirode (tj. oni koji trebaju postati normom ljudskog djelovanja) nasuprot faktičkima. Pored toga poteškoća je i u odvajanju prirodnih aspekata ljudske naravi od povijesno stečenih u društvu (»umjetnih«), a bez toga je teško pojmovno odrediti značenje ove sintagme.

Novovjeko prirodno pravo nastoji, polazeći od modernog poimanja znanosti, izbjeći neke od navedenih poteškoća konstituirajući se kao racionalno prirodno pravo. Ono polazi od prirode kao u osnovi

matematički opisive materijalne kauzalne sveze. Čovjek je pojmljen kao umno biće, ali i kao biće → INTERESA, odnosno potrebe. Obvezatnost prirodnog sistema iskazuje se pritom kao obvezatnost uma, čija je druga strana u uređenju → ZAJEDNICE (→ AUTORITET). Prirodno stanje koje prethodi civilnome, a koje kao uporište koriste sve moderne teorije prirodnog prava, razumljeno je kao stanje u kojemu um još nije zavladao, kao stanje kaosa koji ne odgovara čovjekovoj egzistenciji (s Rousseauovim shvaćanjem kao izuzetkom). Prijelaz iz metodički pretpostavljenog (a ne povijesno postojećeg) prirodnog stanja u civilno je moguć samo posredstvom društvenog ugovora. Taj ugovor – također uzet kao metodička osnova moderne države – polazi od pretpostavke da ljudi pristaju na podređivanje zakonima i vlasti uz uvjet da im se jamče temeljna (prirodna) prava (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA), odnosno sigurnost koje u prirodnome stanju nemaju (što je posebice očito kod Th. Hobbesa i B. Spinoze).

Na ovaj način prirodno pravo ima u modernome postavu dvojaku funkciju – ono delegitimira stari poredak (tj. svaki poredak koji ne počiva na umstvenim načelima koja odgovaraju umno posredovanoj prirodi), ali, također, i legitimira novi poredak koji, po nosivoj metodičkoj pretpostavci, počiva na društvenom ugovoru. Od H. Grotiusa na dalje ljudskome je razumu pripisana sposobnost propitivanja zakonitosti prirode kao božjeg djela čime se racionalna osnova novovjekog prirodnog prava jasno utemeljuje ali, dijelom, ostaje podložnom istim prigovorima kakvi su metodički formulirani u odnosu na klasično prirodno pravo. Moderno prirodno pravo završava s Fichteovom filozofijom prava (te, u konzekvencijama, s Hegelovom). J. G. Fichte dovodi u sumnju samu instituciju ugovora pripisujući subjektu pravo da ugovor razvrgava po vlastitu nahođenju.

čime se čitava pravna konstitucija koja polazi od prirodnog prava iskazuje nemogućom.

Prirodno pravo se ponovo aktualizira nakon drugoga svjetskog rata, kao osnova za procese protiv nacionalsocijalističkih vođa kao ratnih zločinaca. Budući da su nacionalsocijalisti došli na vlast nakon izbora, te kasnije uspjeli nametnuti niz propisa, pa i zakona, koji su omogućili ne samo represiju, nego i istrebljenje milijuna ljudi, trebalo je naći pravnu osnovu za suđenje ratnim zločincima koji su, strogo formalno, poštovali zakonske norme. Inicijalna je osnova pronađena u prirodnom pravu (a to se nerijetko rabi i kao osnova međunarodno-pravnih normi). Slično se u novije vrijeme pokušavalo postići i u odnosu na druge diktatore, ali za to nije mogao biti postignut konsenzus kakav je postojao neposredno poslije posljednjega svjetskog rata.

Suvremene → DRŽAVE ni svojim samorazumijevanjem više ne počivaju na pretpostavci društvenoga ugovora ni prirodnog prava. No, ostaje pretpostavka konsenzusa o → ZAJEDNICI koji nerijetko ispunjuje istu funkciju. U suvremenim okolnostima na prirodno pravo se opet češće pozivlju politička gibanja i snage koje nastoje pokazati ilegitimnost pojedinih poredaka ili svjetskog poretka u cjelini (posebice je to karakteristično za ekologijski i mirovni pokret posljednjih desetljeća; → DRUŠTVENI POKRETI). Na prirodno pravo su se pozivala i brojna nastojanja da se dokrajči poredak → *REALNOGA SOCIJALIZMA*, jer u takvome tipu poretka ni osnovna prava nisu bila zajamčena. U suvremenim etičkim konceptima prirodno pravo se proširuje i na nerođena, pa i nezačeta bića (u smislu prava na prirodnu okolinu prije svega), ali i na životinje, pa i biljke. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: DRŽAVA, ZAKONODAVSTVO, LEGITIMIRANJE PORETKA, USTAV

LITERATURA: E. Bloch, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd 1977; L. Strauss, *Prirodno pravo i istorija*, Sarajevo 1970.

GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST (engl. *civil disobedience*, njem. *ziviler Ungehorsam*, franc. *désobéissance civile*) označava javan, nenasilan, svjestan i politički čin oprečan → ZAKONU. Cilj tog čina je da izazove promjenu zakona ili političke djelatnosti → VLASTI (J. Rawls).

Ideja potječe iz angloameričke političke tradicije. Jedan od njenih najranijih primjera datira iz vremena prije američkog građanskog rata kad je proglašen *Fugitive Slave Act* (Akt o odbjeglim robovima) prema kojem je pomaganje odbjeglim crnim robovima predstavljalo zločin. Poslije drugoga svjetskog rata najpoznatiji primjeri građanske neposlušnosti u SAD su borba Martina Luthera Kinga za prava Crnaca i protesti protiv rata u Vijetnamu.

Činom građanske neposlušnosti krši se ili isti zakon protiv kojeg se protestira (direktna građanska neposlušnost), ili neki drugi zakon (indirektna građanska neposlušnost). Nekad postoje čvrsti razlozi da se zakon protiv kojeg se protestira ne prekrši; npr. ako vlast donese neodređen i strog zakon protiv izdaje, bilo bi neprikladno počiniti izdaju kao način protivljenja, a i kazna bi bila mnogo teža nego što bi pojedinac bio spreman prihvatiti. U nekim slučajevima ne postoji ni način direktnog suprotstavljanja politici vlasti: npr. u slučaju neslaganja s → VANJSKOM POLITIKOM države ili s političkom djelatnosti vlasti u drugom dijelu države. U takvim slučajevima čin građanske neposlušnosti može se sastojati u kršenju prometnih propisa blokiranjem prometnica »demonstracijama sjedenja«, u kršenju zakona o pristupu na tuđe zemljište, itd. Građanska neposlušnost je politički čin zato što se obraća većini koja ima političku moć i zato što se taj čin rukovodi i opravdava političkim načelima, tj. načelima → PRAVEDNOSTI za koja se pretpostavlja da su općevažeća u jednom demokratskom društvu (→ DEMOKRACIJA) i na osnovu kojih građani reguliraju svoje političke djelatnosti i tumače → USTAV. Trajno i namjerno kršenje osnovnih načela pravednosti, a pogotovo

povrede temeljnih prava i sloboda (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA), može izazvati otpor. Sudjelujući u činu građanske neposlušnosti manjina prisiljava većinu da razmotri, s obzirom na zajednički osjećaj za pravednost, želi li priznati legitimne zahtjeve manjine (→ LEGITIMIRANJE PORETKA). Građanska neposlušnost je javan čin jer se obraća općim, javnim načelima pravednosti i zato što se javno vrši. Zbog toga, između ostalog, građansku neposlušnost ne karakterizira nasilje. Ipak, ima mišljenja (B. Barry, L. D. Eriksson) da građanska neposlušnost može uključivati određeni oblik nasilja, ali ono mora biti prvenstveno simbolično: građanska neposlušnost ne bi, na primjer, bila dizanje u zrak električne centrale ili sabotaža njenog fukcioniranja, ali uništenje jednog simboličnog predmeta može sasvim biti u skladu s kriterijem građanske neposlušnosti. Na osnovu navedenih karakteristika građansku neposlušnost treba razlikovati kako od legalnih oblika protesta tako i odbijanja poslušnosti savjesti i drugih oblika otpora.

Mogu se razlikovati dvije teorije opravdanja građanske neposlušnosti. Jedna je radikalna; prema njoj se zakonima duguje poslušnost samo ako su pravedni, a budući da svi zakoni nisu pravedni samim tim što su pravno važeći, svi ljudi imaju pravo na neposlušnost nepravednim zakonima. Ta teorija traži od nas da na osnovi nepravednosti zakona izravno zaključujemo o opravdanosti neposlušnosti tim zakonima. Druga je umjerena; prema njoj zakoni mogu biti nepravedni, ali ih usprkos tome, osim izuzetno, treba poštovati, jer zakonitost sama po sebi jamči ostvarenje specifičnih pravnih vrijednosti društvenog reda i mira. Ta teorija, za razliku od prve, traži od nas da specificiramo pretpostavke građanske neposlušnosti. Prema J. Rawlsu one su sljedeće: prva se odnosi na oblike nepravde. Građanska je neposlušnost tako opravdana u slučajevima bitnih i očitih nepravdi, ukoliko se krši načelo jednakog prava na slobodu (→ SLOBODA) i načelo jednakih

mogućnosti (→ JEDNAKOST), a to znači ako je na primjer nekim manjinama uskraćeno pravo glasa, rad u državnim službama, posjedovanje vlasništva, sloboda kretanja ili ako se vrši represija nad nekim religioznim sektama. Neki su mišljenja (B. Barry) da je građanska neposlušnost opravdana i u slučajevima teških ekonomskih nepravdi. Druga pretpostavka građanske neposlušnosti je iscrpljenost svih legalnih oblika za uklanjanje nepravde. Treća pretpostavka je granica korištenja građanske neposlušnosti, a da ne dođe do općeg nepoštivanja ustava i zakona.

Neki smatraju (J. Raz) da pravo na građansku neposlušnost ne postoji u demokratskim državama, jer je pretpostavka demokratskog uređenja da je pravo na političku participaciju adekvatno zaštićeno pravnim poretkom (→ ZAKONODAVSTVO), već da ono postoji samo u nedemokratskim državama. Taj argument protiv građanske neposlušnosti u demokratskim državama može izgledati pogrešan barem iz dva razloga. Prvo, kao što je rečeno, pretpostavka građanske neposlušnosti nisu samo nepravde u političkoj, nego to mogu biti nepravde i u socijalnoj i ekonomskoj sferi. Drugo, jedna demokratska država koja u načelu isključuje pravo na građansku neposlušnost može time izgubiti osnov da bude smatrana demokratskom. Građanska neposlušnost je sredstvo koje učvršćuje demokratsko uređenje, iako je po definiciji nelegalno. Zajedno sa slobodnim i redovitim → IZBORIMA i neovisnim pravosuđem ovlaštenim da tumači ustav i zakone, ona učvršćuje i podržava demokratske institucije. Suprotstavljajući se nepravdi u granicama poštivanja prava, ona sprečava odstupanja od načela pravednosti i ispravlja ih kad se dogode. Konačno, izgleda da građanska neposlušnost nije spojiva s nedemokratskim, nego sa demokratskim državama; ako se, na primjer, misli da prirodni poredak opravdava temeljni zakon, a da suveren vlada kao božji poslanik, podanici imaju samo pravo molitelja, a ne i pravo na neposlušnost. Oni mogu zastupati svoj slučaj, ali ne smiju biti

neposlušni ako im se molba odbaci jer bi to značilo da su neposlušni ne samo legalnom već i legitimnom vrhovnom autoritetu. Međutim, ako se društvo tumači kao jedna shema suradnje među ravnopravnim ljudima, oni koji trpe nepravdu ne trebaju biti poslušni (J. Rawls). *MM*

KLJUČNI POJMOVI: ZAKON, DRŽAVLJANIN, DEMOKRACIJA, DRŽAVA

LITERATURA: J. Raz, *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, Oxford 1979; J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1972, str. 363–91 (Prijevod J. Rawls, Teorija građanske neposlušnosti, u: M. Matulović, (ur.), *Ljudska prava*, Zbornik tekstova iz suvremenih teorija ljudskih prava, Rijeka 1989, str. 63–81).

PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA (engl. *human and civil rights*, njem. *Menschen- und Staatsbürgerrechte*, franc. *droits des homme et du citoyen*) su oznaka onih prava što ih sva ljudska bića imaju samom činjenicom da egzistiraju kao takva (prava čovjeka), a politička ih zajednica ustanovljuje za zaštitu pojedinaca u njihovoj slobodnoj djelatnosti (prava državljanina). Prava čovjeka se u načelu pozivlju na → PRIRODNO PRAVO, dok su prava državljanina odatle izvedena i načelno kodificirana pozitivnim → ZAKONODAVSTVOM.

Historija prirodno-pravnih teorija (od stoika do Fichtea) ujedno je i povijest nastojanja oko jamstva za prava čovjeka i državljanina. Prekretnice u ustanovljenju liste općeobvezatnih prava čovjeka i državljanina čine *Magna Charta Libertatum* (1215. god.), *Petition of Right* (1628. god.) i *Habeas Corpus Act* (1679. god.). Sve su to pravni akti – povelje – što ih suvereni donose pod političkim pritiskom »odozdo«, ali koji sadržajem postaju mjerom za kasnije dokumente. U punome smislu prava čovjeka i državljanina postaju značajna u 18. st., u razdoblju građanskih revolucija. To pokazuju najznačajniji dokumenti tog vremena: *Bill of Rights* države Virginije (1776. god.) i, posebice, francuska *Deklaracija o pravima čovjeka i državljanina* (1789. god.). Ovdje

je riječ o deklaracijama koje ulaze u → USTAVE novih država i postaju, pozivajući se na → PRIRODNO (naravno) PRAVO, elementima pozitivnog prava.

Kasnije dolazi do sve češćeg kodificiranja, ali i širenja kataloga prava čovjeka i državljanina (npr. u *Deklaraciji o pravima radnog i eksploatiranog naroda* iz razdoblja sovjetske revolucije 1918), te do sve većeg značenja međunarodnih deklaracija i paktova, kao što su *Opća deklaracija o ljudskim pravima OUN* od 10. 12. 1948, ili *Međunarodni pakt o državljanskim i političkim pravima* od 16. 12. 1966, koji je ratificirala i SFRJ.

Prava čovjeka polaze od – kako to i prve deklaracije jasno kazuju – prirodnih, urođenih, nezastarivih, neotuđivih prava svakog čovjeka nasuprot heteronomnoj (državnoj) moći, ali i nasuprot svim drugim pojedincima. Dapače, tek ta prava konstituiraju osobu kao pravni i politički subjekt. Kako tek subjektu može biti zadana neka obveza, prava su pretpostavka obveza pojedinaca. Jer tek je zajamčeno pravo pretpostavka opravdivosti obveza što se postavljaju pojedincima. Obrnuto stajalište zastupa konzervativna doktrina (→ KONZERVATIVIZAM) po kojoj tek izvršenje obveza legitimira prava. Minimalna prvotna lista prava, koja se nastavlja na liberalnu tradiciju (→ LIBERALIZAM) posebice na Lockea, sadrži pravo na život, slobodu, stjecanje vlasništva, pravo na težnju ka sreći vlastitim načinom, te pravo na sigurnost.

Prvotno postavljena prava su po obliku **negativna prava,** tj. prava nasuprot državi, prava koja nastoje oko zaštite samostalnog prostora egzistencije koji pojedinac uređuje po vlastitom nahođenju. **Pozitivna prava** su ona koja se reliziraju udjelom pojedinca u uspostavi i funkcioniranju temeljnih ustanova političke zajednice. Budući da subjektom prava može biti pojedinac kao čovjek – dakle konkretno ljudsko biće – prava čovjeka i državljanina nazivlju se još i **ljudskim pravima.** Prava konkretnih osoba kreću se od prava na fizičku nepovredivost do prava na

iskazivanje vlastitog mišljenja u → JAVNOSTI. Prava → DRŽAVLJANINA su prava na sudjelovanje u konstituciji političke zajednice, uz mehanizam zaštite svih postupaka koji su državljanima za to nužni (tradicionalna prava zbora i dogovora, slobode komuniciranja, zaštite u slučaju upravnih i sudskih postupaka, itd.).

U našem stoljeću klasičan katalog prava čovjeka i državljanina postaje sastavnim dijelom većine → USTAVA. Sve se više raspravlja i o proširenju tih prava, te se uvodi i »druga generacija« prava, prije svega socijalnih i ekonomskih (npr. pravo na zaposlenje ili obrazovanje). *Opća deklaracija OUN* je pritom posebice važan čimbenik jer upostavlja načela koja postaju uglavnom općeobvezatnima. Na tu se Deklaraciju oslanja čitav sistem posebnih konvencija koje se odnose na zabranu genocida (1948), ropstva i njima sličnih postupaka (1956), rasne diskriminacije (1956), itd. Posebice je važna *Evropska konvencija o ljudskim pravima* (1950), uz koju se vezuje najprije Evropska komisija za ljudska prava (1954), te Evropski sud za ljudska prava (1959) kojemu se mogu obraćati i pojedinci. Prava čovjeka i državljanina tako postaju sve više naddržavno zaštićenima i stoga, barem djelomice, osigurana od jednostrane interpretacije pojedinih država.

U novije vrijeme prava čovjeka se proširuju i pravima »treće generacije« izvedenima umnogome iz razvijene ekologijske svijesti. Riječ je o pravima ne samo postojećih ljudi, nego i nerođenih, pa i nezačetih, kao i o pravima svih živih bića (životinja i biljnih vrsta). Prava državljanina se postupno proširuju pravom na privatnost u odnosu na podatke pohranjene u različitim računarskim sistemima (od policijskih, preko sistema osiguravajućih zavoda i zdravstvenih ustanova, do onih bankovnih), te pravom na udio u odlučivanju o barem nekim elementima radnih odnosa. Istovremeno očito raste pritisak na režime u kojima su takva prava negirana, kao npr. sistem apartheida, niz afričkih diktatura, a što je

svakako utjecalo i na okončavanje realnog socijalizma.

Prava čovjeka i državljanina koja se utemeljuju na prirodnome pravu su, u načelu, **osobna, individualna prava. Kolektivna prava** se počinju razmatrati tek u našem stoljeću; ponajprije pravo nacija na samoodređenje (Wilson i Lenjin 1917). U suodnosu kolektivnih prava iskazuje se kao bitno pitanje striktna zaštita pojedinca i manjina (nastalih rođenjem, ili optiranjem). *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: PRIRODNO PRAVO, SLOBODA, VLASNIŠTVO, LIBERALIZAM

LITERATURA: D. Mrđenović (ur.), *Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima 1215–1989*, Beograd 1989; M. Matulović (ur.), *Ljudska prava*, Rijeka 1989.

ANARHIJA (grč. *anarchía*, engl. *anarchy*, njem. *Anarchie*, franc. *anarchie*). Pojam potječe iz latinizirane verzije originalnog grčkog pojma. Još je Homer odsustvo → VLASTI, vladavine i → ZAKONA označio kao anarhiju. Grčki filozofi upotrebljavali su ovaj pojam za označavanje kaosa, izobličene demokracije odnosno kao sinonim za bezvlašće i odsustvo zakona. U pejorativnom značenju, kao bezvlašće, kaos i odsustvo zakona, pojam a. je upotrebljavan u srednjem vijeku, potom i u ranoj novovjekovnoj francuskoj i engleskoj političkoj teoriji. U istom značenju a. se pominje i u vrijeme francuske revolucije 1789. god., kao i u literaturi o revoluciji.

P. J. Proudhon (1809–1865) bio je prvi socijalni teoretičar koji se nazvao anarhistom i nasuprot tradicionalnoj pejorativnoj upotrebi pojma a. prvi ga, 1842. god. u knjizi *Što je vlasništvo*, vrijednosno pozitivno upotrijebio, označavajući njime jedan humanistički ideal pravednog društva. Za razliku od mnogih svojih sljedbenika, Proudhon je imao jasnu sliku kompleksnosti društva, društvenih struktura i autonomije društvenih podsistema. Otuda je za njega a. u doslovnom značenju, → DRUŠTVO, odnosno →

ZAJEDNICA bez bilo kakve izvanjske prinude, u prvom redu, humanistički ideal pravednog društva čija realizacija nije stvar neposredne budućnosti. Za razliku od tog ideala »čiste« a., Proudhon je smatrao da se politička zajednica kao konfederacija suverenih komuna može neposredno ostvariti. U njegovoj verziji a. komuna je primarna i izvorna politička zajednica koja, zajedno sa radničkim asocijacijama, tvori neprinudnu zajednicu – konfederaciju komuna.

U politici neposredna → DEMOKRACIJA, a u ekonomiji mutualistička privreda zasnovana na radničkom samoupravljanju dva su temeljna konstitutivna elementa poretka a. U tim okvirima kretali su se Proudhon i svi njegovi anarhistički nastavljači. Razlike su nastajale u pogledu shvaćanja vlasničkih odnosa u okvirima mutualističke privrede. Naime, komunistički anarhisti kao M. Bakunjin i P. Kropotkin zalagali su se za potpuno odsustvo → VLASNIŠTVA, dok je sam Proudhon bio pristalica mješovite privrede i grupnovlasničkih odnosa u okvirima radničkih asocijacija. U pogledu strukture političke zajednice u svim varijantama a. komuna je osnovni nosilac političkog procesa. Razlike se javljaju u stupnju odstupanja od »čistog« ideala a., odnosno stupnja uključivanja predstavničke demokracije u politički proces utemeljen na načelu neposrednog sudjelovanja svih građana u političkom procesu. U osnovi, ponavlja se podjela linijom anarho-komunisti, s jedne, a prudonisti s druge strane, ali i kod svakog anarhiste, s obzirom na načelo jedinstva teorije i prakse, postoji različiti stupanj odstupanja od ideala s obzirom na konkretne okolnosti.

Kao konstitutivno načelo poretka, Proudhonovo shvaćanje a. ostvareno je u Pariškoj komuni 1871. god. Posredstvom tog iskustva Proudhonove ideje posredno i neposredno sve do danas utječu na čitav spektar socijalističkih ideja i participativnih teorija i pokreta. Historijski najznačajniji prudonovac u tom smislu bio je K. Marx; u svom spisu *Građanski rat u Francuskoj* (1871) u cjelini je preuzeo Proudhonove

ideje o komuni i radničkom samoupravljanju a da Proudhonovo ime nije ni spomenuto. Među anarhistima sljedeće generacije najznačajniji sljedbenik Proudhona bio je ruski revolucionar M. Bakunjin (1814–1876) u zadnjoj fazi svoga rada koja je okrunjena knjigom *Državnost i anarhija* (1873). Bakunjin preuzima od Proudhona ideju o strukturiranju društva odozdo prema gore kao konfederalne organske zajednice asocijacija i komuna. Riječ je o društvu bez države i političke prinude, bez privatnog vlasništva i pozitivnog prava. Umjesto tržišta funkciju povezivanja ekonomije ima »identitet interesa i socijalnih težnji«. U toj holističkoj viziji nema mjesta za autonomiju društvenih podsistema, kao ni za razmatranje konkretnih oblika operacionalizacije načela bezvladavinskog principa konstituiranja društvene zajednice.

A. kao načelo konstituiranja zajednice pojavljuje se, ponovo na nivou humanističkog ideala pravednog društva, pod imenom anarhističkog komunizma u djelu ruskog anarhiste P. Kropotkina (1842–1921). Anarhistički komunizam temelji se na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju i na principu raspodjele prema potrebama. Globalno društvo je mozaik potpuno suverenih i u svakom pogledu samodovoljnih komuna. Asocijacije djeluju unutar komuna, ali su u svojoj djelatnosti potpuno samostalne. Princip odlučivanja je opća suglasnost, a umjesto tržišta djeluje naturalna razmjena. Kako je podjela rada ukinuta, ne postoji ekonomija u modernom smislu. Kao princip konstitucije zajednice, a. ne znači samo odbacivanje svih oblika prinude i za njih vezanih institucija nego i njihovu pozitivnu zamjenu. → DRŽAVA je zamijenjena komunom, pravo etosom (čudoređem), politika neposrednom participacijom svih građana u donošenju odluka. Tako totalno sveobuhvatno samoupravljanje postaje, zapravo, jedinim društvenim odnosom. Međutim, konkretizacija ovih načela izostala je, uprkos Kropotkinovoj obimnoj publicističkoj djelatnosti u vezi revizioni-

stičke interpretacije francuske revolucije 1789. i Pariške komune u duhu neodarvinističke antimaltuzijanske antropologije uzajamne pomoći.

U nešto drugačijem svjetlu operacionalizacija poretka a. javlja se u Kropotkinovoj kritici → *BOLJŠEVIZMA*. Nakon oktobarske revolucije, on postaje oštar kritičar samog principa diktature proletarijata i etatističkog socijalizma. Kao rješenje krize komunizma u Sovjetskoj Rusiji Kropotkin predlaže uvođenje radničkog samoupravljanja (umjesto diktatorskih ovlaštenja uprave) i participativnu demokraciju u obliku sovjeta. Predaju tvornica na upravljanje radnicima, dakle zahtjev za radničkim samoupravljanjem kao dominantnim odnosom u ekonomiji i direktnom demokracijom na lokalnom nivou – uz organe države i državne vlasti – postavljaju i drugi anarhistički kritičari boljševizma kao L. Fabbri, P. Aršinov, E. Goldman, A. Pestana, V. M. Eichenbaum, A. Berkman, itd. Time je, premda prešutno, napušten anarhistički zahtjev za a. u idealnom obliku kao neposrednom, potpunom i sveobuhvatnom direktnom demokracijom uvijek i svuda bez obzira na okolnosti.

Najznačajniji pokušaj operacionalizacije načela a. predstavlja Program Generalne konfederacije rada (1936), španjolske organizacije koja je tada okupljala oko dva milijuna članova. Program inzistira na stvaranju društva bez države, prava i drugih vrsta prinude. Kao sredstvo predviđa komune i druge suplementarne organizacije, uključujući federacije komuna i proizvođačkih asocijacija. Nagrađivanje je prema potrebama, a čitav komplicirani mehanizam socijalnog života se regulira bez tržišta, novca i prinude – putem ugovora i radnih bonova. Komuna je autohtona samoupravna i slobodna institucija na temelju neposrednog, direktnog i totalnog samoupravljanja. Komunalni savjet se konstituira na delegatskom principu izaslanika teritorijalno-interesno-proizvodnih grupa gdje je participacija u odlučivanju neposredna, dakle nema izvršnih organa. Praktično ostvarenje

Programa pokušano je usred španjolskog građanskog rata 1936. Stvorene su mnogobrojne poljoprivredne komune, a pokušao je i uvođenje radničkog samoupravljanja u industriji i željeznici Katalonije. Ostaje otvorenim pitanje u kojoj mjeri je ostvarenje načela a. u ovom obliku kontradruštva u okviru globalnog društva bila stvar izuzetnih okolnosti i energije probuđene građanskim ratom. *LS*

KLJUČNI POJMOVI: DEMOKRACIJA, KOMUNA, KONFEDERACIJA, POLITIČKA REVOLUCIJA

LITERATURA: L. Sekelj, *O anarhizmu*, Beograd 1987; P. Kropotkin, *Anarhizam i moral*, Beograd 1984; M. Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb 1979.

IZVANREDNO STANJE (engl. *state of emergency*, njem. *Ausnahmszustand*, franc. *état extraordinaire*), ili starijoj terminologiji »opsadno stanje« označava situaciju aktualnog ugrožavanja državne egzistencije ili situaciju znatnog remećenja javne sigurnosti (→ DRŽAVA). Uzroci nastupanja te situacije mogu biti vanjski i unutrašnji: rat, oružana pobuna, građanski rat, prirodne katastrofe, i dr. Kako izvanrednost i težina zadatka po definiciji nadilazi mogućnosti normalnih državnih i pravnih instituta, u izvanrednom stanju vrši se koncentracija moći i širenje nadležnosti pojedinih organa državne → VLASTI. Nosilac širokih nadležnosti postaje organ za koji se pretpostavlja da će biti u stanju efikasno djelovati u izvanrednim uvjetima. Budući da je neposredna državna moć i inače koncentrirana u egzekutivi, u izvanrednom stanju se po pravilu proširuju kompetencije egzekutive ili jednog njenog dijela.

Cilj i zadatak izvanrednog stanja je isključivo ponovno uspostavljanje ugroženog ustavnog i pravnog poretka. Suspendiranje pojedinih dijelova ustava (nekih osnovnih prava i sloboda, diobe vlasti, federalnih nadležnosti u složenim državama) legitimno je samo ukoliko ima za cilj uspostavljanje cjeline važe-

nja → USTAVA. Organ izvanrednog stanja ne može, bez obzira na širinu nadležnosti, uspostavljati novi ustavni poredak; on služi samo da ukloni prepreke i da omogući neometano funkcioniranje starog.

Iz ovog proizlazi da je upotreba pojma izvanredno stanje smislena samo u političkim uređenjima koja poznaju podjelu nadležnosti. Tamo gdje jedna instanca i inače ima neograničene nadležnosti, mjere izvanrednog stanja ne mogu se jasno razlikovati od normalnog pravnog reguliranja. Organ s neograničenim ovlaštenjima tu se pojavljuje kao izvor pravnog poretka, a ne kao njegov zaštitnik u situacijama aktualnog ugrožavanja.

U političkoj se publicistici ta razlika obično označava kao razlika između komesarske i suverene → *DIKTATURE*. Komesarski diktator je već u rimskom pravu bio opunomoćen *(commissarius)* da u kriznim situacijama djeluje u ime države a ne u svoje ime. Suverena diktatura (klasičan primjer je diktatura proletarijata) nastaje kada se izvanredne mjere koriste za uspostavljanje suštinski novog poretka, u kome organ diktature ne štiti ugroženo, nego proizvodi novo.

Smisao pravnog reguliranja izvanrednog stanja jest očuvanje minimuma redovnosti u izvanrednim uvjetima. Taj je uvjet zadovoljen ukoliko se tim pravnim reguliranjem nadležnom organu omogućuje efikasno otklanjanje uzroka izvanrednog stanja, i ukoliko se efikasno sprečava da taj organ zloupotrijebi izvanredna ovlaštenja.

Pravna teorija 19. st. preporučivala je detaljno pravno uređivanje izvanrednog stanja (koje je nazivano političkim opsadnim stanjem). Time se neposredno umanjivala opasnost zloupotrebe koncentrirane moći, ali se rizik posredno uvećavao, budući da je nedovoljnost i neefikasnost preventivno katalogiziranih mjera i njihovih nosilaca često vodila uvođenju *ad hoc* rješenja, koja su izmicala svakoj kontroli.

Druga krajnost sadržana je u shvaćanju o načelnoj nepoželjnosti preventivnog pravnog reguliranja iz-

vanrednog stanja. Polazeći od efikasnosti kao osnovnog načela, posredstvom generalnih i nespecificiranih ovlaštenja ostavlja se mogućnost da u izvanrednim okolnostima djeluje onaj državni organ koji u tom trenutku raspolaže najefikasnijim sredstvima, i da situaciono koristi ona sredstva koja su najprimjerenija prirodi problema. Time egzekutiva praktično dobija neograničene nadležnosti.

U suvremenim pravnim teorijama prevladava shvaćanje neophodnosti pravnog reguliranja izvanrednog stanja. Prije svega, odbačena je tradicionalna predstava u skladu s kojom je izvanredno stanje identično sa suspendiranjem osnovnih prava i sloboda (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA). Iako se neka prava i slobode u izvanrednim okolnostima po pravilu ograničavaju ili u potpunosti stavljaju izvan snage, organ izvanrednog stanja dužan je obrazložiti svrsishodnost obima trajanja suspendiranja prava i sloboda.

Situacija koja služi kao opravdanje za proglašavanje izvanrednog stanja najčešće izmiče objektivnom utvrđivanju, te je podložna interpretaciji (osim u slučaju rata ili oružane pobune). Zato je neophodno da organ koji proglašava izvanredno stanje ne bude identičan s organom koji u izvanrednom stanju dobija izvanredna ovlaštenja. Prirodi stvari primjereno je da narodno predstavništvo, po mogućnosti kvalificiranom većinom, proglašava izvanredno stanje i prenosi nadležnost na organ koji je ustavom ovlašten da djeluje u izvanrednim uvjetima.

Budući da sam pojam izvanrednog stanja sadrži nemogućnost normalnog rada → PARLAMENTA, poželjno je predvidjeti »parlament izvanrednog stanja«, kao neki vid kompenzacije za narodno predstavništvo. Taj umanjeni parlament treba da odlučuje o dužini trajanja izvanrednog stanja i o mjerama koje predlaže ovlašteni organ, a koje nadilaze ustavne okvire.

Akutnu ugroženost državnog opstanka ili javnog reda i mira treba razlikovati od ustavnih i političkih

kriza do kojih dolazi ukoliko neki državni organi ili političke institucije ne mogu ili ne žele izvršavati svoje ustavom definirane zadatke. U takvim slučajevima nije opravdano proglašavanje izvanrednog stanja.

Ustavne krize, koje ne ugrožavaju državni opstanak nego samo destabiliziraju politički sistem, moraju se rješavati ustavnim sredstvima. Najpoznatiji primjer ustavne krize koja je na neopravdan način poslužila kao povod uvođenju izvanrednog stanja je unutrašnja blokada rada Reichstaga posljednjih godina Weimarske Republike.

U engleskom i sjevernoameričkom pravosuđu nema preciznog reguliranja izvanrednog stanja. Razlog leži u postojanju izuzetno osjetljive političke kulture, što čini izlišnim detaljno normiranje. Iako se u oba pravna poretka predviđa širenje nadležnosti u slučaju izvanrednih okolnosti (u SAD je nejasno da li je nosilac tih nadležnosti predsjednik ili Kongres), time nije ukinut princip diobe vlasti, niti je suspendiran pravni poredak. Tako je parlament, uz sudsku kontrolu (→ PRAVOSUĐE), u Engleskoj sastavni dio određivanja izvanrednog stanja.

U švicarskom i finskom ustavu nedostaje preventivno reguliranje izvanrednog stanja. U oba svjetska rata švicarski je Bundesrat predstavljao organ izvanrednih ovlaštenja, koji je imao nadležnost da suspendira osnovna prava i slobode. Isključivo parlament ima pravo kontrole djelovanja tog organa. Zahvaljujući finskom običajnom pravu, kojim se za važne odluke predviđa dvotrećinska većina, isključena je opasnost jednostavne zloupotrebe izvanrednih ovlaštenja.

U Francuskoj je od 19. st. o izvanrednom stanju odlučivao parlament. Izvanrednim mjerama mogu biti djelomično ili potpuno ograničene lične slobode, sloboda štampe i okupljanja, pravo sudaca i nepovredivost stana. Članom 16. ustava iz 1958. god. je, suprotno francuskoj ustavnoj tradiciji, predsjednik ovlašten da poduzme izvanredne mjere u slučajevima

ugrožavanja državnog poretka, nacionalne nezavisnosti, teritorijalnog integriteta i ispunjavanja međunarodnih obveza, čime se pojavljuje kao vrhovni arbitar izvanrednog stanja. *ZD*

KLJUČNI POJMOVI: UGROŽAVANJE DRŽAVNE EGZISTENCIJE, ŠIRENJE NADLEŽNOSTI, KOMESARSKA I SUVERENA DIKTATURA, SUSPENDIRANJE OSNOVNIH PRAVA, NEAUTENTIČNO IZVANREDNO STANJE, USTAVNA KRIZA

LITERATURA: F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; C. Schmitt, *Pojam politike*, Zagreb 1943.

KOMUNICIRANJE

JAVNOST (engl. *publicity*, njem. *Öffentlichkeit*, franc. *publicité*) leksički označava svojstvo onoga što je javno (lat. *publicus*). U engleskom i francuskom se javlja i u suženom značenju kao publicitet tj. skup djelatnosti kojima se zaokuplja pažnja publike.

J. znači: 1. skup svih pojedinaca koji svoju pozornost usmjeravaju na pitanja općeg interesa (publika); 2. sferu saobraćanja među pripadnicima publike (okupljanje, udruživanje, komunikacijska sredstva), u kojoj se može formirati stav, nazor ili htijenje koje prihvaćaju mnogi (javno mnijenje); 3. organizacijski princip djelovanja organa koji su uspostavljeni radi vođenja brige o pitanjima općeg interesa (u slučaju političke javnosti – država).

Navedena tri značenja j. podrazumijevaju da su razlučena dva vida životne djelatnosti pripadnika društva: djelatnost na zadovoljavanju vlastitih i porodičnih životnih potreba (privatni interesi, građansko društvo), te osiguranje općih društvenih uvjeta za njeno nesmetano obavljanje (→ INTERES, → DRŽAVA). Uobičajene oznake »javne funkcije«, »javna vlast«, »javni organ« ili »javno pravo« ukazuju na to da politička sfera i njeni organi trebaju u svojem djelovanju biti podređeni iskazanoj volji državljana (→ DRŽAVLJANIN), koji se ovdje pojavljuju kao publika.

J. se institucionalizira: 1. posredstvom niza normi, koje osiguravaju da djelovanje državnih organa bude otvoreno uvidu publike (javnost parlamentarnih i sudskih rasprava, mogućnost provjere ispravnosti djelovanja izvršne vlasti putem javnog postupka), 2. postojanjem institucija autonomnog saobraćanja publike (sloboda javnog okupljanja i udruživanja, sloboda štampe i ostalih vidova javnog komuniciranja, te osiguranje tajnosti privatnog komuniciranja), 3. političkim pravima državljana (slobodni, opći, neposredni i tajni → IZBORI uz jednako pravo glasa, opoziv, referendum i plebiscit).

Sva ta institucionalna jamstva imaju svrhu da državljaninu omoguće da djeluje kao publika, koja

kontrolira državu i određuje njeno djelovanje, a da je pritom država ne ometa. Javno djelovanje državljana je odlučujuće za ostvarivanje republikansko-demokratskog karaktera političkog poretka, jer se koncentriranoj moći integriranog sklopa državnih institucija može ravnopravno suprotstaviti samo društvo integrirano kao publika. Budući da se → DRUŠTVO kao cjelina uspostavlja samo posredno, razmjenskim međuodnosom pojedinaca rukovođenih privatnim, a ne nekim općedruštvenim interesom, građani nisu neposredno pripravljeni za bavljenje općim pitanjima u području politike. Da bi to postali, moraju se uključiti u neprestano javno raspravljanje, u kojem se sučeljavaju njihova partikularna i subjektivna stajališta, nazori i htijenja. Tek u javnoj komunikaciji može se osvijestiti potencijalni opći, ili barem većinski interes. Rezultat tog procesa komunikacije i osvještavanja (koji se kasnije politički odjelovljuje kroz izbore i ostale oblike političkog izjašnjavanja) nosi biljeg uvjetovanosti subjektivnim nazorima i posebnim interesima, a određuje ga i okolnost da većina građana nema ni intelektualnih ni socijalnih uvjeta za racionalno promišljanje spornih pitanja na kojima se j. angažira. Stoga taj način osvještavanja koji se ostvaruje u j. zovemo **javnim mnijenjem** (riječ »mnijenje« označava ne posve sigurnu spoznaju, onu koja ne može pretendirati na opće važenje po umskim kriterijima).

Premda u j. dominiraju privatni interesi građana nasuprot državi, j. je i sama rezultat rascjepa između prvenstva privatnog interesa i nužnosti da se privatnici kao cjelina, kao »društvo«, suoče s državom. Zbog toga je u publici još prije građanskih revolucija došlo do podjele rada između pasivnih promatrača i aktivnih oblikovatelja i zastupnika javnog mnijenja (→ POLITIČKE STRANKE, udruženja, klubovi i druge forme organiziranog okupljanja, te osobe koje u privatnoj komunikaciji svojom informiranošću, sposobnošću izražavanja i utjecajem na druge postaju neformalne »vođe mnijenja«). Pojedinac koji ne

pripada toj eliti publike formira svoje stavove i mnijenja oslanjajući se na utjecaje aktivne elite (→ ARISTOKRACIJA). Njegova ovisnost o tom utjecaju povećava se s povećanjem složenosti javnih pitanja i poslova koje vrše javni organi.

Aktivna uloga publike u cjelini slabi i zato što se izgubio privid da je jednostavnim okupljanjem privatnih interesenata i njihovim javnim raspravljanjem moguće doći do jedinstvenog, općeg interesa. Interesni konflikti se više ne mogu riješiti autonomnim formiranjem volje u samoj publici, nego među njima aktivno posreduje država. Kompromis se sve više postiže neposrednim utjecajem → INTERESNIH GRUPA na državnu → UPRAVU, koja aktivnim zadiranjem u područje proizvodnje utječe na pregovaračke pozicije tih grupa. J. ostaje sfera u kojoj različite elitne grupe (sindikati, asocijacije poslodavaca, vodstva stranaka i dr.) vrše masovnu mobilizaciju odgovarajućih segmenata publike da bi pojačali svoje pozicije. Publika se tako svodi na rezonantnu kutiju (J. Habermas), koja reagira, ali aktivno ne oblikuje političke odluke.

Tvorenje javnog mnijenja, koje je u doba liberalnog kapitalizma naglašeno branjeno od pritiska države, u društvu postliberalnog (monopolističkog, državnog, »kasnog«) kapitalizma gotovo neprimjetno pada pod utjecaj sila što potječu iz same sfere proizvodnje. To se, prije svega, odnosi na činjenicu da su mediji javnog općenja podvrgnuti funkcionalnosti robne privrede (tako da se postupno depolitiziraju i orijentiraju na masovnu prodaju s profitom), zatvarajući javno komunikacijsko polje u monopolizirane okvire. *SD*

KLJUČNI POJMOVI: PUBLIKA, DRŽAVA, DRUŠTVO, INTERES, JAVNO MNIJENJE

LITERATURA: J. Habermas, *Javno mnenje*, Beograd 1969; R. Sennett, *Nestanak javnog čovjeka*, Zagreb 1989; Lj. Tadić, *Ogled o javnosti*, Nikšić 1987; M. Pupovac, *Politička komunikacija*, Zagreb 1990; T. Jantol, *Socijalizam i javnost*, Zagreb 1980.

POLITIČKI GOVOR (engl. *political speech*, njem. *politische Sprache*, franc. *parole politique)* predstavlja jednu od mogućih govornih manifestacija jezika neke komunikacijske zajednice. Od drugih vrsta govora (npr. znanstvenog, pravnog, umjetničkog ili svakodnevnog) razlikuje se po jezičnim obilježjima, te semantičkim i pragmatičkim svojstvima. U političkom govoru posebno su važni komunikacijski kontekst, komunikacijska namjera govornika i strategija njihova povezivanja, a ona opet ovisi o svrsi svakog konkretnog političkog govora. Svrha konkretnog, pa i tog govora, je da formira ili/i kontrolira političko i društveno ponašanje ljudi, njihove socijalne, političke i ideološke stavove i svijest, te da determinira njihove socijalne i političke odluke i izbor. Politički govor u krajnjoj konzekvenciji ima za cilj da ideje, interesi, namjere i volja političkog govornika budu od strane političkih slušalaca prihvaćene kao njihove.

Jezična obilježja političkog govora dijele se u dvije skupine: sociolektalna i govornička. Sociolektalna obilježja nazivaju se i **sociolektom ili jezikom politike,** a označavaju ona obilježja jezika koja se razvijaju unutar jedne domene društvenog djelovanja – političke komunikacije, i unutar jedne socijalne skupine – političkih djelatnika. Ovisno o odnosu između domena političke komunikacije i političkih djelatnika s jedne strane i ostalih domena društvenog djelovanja svih ostalih članova nekog društva s druge strane, moguće je razlikovati bar tri vrste jezika politike: ekskluzivni, totalitarni i demokratski.

O **ekskluzivnom jeziku politike** govorimo onda kada je on prvenstveno rezerviran za političke djelatnike i kad isključivo funkcionira kao neka vrsta profesionalnog žargona koji je slabo dostupan drugim članovima društva. Takav se jezik razvija i održava na štetu svojih širih komunikacijskih obilježja. Zato je visoko statusno obilježen, a nisko komunikativan. Politički govori izrečeni takvim ekskluzivnim jezikom bit će prihvaćeni zbog jezika samog, a ne zbog toga što se u njima kaže.

O **totalitarnom jeziku politike** govori se onda kada se jezik, koji su političari razvili u području političke komunikacije pretvara u jezik kojim se komunicira i unutar političke javnosti i javnosti u cjelini. Takav jezik politike moguć je u društvima u kojima vladajuća politička grupa stvara nova jezična obilježja političke komunikacije i ujedno ih pretvara u sredstvo dominacije i vladanja. Osim što je totalitaran jer se nastoji proširiti na sve domene društvenog djelovanja (→ TOTALITARIZAM), on je i ekskluzivan. Vladajuća politička grupa u pravilu isključuje svaki drugi tip jezika politike iz područja i političke i cjelokupne javnosti. Stoga je politički govor koji se izriče takvim jezikom indikator totalitarnosti i nasilnosti određene politike. Nije bitan zbog toga što se u njemu kaže, zbog onoga kako se to kaže, pa ni zbog toga što je izrečen određenim jezikom.

O **demokratskom jeziku politike** govorimo onda kada se jezik razvija i funkcionira unutar političke komunikacije i među političarima ali pod utjecajima drugih područja društvenog djelovanja (znanosti, privrede, svakodnevice, itd.), kada je dostupan gotovo svima i kada ga prihvaćaju gotovo svi članovi političke zajednice. Stoga su politički govori izrečeni takvim jezikom prihvatljivi bilo zbog onoga što se u njima kaže, bilo zbog načina na koji se to kaže, bilo zbog toga tko to kaže. U strogom smislu riječi politički govor je moguć tek unutar i posredstvom demokratskog jezika politike.

Govornička jezična obilježja mogu biti raznovrsna. Politički govor može biti više ili manje emotivan, ekspresivan, iterativan, ekstenzivan, koherentan i tome slično. On postaje emotivan bilo tako da se u njemu upotrebljavaju riječi s potencijalno velikim emotivnim efektom kod slušaoca, bilo tako da govornik intonacijom i govorničkim afektom daje govoru obilježja emotivnosti. Emotivnost je u prvom redu odlika različitih tipova populističkim političkih govora. Ekspresivan je onaj politički govor kojeg odlikuju bogatstvo i raznolikost vokabulara ili dinamičnost i

raznolikost rečenica. Ekspresivnost može biti individualna odlika govornika kao i njegova jezična strategija. Iterativnost političkog govora znači da se u govoru ponavljaju važne riječi ili rečenice, bilo u istom ili parafraziranom obliku. Iterativnost može biti način na koji govornik traži »izlaz« prema novom govoru, ali se tako često širi ili provjerava prihvatljivost poruka. I ekstenzivnost može biti individualna karakteristika govornika, ali i smišljena strategija kojom se želi poništiti učinak nečeg što je već kazano ili udaljiti sugovornika od osnovne teme. Osigurava se dugim rečenicama, pozivanjem na sporedne teme, prošlost ili moguću budućnost, itd. Koherentnost također ukazuje na individualnu sposobnost govornika da svoj govor učini skladnom cjelinom. Međutim ona može biti i sredstvo prikrivanja sadržajne nekoherentnosti i proturječnosti. Svaki je dobar politički govor situiran i usklađen u odnosu prema slušaocu, u odnosu prema vremenu ili u odnosu prema temi. Situiranost prema slušaocu nalaže da govornik poznaje njegove jezične sposobnosti i preferencije. Identifikabilan je onaj politički govor u kojem govornik pravilnom upotrebom pojedinih vrsta riječi (npr. zamjenica ili lokalizama) proizvodi takav učinak kod slušaoca da ovaj ima osjećaj kao da on to sam govori ili bi govorio. Dakako, upotreba svakog od ovih obilježja u političkom govoru određena je njegovom svrhom a ne samima sobom.

Semantička obilježja političkog govora nisu tako raznovrsna kao jezična i pragmatička. Semantički sloj je zapravo najtanji sloj u političkom govoru, a iskazuje se kroz veću ili manju definiranost, informativnost i ideologičnost sadržaja dijelova ili cjeline političkog iskaza (→ IDEOLOGIJA). Sadržaji pojedinih riječi, fraza i cjeline političkog govora najčešće nemaju čvrstih granica i u pravilu se upotrebljavaju kao relativno nedefinirane. To dolazi otuda što je sadržaj političkog govora veoma osjetljiv na kontekst komunikacija, te na prošla i moguća značenja. Politički govori u pravilu nisu informativni. Međutim, kada

politički govornik posegne za nekom informacijom, ona njegov govor može učiniti natprosječno informativnim, premda je informativnost sadržaja političkog govora razmjerno kratkotrajna. Ideologičnost je česta odlika sadržaja političkog govora, jer njegovi sadržaji, osobito oni ključni, zapravo nemaju značenjskog odnosa ni prema onom o čemu se govori, ni prema onome kome se govori. Ti sadržaji nerijetko znače sami sebe, a to je jedno od osnovnih obilježja ideologičnosti.

Pragmatička svojstva političkog govora mogu se razvrstati u tri skupine: svojstva iskaza, svojstva govornika (i auditorija) i svojstva konteksta. Svako od ovih svojstava govornoj radnji može davati djelatnu snagu i učinkovitost. Od mnogih svojstava govornika (i auditorija) koja političkom iskazu mogu osigurati djelatnu snagu navest ćemo samo neka: karakterne i moralne osobine, ugled i pouzdanost, umješnost i znanje govornika, te spremnost i osjetljivost auditorija na određenu vrstu političkih poruka. Svojstva konteksta koja mogu utjecati na djelatnu snagu političkog govora su: opće stanje političkih odnosa u nekom društvu, distribucija socijalne i političke moći, stanje i odnosi između socijalnih i drugih interesa, pogodnost komunikacijske situacije, te podložnost kontroli komunikacijskih medija (→ JAVNOST).

Argumentacija u političkom govoru uvelike je različita od drugih vrsta praktičkog, a posebice teorijskog argumentiranja. Veoma ćemo rijetko u političkom govoru naći jasno razlikovanje između postupaka argumentacije i postupaka komunikacije. Jednako nejasna je razlika između pojedinih faza argumentacije: *argumentanda, argumentacije* i *argumentata*. Argumentacijska shema političkog govora gotovo nikad nije potpuna tj. sastavljena je od sljedećih argumenata: ishodišna informacija, zaključak, pravilo zaključivanja, podupiranje pravila zaključivanja, operator ograničenja zaključka i iznimni uvjeti u kojima zaključak ne važi. Na primjer: Jurin bicikl

stoji pred ulazom u školu. Stoga: Jura je (vjerojatno) u školi, jer je uobičajeno da Jura dolazi u školu biciklom, budući da: Jura nema auto i nerado ide tramvajem, osim ako: Jura svoj bicikl nije zaboravio pred školom. Najčešća argumentacijska shema u političkom govoru je neka vrsta skraćenog zaključka *(entimem)*, koji se sastoji od sljedećih elemenata: argumenta, zaključka i izrečenog ili neizrečenog pravila zaključivanja. U ovoj vrsti argumentacijske sheme kao argumenti najčešće se koriste različite vrste primjera. Na primjer: za vrijeme njegova mandata cijene su porasle za 15%. Dakle, njemu se ne smije dati još jedan mandat. Ili: za vrijeme njegova mandata jesu porasle cijene, ali je povećana zaposlenost i ukupan obim proizvodnje. Dakle, njemu treba dati još jedan mandat. Zbog čestog brisanja razlike između argumentacije i komunikacije kao argumenti u političkom govoru se mogu pojaviti gotovo sva njegova pragmatička svojstva: svojstva iskaza (»Tako uvjerljivo govori«), svojstva govornika (»On je čestit i pouzdan«) i svojstva konteksta (»Nije vrijeme za drugačiju politiku«). To, dakako, politički govor i političku komunikaciju čini iznimno važnom i riskantnom djelatnošću, kako za govornika tako i za auditorij. *mp*

KLJUČNI POJMOVI: SOCIOLEKT, ARGUMENTACIJA, IDEOLOGIJA, JAVNOST

LITERATURA: Aristotel, *Retorika*, Zagreb 1990; I. Ivas, *Ideologija u govoru*, Zagreb 1989; M. Pupovac, *Politička komunikacija*, Zagreb 1990; D. Škiljan, M. Pupovac, *Jezik politike*, Zagreb 1987.

NOMOTEHNIKA (od starogrčkog *nómos* zakon, u širem smislu propis i *tehnē*, vještina, umijeće).

1. Pisano pravo je oblik komunikacije između onoga koji ga stvara i onog (onih) kome je upućena određena poruka. Radi se o ponašanjima fizičkih i pravnih osoba (tzv. dispozicija) koje prati jedna ili više pretpostavki za primjenu pravila ponašanja (tzv. hipoteza, stručni lat. termin: *conditio iuris*). Ovisno

o prirodi dispozicije mogu biti propisom predviđene i neke štetne posljedice za onoga koji se vlada protivno postavljenom pravnom pravilu (sankcija). Zbog tog odnosa između davaoca i primaoca poruke ne treba zaključiti da je cjelokupan život čovjeka u organiziranoj društvenoj zajednici obuhvaćen propisima koji ga na nešto sile (prinudno pravo u varijantama obveza činjenja, propuštanja ili trpljenja) ili mu omogućavaju određeno ponašanje samo ako je to propisom predviđeno. Načelom ustavnosti i zakonitosti pravna država (→ DRŽAVA) povlači jasnu granicu između položaja nosilaca vlasti i građana: pojedinac ili pravna osoba smije činiti sve što mu pravni poredak ne brani, a mora činiti, propuštati ili trpjeti ono što mu je naređeno propisom. Organi vlasti i drugi nosioci javnih ovlaštenja smiju ili moraju djelovati isključivo prema opsegu ovlaštenja ili obveza što im daju → USTAV i → ZAKON, odnosno drugi propisi utemeljeni na tim najvišim pravnim aktima. Za svakog donosioca propisa vrijedi stara latinska izreka *Legem patere quam ipse fecisti* (poštuj zakon koji si sâm stvorio).

2. N. kao skup znanstvenih spoznaja i iskustvenih pravila ima temeljnu svrhu da propis ili kakav drugi opći akt bude ispravno sastavljen. To je posao iskusnog pravnika s poželjnim što višim stupnjem pravničkog obrazovanja i temeljitim poznavanjem prilika društvene sredine u kojoj živi. Budući da u pravnom sustavu svake suvremene države postoje brojne grane prava, a mnoge se od njih i međusobno dodiruju, teško je od pojedinca očekivati sveznadarstvo i zanemariti njegovu subjektivnu profesionalnu sklonost za neku užu oblast društvenih odnosa koja iziskuju pravnu regulaciju ili njene izmjene. Posebne poteškoće nastupaju kad pravnik treba izraditi propis o nečemu što svojim sadržajem leži izvan pravničkih znanja i traži suradnju s drugim stručnjacima (npr. opisni tekst standarda za neku stvar, tehnička terminologija u građevinarstvu, izmjeri u katastru zemljišta i dr.). Tu je vrlo često potreban stručni timski rad

u koji se nomotehničar uključuje ne samo poznavanjem pravila izrade propisa nego i upozoravanjem na nejasnoće, praznine i suprotnosti u tekstu, pogotovo u odnosu prema drugim važećim propisima s kojima mora biti u skladu.

Takav je grupni rad poznat i u svijetu i kod nas, napose u obliku stalnih ili prigodnih komisija i sličnih tijela, osobito kad se radi na nacrtima odnosno prijedlozima ustavâ i zakona ili propisa vlade (ministarskih vijeća).

3. Struktura propisa u velikoj je mjeri ovisna o količini odredaba koje iziskuje predmet (objekt) regulacije.

Nepisano je opće pravilo da propis mora započeti uvodom u kojem se označuje izvor ovlaštenja za njegovo donošenje (propis s punim nazivom, naziv službenoga glasila u kojem je objavljen, te broj i godina objave). U istoj se rečenici nastavlja s nazivom donosioca propisa, a kad je taj dužan prethodno pribaviti mišljenje ili suglasnost nekog drugog organa, treba navesti i naziv tog organa.

Drugi nužni dio propisa čini završna odredba kojom se utvrđuje dan stupanja na snagu. Po domaćem pravu (ustavi federacije, republika i pokrajina) zakoni, podzakonski propisi i drugi opći akti stupaju na snagu osmog dana nakon objave u službenom glasilu. Nije protivno ustavu bude li dan stupanja na snagu pomaknut na neko kasnije vrijeme (petnaest dana, jedan ili više mjeseci, pa i određeni datum). U hitnim se slučajevima tolerira pri donošenju zakona da on stupi na snagu čak i danom objave, a povratno (retroaktivno) djelovanje pojedinih odredaba zakona dopustivo je samo iz posebno opravdanih razloga. Posve je izuzetan ustavima utvrđen slučaj obveznog povratnog djelovanja propisa kojima se utvrđuju kažnjiva djela i sankcije za njih ako je mlađi povoljniji za okrivljenog, a postupak pokrenut, ali ne i okončan, prije stupanja na snagu mlađeg propisa (krivična djela, prekršaji, privredni prijestupi, disciplinski kažnjiva ponašanja).

Posebnost je zakona što umjesto takvog uvoda nazivu i tekstu prethodi akt o proglašenju (promulgacija). To je obično rezervirano za inokosnog ili kolegijalnog poglavara države, eventualno uz premapotpis (tzv. kontrasignatura) nekog drugog visokog funkcionara (predsjednika parlamenta ili vlade, ministra pravosuđa kao »čuvara državnog pečata« i sl.). U domaćem pravu akt proglašenja (»ukaz«) sadržava oznaku odredbe ustava na temelju koje je predsjedništvo federacije, republike ili pokrajine nadležno proglasiti zakon, navodi se skupštinsko vijeće (ili više njih) koje je usvojilo zakon i dan sjednice na kojoj je to učinjeno. Među formalnosti ukaza spadaju datum potpisivanja ukaza i poseban broj pod kojim je evidentiran izvornik ukaza i teksta zakona, te potpis ovlaštene osobe s oznakom funkcije. Slična pravila vrijede i kad skupština općine donosi statut ili odluke, ali bez posebnog akta proglašenja.

4. Pri opsežnim zakonima, drugim propisima ili općim aktima treba paziti na posebnosti strukture teksta koji bi trebao obuhvatiti neku široku pravnu cjelinu (npr. porodični odnosi, izmjera zemljišta i katastar, nasljedno pravo, porezi građana, a napose i sudski krivični, parnični, izvanparnički i izvršni, te opći upravni postupak). Takvi se propisi, naročito zakoni, mogu dijeliti u tematske cjeline na »dijelove« s kratkim naslovom i tekućim rednim brojem (I, II,. . .X, ili »Prvi dio« »Drugi dio«. . .) s kratkim naslovom ispod teksta.

U takvim se zakonima dijelovi raščlanjuju po tzv. glavama. One su obilježene rimskim brojem I do X u neprekinutom nizu i s podnaslovom ispod brojke. I podnaslovi mogu biti podijeljeni na uže jedinice označene velikim slovom A (do X) i kratkim tekstom pokraj ili ispod slova (pri slovima se obično izbjegavaju ona s dijakritičkim znakom). Najužu grupaciju čine tzv. točke (brojke) s kratkim nazivom sadržaja. U nekim kodifikacijama ima osnovna jedinica, tj. »član«, također svoj naslov (tipično za posebni dio krivičnih zakona).

I »član« kao osnovna jedinica može biti sažet u jednoj jedinoj rečenici bez obzira na opseg cjelokupnog teksta. Važno je da misao bude određena (npr: »Nastava u osnovnim školama na području općine. . . počinje 5. rujna . . . godine«). Jedinstvo određene poruke ne smeta da član ima i više stavaka. U takvom je slučaju preporučljivo da svaki stavak bude obilježen rednim brojem u oblim zagradama (zaporkama) radi lakšeg pronalaženja i kasnijeg citiranja u nekom konkretnom pravnom aktu. U nekom stavku može doći i do nabrajanja: to su obično različite pretpostavke (hipoteze) za primjenu dispozicije koja je u početku rečenice takvog stavka, pa onda taj početak završava znakom dvotočke (:) a nabrajanje se tehnički može obaviti sistemom točaka s brojkama (1. do X), zarezom na kraju točke i znakom točke (.) na završetku posljednje. Stvar je jedinstva misli tog člana da li će nakon takvog stavka slijediti još koji. Alternativno je primjenljiv i sistema alineja. I tu završava početni dio rečenice dvotočkom nakon koje novi redak započinje crticom (-), pretposljednja alineja treba veznik (i, te, kao i) da bi završna bila zaključena znakom točke. Iznimno, radi li se o nabrajanju koje nije okončano jer se ono provodi primjera radi (lat: *exempli gratia*),/završna će točka odnosno alineja okončati riječima »i slično«. Pri korištenju bilo koje od tih dviju metoda važno je s gledišta razumijevanja da početni dio rečenice sadrži glagol (jer taj povezuje sve točke odnosno alineje u jedinstvu misli), te da svaka točka odnosno alineja započinju novim retkom (»uvlaka« kao grafičko-tiskarski termin). I time se postiže bolja preglednost teksta.

Pri izboru strukture propisa potrebno je računati i s tehničkim mogućnostima tiska. Sva službena glasila tiskana su u formatu stranice s dva stupca tako da u jedan redak stane razmjerno malo riječi. Time se doduše postizava veća preglednost, ali su ponekad nužne i iznimke kad redak teče širinom čitave stranice (brojčani dio budžeta i završnog računa, pone-

kad složene matematičke operacije ili formule, obrasci tiskanica u službenoj upotrebi i sl.). Dvostupačnost je posebno osjetljiva pri objavi ratificiranih međunarodnih ugovora jer u jednom stupcu treba biti tekst na domaćem jeziku, a u drugom na nekom stranom jeziku, i to tako da ne dođe do prenošenja na drugu stranicu člana, rečenice ili njezinog dijela samo s jednog dijela stupca s prethodne stranice.

5. Prijelazne odredbe zakona i drugih propisa često iziskuju posebno mjesto u tekstu (ponekad i pod naslovom »Prijelazne i završne odredbe«). Bude li novim propisom izmijenjena organizacija neke službe ili ona uopće prestaje postojati, potrebno je odgovoriti na raznovrsna pitanja: da li će i tko će preuzeti poslove i u kom roku; što će biti s radnicima u nekom organu ili organizaciji; tko će preuzeti pokretnu i nepokretnu imovinu. Među izuzetno važne spadaju i odredbe kojima treba utvrditi da li će nedovršen sudski ili upravni postupak okončati prema novom propisu ili prema propisu koji je bio na snazi u vrijeme kad je postupak započet, a odgovor često zavisi i od toga u kom se stadiju postupka nalazi konkretan pravni slučaj. Ponekad se u prijelaznim odredbama nalaze i takve koje jedanput priznaju određenim kategorijama građana prava koja su stečena po ranijem propisu, a drugi put im prestaju, eventualno istekom određenog roka do kojeg ih mogu ostvarivati.

Kad se mijenja propis višeg reda (ranga), a postoji i propis nižeg koji je sadržajno ovisan o višem, potrebno je predvidjeti obvezu da taj bude usklađen u postavljenom roku. Nema li potrebe za novim propisom nižeg reda ili je taj u izrazitoj suprotnosti s novim propisom višeg reda, unosi se među prijelazne odredbe tzv. derogativna klauzula (»prestaje važiti«), ponekad s rokom do kojeg će se primjenjivati stariji propis nižeg reda ili samo neke njegove odredbe. Već je u starom rimskom pravu bilo poznato načelo *lex posterior derogat priori* (propis donesen kasnije ukida prethodni), ali to opće

pravno načelo može biti oživotvoreno na tri načina: pojedinačnim nabrajanjem propisa koji prestaju važiti ili formulacijom da »prestaju važiti propisi koji su u suprotnosti s ovim. . .« ili prešutno – da se ne kaže ništa. No i šutnja ima u pravu svoje značenje. U posljednjem spomenutom slučaju vrijedi citirano opće pravilo: dosljedna provedba ideje o pravnoj → DRŽAVI ne može dopustiti primjenu propisa koji više nije u suglasnosti s novim propisom višeg reda ako ovaj ne bi izrijekom i za naročite situacije predvidio da smije biti primijenjen.

Na kraju se mogu spomenuti i slučajevi tako kratkih propisa (pa i zakona) koji osim završne odredbe o stupanju na snagu imaju samo jednu prethodnu – da određeni propis prestaje važiti. To se ponekad događa kad je taj propis ispunio svrhu zbog koje je bio donesen.

6. U suvremenim su prilikama razmjerno rijetki dugovječni propisi, u prvom redu zakoni, pa posredno i podzakonski propisi i drugi opći akti kad su sadržajem vezani odredbama zakona. Pojava učestalih izmjena i dopuna postojećih izvornih tekstova nije nikakva osobitost pravnog sustava u Jugoslaviji, pogotovo s obzirom na njezin oblik složene države i položaj lokalne samouprave. Izmjene i dopune izvornog teksta najčešće pogađaju materijalno pravo i djelatnosti koje nemaju nikakvih pravnih učinaka (tehničke operacije i sl.), rjeđe organizacijsko pravo, a najrjeđe procesno. Tehnika je dosta različita. Postane li neka odredba suvišnom, ona se »briše« (zapravo ukida). To može biti učinjeno i s dijelom rečenice, ako ona time ne gubi nužne riječi da uopće ostane rečenicom. Želi li se u nekoj rečenici zamijeniti neka riječ ili više njih drugima, tekst izmjene obično glasi: riječ ». . .« zamjenjuje se riječju ». . .«, brojka »300 dinara« zamjenjuje se brojkom »3 000 dinara«. Tome uvijek prethodi oznaka člana, stavka, točke, alineje i dr. u kojoj se nešto mijenja. Slično je i s dopunom: »u članu 13. nakon stava 3. dodaje se novi stav 4. koji glasi: (slijedi tekst)«. Tako se

nedirnutoj riječi ili riječima mogu dodavati nove kojima se rečenica proširuje. Ponekad se čitav član zamjenjuje novim, pa se tada broj člana ne mijenja. Dodaje li se nakon nedirnutog člana novi, dobiva isti broj s dodatkom slova: »nakon člana 40. dodaje se novi član 40-a koji glasi: ...«.

Poteškoće s izmjenama i dopunama izvornog teksta nastaju obično kod propisa koji se često mijenjaju. Što su češći takvi zahvati, to je većma otežano snalaženje jer treba imati pri ruci sva službena glasila u kojima su objavljene izmjene i dopune. Izlaz iz neprilike (i moguće pogrešne primjene propisa) leži u izradi službeno pročišćenog teksta, ali je i za to potrebno ovlaštenje. Najviša predstavnička tijela povjeravaju taj posao zakonodavnopravnim komisijama, a samo ovlaštenje je redovito jedna od završnih odredaba teksta koji mijenja ili dopunjuje prethodni. Pri mnogobrojnim izmjenama i dopunama koje se namjerava provesti u nekom većem (opsežnijem) zakonu ili drugom propisu korisno je naprosto donijeti integralno novi propis, a raniji staviti izvan snage.

7. U pravu postoji razvijena stručna terminologija: pravnik ju uči već u vrijeme studija baš onako kao što to rade liječnik, arhitekt ili matematičar. Postoje brojni zakoni koji već u početnim odredbama određuju pravno značenje određene riječi. To su tzv. zakonske definicije koje obvezuju. Propisi o proizvodnji, prodaji i upotrebi otrovnih tvari u poljoprivredi i šumarstvu moraju određeno opisati što valja razumjeti npr. pod riječima »herbicidi«, »pesticidi« i sl. Riječi »porodica« ili »porodično domaćinstvo« mogu biti višeznačne: u zakonima o stambenim odnosima zakonska je definicija različita od one u zakonima o porezima građana ili zakonima o mirovinskom i invalidskom osiguranju. I često upotrebljavana riječ »organ« može dobiti različita tumačenja.

Propisi se ne pišu jedino za one koji ih trebaju primijeniti u odnosima između vlasti i građana. Čim je u središtu pažnje čovjek, potrebno je da propis

bude sastavljen tako da ga i onaj tko je elementarno pismen može pročitati i razumjeti – a to je najvažnije. (Ponekad to vrijedi i za službene osobe!) Kratke i odrešite rečenice često kažu više nego rečenički sklopovi s brojnim interpunkcijama ili nerazumljivim izrazima. To zbunjuje i one koji primjenjuju propis: preostaje im da ga pokušaju tumačiti, ali tumačenja u pravu ima toliko raznovrsnih da mnogi pravni pisci nalaze korisnim predstaviti sistem i mehanizam tumačenja kao znanost. Ponekad su za javnost dovoljni i simboli (prometni znakovi na cestama vizualno upućuju na opisni sadržaj teksta zakona ili drugog propisa).

Narativni stil nekog pravnog akta može izazvati dvojbu da li se utvrđuje neka obveza ili ovlaštenje. U deklaracijama i rezolucijama ili preporukama nije lako odvojiti prikrivene pravne imperative od političkih, moralnih i sličnih poruka. Tuđice nisu poželjne ako za njih postoji domaća riječ. Dok – primjera radi u Francuskoj i Saveznoj Republici Njemačkoj – postoje posebne državne komisije stručnjaka koje odstranjuju tuđice ili arhaizme iz pravnog rječnika, domaće pravo obilato koristi strane riječi premda postoje narodne. Iznimku bi smjele činiti samo takve tuđice koje su udomaćene od pamtivijeka ili one koje moraju biti korištene u skladu s međunarodnim ugovorima. VI

KLJUČNI POJMOVI: ZAKON, DRŽAVA, VLAST, USTAV

LITERATURA: S. Blagojević, B. Ivanović, *Pravno normiranje*, Titograd 1984; I. Borković, *Postupak i tehnika izrade pravnih propisa*, Zagreb 1987; V. Ivančević, *Nomotehnika – ogledi*, Zagreb 1988; Š. Ivanjko, *Izdelova samoupravnih splošnih aktov (Osnove nomotehnike)*, Ljubljana 1982; N. Visković, *Jezik prava*, Zagreb 1989; M. Vuković, Đ. Vuković, *Izrada pravnih propisa, nomotehnika*, Zagreb 1981; M. Zečević, *Proces stvaranja opštih akata*, Beograd 1978.

CENZURA (lat. *censura*, engl. *censorship*, njem. *Zensur*, franc. *censure*) je institucija kontrole koja sprečava objavljivanje nepoželjnih sadržaja komuni-

kacije te tako predoblikuje suženu → JAVNOST. Pronalazak štamparije (Guttenberg, 1440. god.) koji se poklopio sa kontroverzama koje su izazvale renesansa i reformacija veoma je brzo natjerao vlasti da uspostave instituciju c. Sprega crkvene i svjetovne → VLASTI, naročito ojačana nakon pojave novih filozofskih, političkih i moralno-etičkih učenja koja su upravo zahvaljujući štampi prodrla u najudaljenije krajeve kulturne Evrope 15, 16. i 17. st., ima od sredine 16. st. za posljedicu velik broj ekstremno rigoroznih mjera c. Njihova je svrha zaustavljanje započetog i neminovnog procesa kritičkog sagledavanja dotada neprikosnovenih dogmi i istina svemoćnih → AUTORITETA: svjetovnih u liku okrunjenih glava i crkvenih u liku pape. U 16. st. c. se definira kao postupak kojim se rukopis prije objavljivanja podnosi na ocjenu vlasti, u pravilu organu → UPRAVE, koji može zabraniti njegovo objavljivanje. C. je, dakle, tada shvaćena kao prethodna dozvola i predstavlja najstariji način kontrole pisane riječi. Bula Leona X, rimskog pape, od 1515. god. utvrđuje odredbu po kojoj se u svim katoličkim zemljama – državama Evrope ne smije štampati ni jedna knjiga bez prethodnog odobrenja za tu svrhu imenovanih inkvizitora i cenzora. Prvi indeks knjiga, koje su cenzori zabranili, pojavljuje se u Francuskoj 1543. god. Sredinom 16. st. najvažnije odredbe o štamparstvu i o zabrani knjiga sakupljene su u glasovitim odlukama Tridentskog sabora (1564. god.). Tadašnji papa Pio VI tvorac je indeksa zabranjenih knjiga *(Index Tridentinus)* na kojemu su se našle mnoge slobodoumne knjige toga vremena. Situacija se nije umnogome promijenila ni kasnije. Dapače, sredinom 18. st. u Francuskoj su postojali cenzori čak i za pojedine grane nauke. Svaki štampani materijal morao je imati kraljevu dozvolu izraženu znamenitom formulom *Car tel est notre plaisir* (Jer je to naša volja). Pod utjecajem engleskih mislilaca (Blackstone, Bolingbrooke, Milton...) koji su iznosili sve prednosti → SLOBODE štampe djeluju i francuski

mislioci prve polovice 18. st. (d'Alambert, Montesquieu, Voltaire, Mirabeau...). Njihova se kritika društva, zavijena u ruho morala enciklopedijskih publikacija, postupno pretvara u manje ili više otvorenu političku kritiku. U tom je smislu Robespierre djelatnost francuskih enciklopedista označio kao »uvodno poglavlje revolucije«. Francuska revolucija iz 1789. god. u svome najznačajnijem dokumentu među ostalim pravima proklamira i slobodu štampe kao slobodu od prethodne kontrole. Od tog vremena započinje ustavno (→ USTAV) i zakonsko (→ ZAKON) reguliranje slobode štampe shvaćene kao odsustvo režima prethodne kontrole. Tamo gdje ona još postoji cilj joj je sprečavanje da se određena informacija saopći javnosti. Također joj je cilj sprečavanje posljedica koje bi takvo saopćenje moglo imati po vrijednosti koje određeni društveni poredak garantira i štiti. Vremenom c. prestaje biti središnji problem slobode javnog informiranja, na što je utjecalo širenje sloboda i → PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA. U Hrvatskoj i Jugoslaviji c. je dugo bila sastavni dio zakonodavstva koje je reguliralo štampu. Puna sloboda štampe u Hrvatskoj je prvi puta nakratko bila uvedena 22. ožujka 1848. god. Za monarhijske Jugoslavije (1918–1941) pravni propisi c. poznaju kao izuzetak. Tako je ustavotvorac iz 1931. god. predviđao uspostavljanje c. »samo za vrijeme rata ili mobilizacije i to za stvari zakonom unaprijed određene«. No, politički poredak apsolutizma i oktroirane ustavnosti u praksi je zauzimao najrestriktivnije mjere prema slobodi štampe. Ustavni i zakonski propisi nove Jugoslavije, koji su sukcesivno, u nekoliko navrata regulirali materiju slobode štampe, odnosno slobode informiranja, nisu sadržavali odredbe o c. Umjesto toga je i u Jugoslaviji, kao i u drugim zemljama → *REALNOG SOCIJALIZMA*, djelovao sistematiziran niz političkih i ideologijskih (→ IDEOLOGIJA) mjera koje su, doduše ne pravnim sredstvima, sprečavale slobodu javnog komuniciranja i stvaralaštva. Prihvaćanje takvih, izvanjski zadanih, mjera

kao vlastita stava dovodi do autocenzure. Sloboda iskazivanja mnijenja tako je zamijenjena za neke »važeće« ideologijske vrijednosti (→ TOTALITARIZAM) ili koristi. Na taj način sami stvaraoci, ili potencijalni sudionici procesa komuniciranja, odustaju od svojih (načelno normiranih) prava u ime »viših vrijednosti«. *AB*

KLJUČNI POJMOVI: SLOBODA, PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA, USTAV, KRITIČKA JAVNOST

LITERATURA: D. Barrelet, *La liberte de l'information*, Paris 1973; V. Bogdanov, *Povijest novinstva Hrvatske*, Zagreb 1962; V. Čok, *Javno informisanje – pravni vid stvaranja i kretanja informacija*, Beograd 1977.

IDEOLOGIJA (engl. *ideology*, njem. *Ideologie*, franc. *idéologie*) je riječ i pojam moderne povijesti relevantan prije svega u političkom životu, te u filozofiji i socijalnoj i političkoj teoriji. Odnosi se na karakter i način pojavljivanja i artikuliranja svijesti, teorije i ideja u širem smislu u → DRUŠTVU. Ovisno o autoru, taj pojam ima negativan, neutralan ali i pozitivan smisao. Neki taj pojam s pravom povezuju s Baconovim idolima. Taj neologizam prvi je upotrijebio Destutt de Tracy u djelu *Elementi ideologije* (5. sv. 1801–1815). Njemu i francuskim materijalističkim filozofima s kraja 18. st. (Condillac, Cabanis i dr.) i. je doslovno značila znanost o idejama, tj. predstavljala je pokušaj da se analizom duhovnih aktivnosti čovjeka, njihovih sadržaja i predodžbi *(idées)* utvrde praktična pravila, primjenjiva u odgoju, pravu i političkom životu. Pojmu je ironičan smisao pridao Napoleon omalovažavajućim stavom spram ideologa kao od života udaljenih metafizičara i teoretičara.

Kompleksan smisao i razradu dobiva pojam i. u djelima Marxa i Engelsa. Tu je moguće razlikovati njegova dva osnovna značenja. On se, kao prvo, odnosi na onaj dio ljudskog stvaralaštva u društvu koji ne reproducira materijalni život (»moral, religi-

ja, metafizika i ostala ideologija...«), dakle na duhovnu proizvodnju, a osnovu ima u podjeli rada na tjelesni i duhovni. U tom smislu govori Marx o pravnoj i političkoj nadgradnji za razliku od ekonomske baze ili osnove. Kao oblik svijest i. je za Marxa »izokrenuta svijest«. To značenje zadobila je i. u Marxovoj kritici mladohegelovske filozofije, čiji se spekulativni pristup zbilji razgolićuje kao izokretanje zbiljskih odnosa naglavce (»kao u *cammeri obscuri*«), tj. kao izvođenje realiteta iz pojmova i tretiranje tih pojmova kao pokretača povijesti.

Ideologijski karakter svijesti postaje transparentan kada se svijest o određenoj zbilji konfrontira s društvenim položajem onoga tko je njen nosilac i kada se tako uoči bitna neprilika spoznaje društva – zainteresiranost onoga tko spoznaje za sliku o sebi i o društvu u kojem živi. Kao od osnove povijesnoga života osamostaljena i otuđena svijest, i. parcijalni interes prikazuje kao opći, ono što je povijesno proizvedeno (za K. Marxa prije svega građanski svijet) proglašava prirodnim i otuda nepromjenjivim, a povijesni život sam ne vidi u nastajanju i promjeni nego fiksnim. I. je za K. Marxa u zadnjoj instanci točna ali ne i istinita svijest o postojećem. Istinsku svijest predstavlja za njega jedna kritička i filozofska znanost.

U marksizmu na kraju prošlog i početkom ovog stoljeća javlja se pojam proleterske i čak marksističke ideologije, koji se teško može povezati s pokazanom Marxovom intencijom. Naročito je V. I. Lenjin naglašavao da je moguće razlikovati samo građansku i socijalističku ideologiju. Time je i. dobila izrazito klasno i političko značenje. Kao teorijski i čak znanstveno razrađeno socijalno i političko stajalište ona fiksira političke ciljeve neke → KLASE ili partije (→ POLITIČKE STRANKE) i određuje putove i sredstva njihovog ozbiljenja.

U 20. st. pojam i. vrlo je različito tumačen, što svjedoči o njegovoj teorijskoj izazovnosti. U diskusijama se osobito razmatra odnos i. i znanosti (posebno

sociologije), te odnos i. spram utopijskih vrijednosti, i mišljenja i znanja uopće. Kod najvećeg broja marksističkih autora ona je shvaćena negativno, tako da pripadnici »frankfurtske škole« (M. Horkheimer, Th. W. Adorno, H. Marcuse i dr.) vlastitu orijentaciju razumiju upravo kao kritiku i. Tu pojam i. dobiva sve kompleksnije značenje: u socijalno-psihologijskom smislu proširio ga je E. Fromm, isprepletenost i. i društva istraživali su Adorno i Marcuse, a na čitavu znanstveno-tehničku zbilju proširio ga je J. Habermas.

K. Mannheim uveo je razlikovanje partikularne i totalne ideologije. U potonjem slučaju mislio je na univerzalnost ideološkog karaktera svijesti i teorije u modernim društvima. Upozorio je na stalešku vezanost i. i konfrontirao je s utopijom. Kao neobjektivnu spoznaju predmeta, koja ga zapravo prikriva, razumije i. H. Kelsen. I. se predstavlja kao predmetni izričaj, a ima neteorijske sastojke, misli Th. Geiger, a H. Albert vidi teškoće u odvajanju normatvnih i činjeničnih sudova u i.

Suvremena američka socijalna teorija razumije i. nadasve funkcionalistički: kao svaki javno izraženi sistem znanja; kao svaki sistematski skup vjerovanja, mnijenja ili stajališta i svako organizirano prezentiranje mišljenja, stajališta i vrijednosti spram političko-socijalnih fenomena. I. je u ovih autora (T. Parsons i dr.), nadalje, sistem ideja, mnijenja, stajališta i vrednovanja koji legitimira vlastito političko djelovanje i ujedno omogućuje da se tuđe djelovanje procijeni kao ispravno ili pogrešno. Takav sistem opravdava postojeće društveno stanje ili nudi ciljeve i sredstva za njegovu promjenu. Važna je funkcija i. u identifikaciji i stabiliziranju određene društvene grupe. Tako, razumljene, i. daju konzistenciju društvenom djelovanju i vode ga, a ujedno zadovoljavaju važnu potrebu čovjeka za kontinuitetom, orijentacijom i sigurnošću u svijetu. Osim toga, i. rasterećuje i stabilizira ljudsko ponašanje i daje mu fleksibilnost i mogućnost variranja.

Funkcionalističko tumačenje i. razvija dalje N. Luhmann. I. shvaća kao sistem vrijednosti koji omogućuje razlučivanje posljedica djelovanja i izbor prihvatljivih posljedica. Mogućnosti djelovanja tako su sužene ali pregledne i podložne odlučivanju.

Negativni smisao imala je i. i u diskusiji o kraju ideologije u SAD (D. Bell), koja je završila tako da je i kraj ideologije proglašen i.

Bez obzira na to smatramo li je pozitivnim, negativnim ili neutralnim fenomenom, i. je neizostavni moment suvremenih društava. Razumijevanje i. određeno je teorijskim ali i političkom stajalištem interpretatora. *HB*

KLJUČNI POJMOVI: IDEJA, EKONOMSKA OSNOVA, PARCIJALNO, OPĆE, TOČNA SVIJEST, UTOPIJA, ZNANOST, VRIJEDNOSTI

LITERATURA: K. Marx, F. Engels, *Njemačka ideologija,* Beograd 1974; K. Manhajm, *Ideologija i utopija,* Beograd 1968; J. Habermas, *Znanost i tehnika kao ideologija,* Zagreb 1986; D. Bell, *The End of Ideology,* New York 1963; I. Paić, *Proizvodnja ideologije,* Beograd 1984.

MANIPULACIJA (engl. *manipulation,* njem. *Manipulation,* franc. *manipulation*) u domeni političke komunikacije znači postupak ili niz postupaka potčinjavanja komunikacijske procedure (redoslijed govornika, iskaza, tema), komunikacijskih kanala i medija (javne komunikacije, javno mnijenje, sredstva javnog komuniciranja) i komunikacijskih subjekata (interesi, namjere, želje, potrebe, stavovi, svijest) određenoj vrsti interesa.

Politička komunikacija može se odvijati pomoću sljedećih mehanizama: → SILE, → MOĆI, → INTERESA i diskursa (→ POLITIČKI GOVOR). Ukoliko je kriterij ispravnosti ili neispravnosti neke govorne ili negovorne radnje sila, ona se u komunikacijskim odnosima manifestira kao tabu ili izostanak komunikacije. Ukoliko je kriterij ispravnosti ili neispravnosti takve političke radnje moć, ona se u komunikacijskim

odnosima manifestira kao ekskomunikacija i komunikacijska dominacija. Interes kao kriterij manifestira se kao komunikacijski konflikt, komunikacijski kompromis ili kao m. Ako je kriterij diskurs, manifestira se kao argumentacija.

Osnovu m. u političkoj komunikaciji predstavljaju različite vrste interesa: politički, socijalni ili ekonomski. Zbog toga u predinteresnim društvima odlika političke komunikacije nije m., nego su to u prvom redu tabu i ekskomunikacija. Zbog razmjerno nejasne granice između argumentacije i komunikacije, te elemenata argumentacijskog postupka, i argumentacija može biti pogodno područje m. ili bar pomoć u m.

M. u domenu procedure moguća je u određivanju tema za političku diskusiju (dnevnog reda) i njihova redoslijeda. Da li će neka tema biti uvrštena u dnevni red i koji će redoslijed unutar njega imati može biti presudno za pobjedu, dominaciju ili opstrukciju neke političke radnje, programa ili poteza. Poslovnik rada političkih skupova ili političkih tijela, također može biti pogodno područje m. Ista je stvar i s tumačenjem pojedinih odredbi poslovnika ili drugih normativnih akata. Primjer su tumačenja o vrsti glasanja (prosta većina ili vrste kvalificirane većine). I redoslijed govornika je pogodno područje m. jer iskazi izgovoreni određenim redoslijedom mogu dobiti ili izgubiti na važnosti. Osim toga, pojavljivanje određene osobe – govornika u nekoj fazi diskusije također može biti presudno za njen daljnji tok i eventualni završetak. Pogodna područja m. mogu biti glasanje i glasačke strategije. Naime, predviđanjem glasačkog stava ili birača ili njihovih predstavnika u → IZBORIMA ili u → PARLAMENTU mogu se stvarati glasačke koalicije, a nerijetko i grupacije za opstrukciju ishoda glasanja. Dakle, koliko god bila neophodna i nužno neutralna, procedura ili njeni elementi mogu biti pogodno sredstvo m. To zacijelo najbolje znaju oni koji su na neki način postavljeni u ulogu čuvara procedure.

Veoma raširena vrsta m. u političkoj komunikaciji je ona u domenu **javnosti.** Manipuliranje javnim mnijenjem, odnosno dominantnim stavovima političke → JAVNOSTI, karakterističan je slučaj takve m. Ona se provodi u prvom redu kontrolom dominantnih komunikacijskih medija, odnosno diktiranjem sadržaja u medijima kao što su novine i televizija. Javna komunikacija je za to veoma pogodna jer javnost ne može imati neposredne oblike kontrole medija; osim toga, čak i unutar relativno autonomnih javnosti, potrebno je određeno vrijeme da bi se m. otkrila. Osim toga, pozicija kontrole i pozicija moći pruža mogućnost manipulatorima i njihovim gospodarima da isključuju ne samo određene vrste sadržaja nego i određene javne djelatnike (novinare, političke grupe). Pogodan prostor ove vrste m. pružaju norme javne komunikacije kojima se reguliraju viši interesi društva ili pak nepovredivost privatnosti (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA).

Manipuliranje **subjetima** (→ SUBJEKT) političke komunikacije moguće je tek ukoliko se znaju njihovi interesi, namjere, želje, potrebe, stavovi ili dominantni tipovi svijesti grupa kojima pripadaju. Tako u danom političkom kontekstu, na primjer, radnički interesi mogu biti iskorišteni za etabliranje određene vrste politike ili učvršćivanje određenog tipa političke vlasti, a da sami ti interesi uopće nisu zadovoljeni. Potrebe građana, osobito u lokalnim zajednicama, također mogu biti sredstvo kojim se, a nerijetko i protiv njih, dospijeva do određenog političkog cilja. Stavovi i svijest socijalnih i političkih grupa veoma se često pretvaraju u objekt m., osobito ako je riječ o moralnim ili naizgled trajnim etičkim stavovima kolektiva, te elementima kolektivne, etničke, nacionalne svijesti (tradicionalizam, antisemitizam, kulturalizam, itd.). Personalizacija i kolektivizacija određenih političkih ideja i programa veoma su pogodni mehanizmi manipuliranja subjektima političke komunikacije. Oni dovode do uvjerenja da političke ideje ili politički programi nisu važni po sebi, već

zbog osobe ili kolektiva koji ih zastupa ili prihvaća.

Između strategije političke komunikacije i m. u političkoj komunikaciji postoji tanka i nerijetko neprimjetna linija, pa zbog toga strategija ponekad ima obilježja m., a m. strategije. Ipak, u strategiji namjera, koliko se god drugačije manifestirala, nije drugačija od one koju govornik ili djelatnik posjeduje.

Pokušaji da se onemogući ili ograniči m. tj. da se zaštite potencijalni manipulirani, prihvatljivi su ukoliko se provode u uvjetima zagarantirane javne i demokratske kontrole takvih pokušaja. Sve drugo može prerasti u m. u ime njenog onemogućavanja ili ograničavanja. *MP*

KLJUČNI POJMOVI: KOMUNIKACIJA, SILA, JAVNOST, INTERES

LITERATURA: M. Pupovac, *Politička komunikacija*, Zagreb 1990; W. L. Riker, *The Art of Political Manipulation*, New Haven & London 1986.

SILA/NASILJE (engl. *force/violence*, njem. *Kraft/Gewalt*, franc. *force/violence)* jest oznaka ispoljavanja političke moći, odnosno način komuniciranja koji počiva na tomu da korisnik sile može nasilnim djelovanjem izazvati bol, oštećenje ili strah kod onoga kojemu se silom/nasiljem prenosi poruka. Politička sila se najčešće smatra potencijom, mogućnošću da se zabranjuje ili naređuje, kojom u pravno uređenim prilikama legitimno raspolaže samo vlast. Ove primitivne poruke koje se prenose silom u osnovi su ne samo svakog političkog sistema, nego u mnogome i odgojnih odnosno socijalizacijskih procesa. Nasilje označuje povređivanje osobe ili osoba kako bi ju (ih) se natjeralo da djeluju na osnovi zahtjeva korisnika sile. Nasilje počiva na fizičkoj ranjivosti ljudske osobe, te na psihičkoj sposobnosti da se boji boli na osnovi spoznaje o nasilju nad drugima (→ TEROR).

Pored političkog nasilja često se koriste i sintagme seksualno nasilje (npr. silovanje), obiteljsko nasilje, nasilje na sportskim terenima i oko njih, itd. U

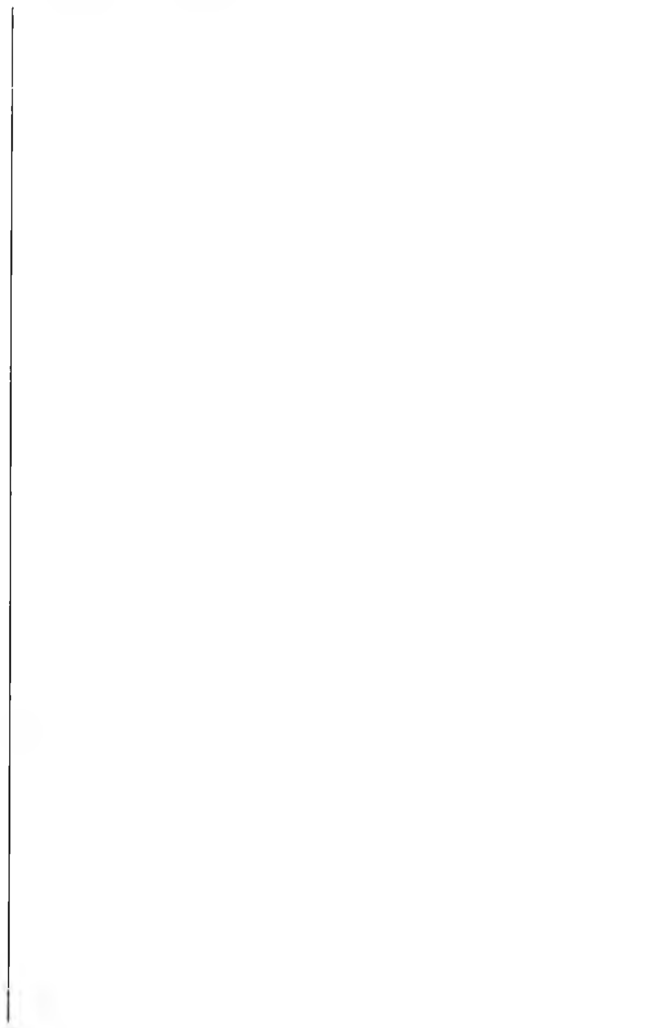
novije je vrijeme često korištenje odredbe strukturalno nasilje kao oznake za sistem u kojemu doduše nema direktnog oštećivanja konkretnih osoba, ali su zbog nejednakih životnih šansi brojni pojedinci unaprijed nasilno onemogućeni u razvijanju svojih potencijala.

Sila je vezana uz svaku → VLAST, no ona je najčešće nazočna u zajednici samo kao latentna. Njezino je aktualiziranje posebice karakteristično za rat, revoluciju, državni udar, socijalne i druge nemire i sl. U takvim slučajevima uporabljeno nasilje najčešće nije individualno usmjereno, nego je upereno protiv čitavih skupina (socijalnih, nacionalnih, generacijskih, kulturnih, religijskih), a pojedince zahvaća u pravilu slučajno. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: TEROR, DRŽAVA, VLAST, KOMUNIKACIJA

LITERATURA: G. Sorel, *Revolucija i nasilje*, Zagreb 1980; D. Simeunović, *Političko nasilje*, Beograd 1989.

INTERPRETACIJSKE KATEGORIJE POLITIKE

UVAŽAVANJE (lat. *consideratio*, engl. *consideration*, njem. *Achtung*, franc. *considération*) se može definirati kao uzimanje u obzir tuđeg postojanja i djelovanja kao istovrsnog i načelno jednako vrijednog ili barem procjenjivog unutar istog sustava vrijednosti. Prema sadržaju i smislu pojam u. veoma je blizak pojmovima priznavanje (lat. *recognitio*, engl. *recognition*, njem. *Anerkennen*, franc. *reconnaissance*), poštovanje (lat. *respectus*, engl. *respect*, njem. *Respekt*, franc. *respect*) i cijenjenje (lat. *aestimatio*, engl. *esteem*, njem. *Wertachtung*, franc. *estime*), s kojima se, unatoč mogućih razlika, u jeziku politike ponekad sinonimno upotrebljava. Također, sinonimno s pojmom uvažavanja sebe samoga (samouvažavanje, samopoštovanje) ponekad se upotrebljava i pojam dostojanstvo (lat. *dignitas*, engl. *dignity*, njem. *Würde*, franc. *dignité*). Premda je riječ o teorijski relativno slabo obrađivanom pojmu, to je kategorija koja predstavlja nužnu pretpostavku političkog i pravnog subjektiviteta (→ SUBJEKT) i uopće svakog svrhovitog djelovanja u društvu slobodnih i jednakih razumnih bića. U svojem latinskom izvorniku većina gore navedenih pojmova sadržava i spoznajno značenje, u smislu »promatranja«, »razgledanja«, »razmatranja« itd.

Povijesno, pojam u. postaje značajan u novom vijeku, naročito afirmacijom liberalnih pretpostavki (→ LIBERALIZAM). Oslobađanjem čovjeka od staleških, cehovskih, obiteljskih i drugih veza politička zajednica biva svedena na zbir pojedinaca kojima njihovi životni ciljevi, svrha postojanja i uloge u društvu više nisu unaprijed određeni i zadani odozgo, već ih oni samostalno određuju. Ponašanje individua i njegovi motivi više nisu podložni samorazumljivim i unaprijed postavljenim kriterijima (kasta, religija, tradicija), već potrebuju opravdanje i potvrdu, koju mogu dobiti jedino u. i priznanjem od strane svojih suvremenika. Pojedinac u takvim uvjetima postaje političkim subjektom upravo kroz priznanje svoga subjektiviteta od strane drugih političkih subjekata

(intersubjektivnost). Jednako tako i političke → ZAJEDNICE stječu politički subjektivitet tek ukoliko ih kao takve priznaju (uvažavaju) druge političke zajednice – npr. država koja nije međunarodno priznata nije država u punom smislu te riječi.

Značaj u. može se promatrati kako iz perspektive cjeline političke zajednice, tako i iz perspektive pojedinačnog političkog subjekta.

Iz prve perspektive može se konstatirati da tek postojanje više subjekata koji se međusobno uvažavaju omogućuje ravnopravno odnošenje, kao i dijalog i komuniciranje unutar političke zajednice. U. je zato uvjet postojanja komunikacijske zajednice, a nužno potrebno i da bi na apstraktnoj razini bila priznata → JEDNAKOST političkih djelatnika. U politici, u. na razini cjeline je uvjet za pluralizam (→ POLITIČKE STRANKE) i → TOLERANCIJU, a u pravu za stvaranje pojma pravnog subjekta i pojma ugovora.

Pojedinom političkom djelatniku tek u. od strane drugih omogućuje i u. sebe samoga (samopoštovanje). Posjedovanje samopoštovanja je pak uvjet racionalnog ponašanja uopće, jer tek djelatnik koji smatra da su njegovi životni ciljevi i planovi prihvaćeni od strane drugih i kao takvi vrijedni provođenja ima motiva da se za njih i založi. U. je toliko značajno za pojedinca da neki autori smatraju da upravo želja za u. čini čovjeka (tzv. antropogena želja za u.), te čak identificiraju čovjeka s u. (»Čovjek je Uvažavanje« – G. W. F. Hegel).

Želju za u. treba razlikovati od ambicije i samoljublja. Za razliku od sebične želje za potvrdom svoje vrijednosti nasuprot, pa i na račun drugih, želja za (samo)uvažavanjem sadrži tek prirodnu želju za održanjem i potvrdom, koja je moguća jedino uz priznavanje iste takve želje drugih (slično tome Rousseau razlikuje *amour-propre* i *amour de soi*). Nužnost uzajamnosti (reciprociteta) uvažavanja ističe naročito Hegel na primjeru hipotetičkog odnosa podložitelja i podložnoga, gospodara i sluge (*Herr*

und Knecht), gdje bi borba za priznanjem vodila do toga da gospodar bude priznat (uvažavan) od strane sluge, no ne i obratno. To međutim vodi u kontradikciju: priznavanje od strane nepriznatog je bezvrijedno, jer je ravno priznanju od strane nežive stvari. Tek priznanje, i to od druge osobe, omogućuje da se postane osobom. Neki autori stoga smatraju da je kako samouvažavanje, tako i međusobno u. moguće jedino na načelima kantovske moralnosti, koja nalaže da drugoga uvijek treba smatrati za svrhu po sebi, a nikada kao puko sredstvo (dužnost čovjeka prema samome sebi kao slobodnom i moralnom biću – *homo noumenon*).

Dio se autora zadovoljava osiguranjem tzv. formalnih pretpostavki za u. i samopoštovanje, koje se u modernim društvima sastoje u priznavanju svima jednakog skupa tzv. osnovnih prava (→ PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA), u jednakosti pred zakonom, te u instituciji političkog pluralizma i slobodnog tržišta. Neki autori, međutim, smatraju da je samopoštovanje po sebi jedno od najvažnijih, ako ne i najvažnije društveno dobro, iz čega proizlazi i obveza države da stvori uvjete u kojima će svatko uživati stvarno u. i priznanje svoje jednake vrijednosti od strane drugih (→ DRŽAVA). Uspostavljanje takvih uvjeta pritom se dosta različito interpretira, od zahtjeva za umjerenom ekonomskom redistribucijom i socijalnim reformama, do revolucionarnog imperativa – rušenja svih odnosa u kojima je čovjek »prezreno, poniženo i ugnjeteno biće« (K. Marx). U posljednjem slučaju međutim pokazalo se da globalna intervencija u ustrojstvo političke zajednice može, čak i u ime ljudskog dostojanstva i samopoštovanja, dovesti do potpuno suprotnih učinaka od željenih. *AU*

KLJUČNI POJMOVI: SUBJEKT, ZAJEDNICA, PLURALIZAM, DRŽAVA

LITERATURA: I. Kant, *Metafizika ćudoreda*, Sarajevo 1967; G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Zagreb 1955; A. Kožev, *Fenomenologija prava*, Beograd 1984; J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1971, dijelom prevedeno u: »Naše teme«, 5, 1990; E. Bloch, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd 19[illegible]

INTERES (lat. *inter-esse*, engl. *interest*, njem. *Interesse*, franc. *intérêt*); latinski pojam označava »biti između«, tj. posredovanje između potrebe i njenog zadovoljavanja; u današnjem značenju pojam se pojavljuje tek krajem 13. st. i označuje svijest individue ili skupine ljudi o nekoj potrebi. I. označuje usmjerenost djelovanja koja proizlazi iz osviještene potrebe i njezine mogućnosti realizacije u odnosu s drugima. I. je socijalno posredovana svijest o potrebi. Izvorno značenje i. dano je rimskom pravnom formulom *id quod inter est* koja je označavala ono što je između stanja prije i stanja poslije neke štete. Tako se kao pravni termin i. pojavljuje u nekim evropskim jezicima u kontekstu dužničko-vjerovničkih odnosa u značenju kamate. Kao gubitak i šteta na strani dužnika kamata se, međutim, za vjerovnika iskazuje kao korist, pa se u tom smislu značenje pojma postupno razvija, te danas općenito znači usmjerenost → SUBJEKTA da djelovanjem postigne neku korist.

U modernom smislu i. se pojavljuje kao oznaka utemeljnosti djelovanja subjekta. Od Hobbesa i Spinoze, preko Lockeovih početnih liberalnih konstrukcija, do kasnog → LIBERALIZMA, i. se općenito smatra legitimnim utemeljenjem (→ LEGITIMNOST) djelovanja subjekta, prije svega individualnog subjekta. U odnosu na tako postavljeno individualno djelovanje određuje se, ponajprije u liberalnome svjetonazoru, i područje državnog i javnog djelovanja. Privatnost (oslonjena na privatno → VLASNIŠTVO) smatra se u modernoj epohi isključivom sferom djelovanja individue.

Kasnija razmatranja uvode stoga, pod pretpostavkom već načelno izborene djelotvornosti **privatnog interesa**, vezu između privatnog i općeg, te zajedničkog interesa. Od Rousseaua nadalje, **opći interes** je onaj koji je sadržajno vezan za dobrobit → ZAJEDNICE, dok se **zajednički interes** formalno izjednačuje s interesom većine (→ DEMOKRACIJA). Ako su dva vida egzistencije pojedinca, privatna i javna, načelno

odvojena, i. je onaj koji između njih posreduje. Tako je za liberalnu doktrinu i. posredovanje između proizvodne i političke ili društvene i državne sfere. Nasuprot liberalnoj doktrini G. W. F. Hegel smatra da je opći interes nadređen pojedinačnim i posebnima, a ne izveden – kao zajednički interes kod liberala – kompromisom između načelno jednakovrijednih i. pojedinaca i skupina. Tržišno posredovanje proizvodnog djelovanja koje je u osnovi modernog poimanja i., dovest će kod Marxa i njegovih nasljednika do uvjerenja da upravo i. osigurava materijalističko razumijevanje društva. Nastojeći u interpretaciji svesti sve ključne socijalne pojave (uključujući i »nadgradnju«) na odgovarajuće ponajprije klasne interese (→ KLASA), ova teorija uspostavlja obrazac za razumijevanje socijalnih, političkih i kulturnih procesa koji nailazi na poteškoće u analizi niza realnih odnosa. Njihovo svođenje na postojeće ili čak pretpostavljene klasne interese gubi iz vida kako oni doista funkcioniraju u realnosti.

Neovisno o radikaliziranju ovih stajališta (poznato je Lenjinovo korištenje stare izreke »Ljudi bi opovrgavali i geometrijske aksiome kada bi oni zadirali u njihove interese«) suvremene analize političkih i socijalnih procesa ne mogu mimo pojma i. To se jasno iskazuje u analizi → INTERESNIH GRUPA koja ima velik utjecaj na suvremenu politologiju. Značenje i. za spoznaju društvene pozicije pojedinca i socijalnih skupina ali i za procjenu vlastitih i tuđih djelovanja, navodi moderne i suvremene teorije u političkom i etičkom području na analizu mogućeg bezinteresnog ponašanja → SUBJEKTA spram okoline kakvo je u estetičkom području već pretpostavljeno u poznatoj Kantovoj formulaciji o »bezinteresnom sviđanju«. Mogućnost uspostavljanja zajednice na bezinteresnom ponašanju pojedinaca navodi npr. J. J. Rousseaua, a zatim i druge teoretičare da politički subjekt definiraju kao → DRŽAVLJANINA (citoyen) koji je određen upravo svojom nevezanošću za realni, socijalni, nacionalni, obrazovni i drugi i. Na drugi

način to se kao problem pojavljuje u aktualnim političkim teorijama J. Rawlsa i R. Nozicka. U etici taj se problem iskazuje u pretpostavci o savjesti kao »nepristranom sucu« koja omogućuje da se sudi i o vlastitim činima. Kao utemeljenje tih čina ona vidi racionalno utemeljene i. ili strasti, koje se od i. razlikuju upravo time što nisu svodive na racionalnu osnovu.

I. se kao racionalno utemeljni mogu komunikacijom posredovati i drugima, te u suvremenoj diskusiji, kod Habermasa prije svega, važnu ulogu imaju »interesi podobni za poopćivanje« koji tek mogu utemeljiti norme što počivaju na »umskom konsenzusu«. Veza spoznaje i i. na taj se način dvostruko uzimlje u obzir, kao utjecaj, čak smetnja spoznaji zbog zainteresiranosti subjekta ali i kao spoznaja, koja dovodi do razumski utemeljene norme bez koje nema suvremene društvenosti, ako je utemeljena na i. koji se može poopćiti. I. se, ukratko, nadaje, pored strasti, prava i potreba kao jedan od atributa na osnovi kojih se uopće može pojmiti pozicija pojedinca (ili skupine) u društvenom kontekstu, uz uvjet da se pretpostavi specifična konstitucija individue kao djelatnika na realizaciji (po pretpostavci spoznatljivih) vlastitih interesa. *ŽP*

KLJUČNI POJMOVI: POTREBA, KLASA, INDIVIDUA, PRIVATNOST

LITERATURA: T. Hobz, *Levijatan*, Beograd 1961; J. Locke, *Dve rasprave o vladi*, Beograd 1978; J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb 1982; A. Bibič, *Interesi in politika*, Ljubljana 1981.

MOĆ (engl. *power*, njem. *Macht*, franc. *pouvoir*) je pojam koji se u društvenim znanostima često nekritički koristi u istom značenju kao i pojmovi vlast, autoritet i sila.

Kao što je životna snaga najiskonskiji dio svake egzistencije, tako je i društvena moć neizostavan dio i bitan uvjet opstanka svakog pojedinca, grupe i →

DRUŠTVA. Nitko ne može izbjeći borbu za postignuće dobara i poželjnih vrijednosti u društvu. To je osnovni razlog opstojanja m. u društvu. Borba je sudbina ljudskog roda jer se ljudi međusobno razlikuju u željama, interesima i strastima, posebno po duhovnoj i intelektualnoj snazi, karakteru, izdržljivosti i neumoljivosti. Zato jedni postižu više od drugih, pa nadmoći i utjecajem određuju ponašanje, čak i sudbine drugih ljudi.

Drugi ključni razlog nemogućnosti uklanjanja borbe iz društvenog života leži u činjenici da se ogromna razlika između ljudskih potreba i količine proizvedenih dobara i resursa ne može poništiti. Borba za nikad dostatna sredstva, poželjna mjesta i ugledne položaje, borba za ugodniji život sastavni je dio čovjekove naravi i njegova društvenog življenja. Sva društva, koja su dospjela do civilizacije, i to one najviše, uklanjaju nemilosrdnu borbu za opstanak i goli život. Međutim, ni jedno od njih nije moglo uništiti i spriječiti → SUKOBE i borbu za sve moguće postojeće i idealne društvene vrijednosti.

Upravo zbog opstojanja društva kojem je imanentna unutrašnja borba, pojedincu u životu nije dovoljno steći snagu i određen stupanj sposobnosti; potrebna mu je m. kao aktivna i djelujuća snaga kojom želi izboriti prednost i nadmoć u odnosu na svoje suparnike. Tako društveni sukobi prisiljavaju pojedince i grupe da stječu intelektualnu, gospodarsku i, nadasve, političku moć. Temeljan oslonac borbe u društvu leži u ljudskoj prirodi; ona instinktivno navodi pojedinca na osvajanje m., i gospodstvo nad slabijima. Bez obzira na to kako ćemo objasniti uzroke i povode ponašanja ljudi s pozicija m., treba reći da m. u sebi nosi tri karakteristike: m. teži za širenjem do granica druge m. M., nadalje, korumpira, a apsolutna m. apsolutno korumpira. Čovjek podređen m. ne vodi se svojom savješću niti svojim moralom, već voljom jačega. On gubi svoju samosvijest i dostojanstvo i ravna se prema volji jačega. Treća karakteristika m. je u da podređene

čini malodušnima, bezvoljnima i krajnje pasivnima onesposobljavajući ih za životnu borbu (Lord Acton).

M. je stvarni utjecaj, kojega posjeduju pojedinci i grupe, što pretpostavlja određeni stupanj vjerojatnosti da će u nekom društvenom odnosu oni i u slučaju otpora nametnuti drugima svoje ideje, interese ili volju (M. Weber). Različite su vrste otpora što ga slabiji pružaju jačima: od prihvaćanja ideja i → INTERESA samo na temelju uvjerljivih argumenata ili boljeg iskustva, do pokoravanja uz dobru novčanu nadoknadu.

→ SILA je najoštriji izraz m. kojim se ljudima oduzima sloboda odlučivanja i djelovanja; a oslanja se na fizičko nasilje kojim se ugrožava tjelesni integritet, pa i život. Silom se čovjeku nameće njemu izvanjska volja i zakon kojega ovaj mora izvršavati poput stroja ili robota. No, sila je ipak manje efikasna od m. novca i m. uvjeravanja. Čovjek joj je podložan dok je zbiljski djelatna kao fizičko nasilje, no kad ono popusti ili prestane, čovjek počinje djelovati shodno svom unutrašnjem i vlastitom izboru. Treba dodati da je sila i veoma skupo sredstvo m. i da je → VLAST mora izbjegavati ako ne želi doživjeti propast. Hod društava ka → JEDNAKOSTI i → SLOBODI, hod ka kompleksnijim civilizacijskim odnosima, pisao je F. Neumann, iziskuje uporabu efikasnijih i jeftinijih instrumenata m., a ta su novac i uvjeravanje.

Razvitak je društva uvjetovan podjelom rada i izdvajanjem funkcionalno nezavisnih podsustava m.: gospodarstvo, politika, socijalni i pravni poredak. Društvena je moć strogo podijeljena i funkcionalno raspodijeljena na gospodarsku moć (→ KLASE i slojevi), političku moć (→ POLITIČKE STRANKE i birokracija), i socijalnu i intelektualnu moć (socijalni i kulturni staleži u sferi potrošnje).

Gospodarska moć privrednih tvrtki i korporacija, kao i klasa, uvjetovana je elementarnom ekonomskom činjenicom da raspolaganje materijalnim dobri-

ma, posjedima, bogatstvom i vlasništvom, na tržištu gdje ljudi konkuriraju jedni drugima, stvara specifične životne pogodnosti za stjecanje ili gubitak, bogatstva, zaposlenja ili vlasništva (M. Weber). U gospodarstvu je rascjep i sukob poduzetničke i radničke klase bio u demokratskim zapadnim zemljama (→ DEMOKRACIJA), za razliku od nerazvijenih, od svoga početka veoma oštar, ali uvijek dinamičan i komplementaran. Taj sukob, međutim, nije u tim zemljama doveo do revolucionarnog nasilja ni do → *DIKTATURE* jedne skupine gospodarske moći nad drugom.

Razvitak modernog društva krenuo je u odvajanje rada od proizvodnje smjerom koji je uvjetovao da proizvodni odnos postane produžetkom znanošću stvorene tehnologije, a ta je automatizacijom i robotizacijom uvelike smanjila potrebu za fizičkom radnom snagom. Nestajanjem klase fizičkih radnika nastupa razdoblje stabilnog društva srednje klase i takve njezine gospodarske moći koja se pokazala najboljom podlogom za demokratsku politiku i dominaciju znanstvenotehnologijske moći u modernom društvu.

Političku moć dijele političke stranke i državna birokracija (→ UPRAVA). Političke su stranke moderni kolektivni vladari, grupe moći u čistom obliku, koje svoje postojanje duguju čvrstoj organizaciji vlasti za koju se bore danas većma demokratskim sredstvima pridobijanja članstva i glasača na izborima. Politička je moć, funkcionalno gledano, transformirana socijalna ili gospodarska moć koja se kroz političku utakmicu usmjerava na osvajanje vlasti. Bez samostalnosti političke moći i političke sfere došlo bi do stapanja društva i države i do nužne pojave diktature i totalitarizma, odnosno monopolskog odnosa u raspolaganju klasičnim sredstvima državne prinude.

Politička moć stranaka je uvijek djelomična i odgovara nekom posebnom interesu ili ideologiji, dok je vlast oblik cjelovite m. zajednice kao takve.

Politička vlast je stoga u svome legitimnom izdanju kolektivna moć koju priznaju i prihvaćaju podanici i koja jedina posjeduje pravo organiziranja i uporabe fizičke sile. Politička moć stranaka teži tome da u borbi zadobije pravo na posjed ukupne m. zajednice, jer time postiže punu legitimnost i legalnost. Tako dolazi do stapanja m. pobjedničke političke stranke i državne birokracije, odnosno do pretvaranja političke moći u pravni poredak.

Moderno društvo ide k tomu da dā sve veću važnost i sve kompleksnije zadatke skupinama koje se razlikuju prema obliku i stupnju potrošnje materijalnih i kulturnih dobara i koje posjeduju različitu m. ugleda i prestiža. Te grupe vladaju u obrazovnim, znanstvenim, kulturnim i zabavljačkim institucijama, a nadasve u javnim medijima. M. sile i novca moderno društvo zamjenjuje m. koju nosi znanost i tehnologijsko znanje, kao i m. uglednika koji vladaju javnim medijima i sredstvima manipuliranja i propagande. *ZL*

KLJUČNI POJMOVI: SILA, VLAST, NOVAC, POLITIČKE STRANKE

LITERATURA: M. Veber, *Privreda i društvo*, Beograd 1976; F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; T. Bottomore, *Politička sociologija*, Zagreb 1987; J. K. Galbraith, *Anatomija moći*, Zagreb 1987.

VLAST (lat. *potestas*, engl. *domination*, njem. *Herrschaft*, franc. *puissance*) je značajka hijerarhijski raščlanjenih društava u kojima je ustanovljena relativno trajna struktura odnosa nadređenosti i podređenosti. Pojam v. nije u društvenim znanostima dovoljno strogo određen. Najčešće se v. ne luči dovoljno strogo od → MOĆI. Razlikujući pojmovno moć i v. M. Weber određuje v. kao »vjerojatnost da odredivi broj osoba posluša zapovijed određenog sadržaja«. Dok moć označava vjerojatnost da se vlastita volja nametne drugim ljudima bez obzira na čemu ta vjerojatnost počiva, osobitost je v. da zahtijeva i postiže povinovanje određenoj **zapovije-**

sti. Povinovanje se postiže, ako je nužno, nasiljem ili bar prijetnjom nasiljem (→ SILA/NASILJE). Weberovo sociologijsko određenje pojma v. je dovoljno opsežno da sadržajno obuhvaća odnos nadređenost–podređenost u različitim sferama → DRUŠTVA. Weber, ali i brojni drugi znanstvenici rabe istovjetan izraz *(Herrschaft, domination)* opisujući odnos nadređenost–podređenost u vjerskim zajednicama (crkvene vlasti) ili u ekonomiji. Povijesno je porijeklo ovakve uporabe pojma v. vrijeme u kojemu su crkvene ili cehovske uprave svojim zapovijedima kod članstva priskrbljivale poslušnost legitimno primjenjujući prinudu. Stanoviti oblici prinude su, npr. u privatnoj ekonomiji, dozvoljeni i danas. Utoliko se ovakva uporaba pojmova može razumjeti. Ipak, strogo uzevši pojam v. se smisleno može rabiti jedino za državu kao instituciju koja u moderno vrijeme ima jedina monopol sredstava prinude (policija, sudstvo, vojska; → ORGANI REPRESIJE; → PRAVOSUĐE) primjenom kojih može iznuditi poslušnost na određenom teritoriju, prijeteći neposlušnima ne samo oduzimanjem → SLOBODE nego i fizičkim uništenjem. U drugim sferama društvenog života odnos nadređeni – podređeni primjerenije iskazuje pojam gospodstvo koji iskazuje potčinjavanje i upućuje na nepostojanje prava uporabe sile. Svojstva su v. teritorijalnost, monopol prinude i trajnost. U ustrojstvu v. valja razlikovati gospodare (vlastodršce) koji imaju moć da određuju ciljeve v. i izabiru sredstva njihove realizacije i upravni aparat (→ UPRAVA) koji izvršava odluke vlastodržaca. Postojanje izvršavajućih upravnih organizacija, napose policije i vojske, jedna je od osnovnih pretpostavki stabilnosti, trajnosti i efikasnosti svake v. Članovi upravnog aparata mogu na različite načine biti motivirani na lojalnost vlastodršcima: interesno, ideologijski ili emocionalno. Najčešći motiv lojalnosti su, čini se, → INTERESI.

Ni jedna v. koja želi trajno osigurati svoj kontinuitet to ne može postići isključivo primjenom nasilja. Ona mora osigurati podršku onih nad kojima vlada,

odnosno uvjeriti ih da je moralno opravdana (→ LEGITIMIRANJE PORETKA). V. koja ne osigura svoju legitimnost je nesigurna, te je suočena s nužnošću stalne primjene fizičkog nasilja nad podvlašćenima. Tijekom povijesti v. je različito ideologijski opravdavana – voljom božjom, narodnom voljom, transcendentalnim ciljevima što ih navodno ozbiljuje (»povijesna misija«).

Obzirom na legitimnost M. Weber razlikuje tri tipa v.: tradicionalnu, karizmatsku i legalnu. Tradicionalnoj vlasti svojstven je osobni → AUTORITET vlastodršca. Pokoravanje se duguje osobi koja vlada sukladno tradicionalnoj svijesti o granicama vlasti odnosno sukladno običajima. Mogući je otpor podanika opravdan samo protiv gospodara koji ne vlada sukladno tradiciji, ali ne i protiv vladavinskog poretka u cjelini. Karizmatska se vlast temelji na emocionalnoj predanosti vođi za kojega podanici vjeruju da je obdaren nadnaravnim osobinama, odnosno osobinama koje nisu svojstvene prosječnom čovjeku. Takvoj se osobi priznaje pravo da bude vođa zato što ju se smatra »bogomdanom« ili pak uzornom. Karizmatski vlastodržac, koji želi zadržati vlast, mora svakodnevno svojim sljedbenicima dokazivati da je vlastitim osobinama legitimiran da vlada. Karizmatska je vlast relativno kratkotrajna. Naime, pokret kojemu je na čelu karizmatski vođa se vremenom institucionalizira, a vjera u izuzetne sposobnosti vođe slabi. Tako dolazi do »obezličenja karizme« kojim se karizmatska vlast preobražava u tradicionalnu ili u legalnu. Legalna je vlast karakteristična za modernu ustavnu → DRŽAVU. Legitimnost državnog monopola nasilja u suvremenoj državi je utemeljena u vjeri građana u racionalnost objektivnih bezličnih pravnih pravila kojima su podređeni građani, članovi upravnog aparata i vlastodršci. Legalna je vlast rezultat dugotrajnog povijesnog razvoja. Ona je specifičan proizvod preobražaja zapadnoevropskog društva i zapadne kulture u kojoj je ustrojstvo zajednice raščlanjeno na pravno razlučenu »javnu« i

»privatnu« sferu, odnosno privatnu i javnu imovinu

Postojanje moćnog upravnog aparata omogućava vlastodršcima da razmjerno dugo vladaju i bez oslonca na politički relevantan sloj stanovništva (vladajuću klasu, birače). Degenerativne preinake u sistemu dovode do birokratizacije v. Posljedica je birokratizacije v. patologijsko povećanje upravnog aparata, njegovo jačanje i osamostaljenje od biračkog tijela. Birokratizacija se očituje i kao politička pasivizacija stanovništva, odnosno njegova apstinencija od sudjelovanja u političkom životu zajednice. Birokratizacija je osobito svojstvena političkim sistemima u kojima nisu institucionalizirani mehanizmi koji osiguravaju sudjelovanje javnosti u donošenju političkih odluka i kontroli rada uprave. *RB*

KLJUČNI POJMOVI: LEGITIMNOST, TRADICIONALNA VLAST, KARIZMATSKA VLAST, LEGALNA VLAST

LITERATURA: R. Blažević, *Politička vladavina*, Rijeka 1988; E. Pusić, *Nauka o upravi*, Zagreb 1986; Lj. Tadić, *Nauka o politici*, Beograd 1988; M. Veber, *Privreda i društvo*, Beograd 1976.

PRIJATELJ – NEPRIJATELJ (engl. *friend-foe*, njem. *Freund-Feind*, franc. *ami-ennemi*) je jedan od temeljnih kriterija političkog života. Sintagmu je uveo njemački politički teoretik C. Schmitt koji polazi od činjenice da u svim razdobljima ljudske povijesti, pa čak i u razdoblju najmodernije tehnologije, postoji grupiranje ljudi na prijatelje i neprijatelje. Cjelokupna je povijest obilježena »asimetričkim« političkim **jedinstvima djelovanja** koja sadrže snažne naboje suprotnosti. Ona obilježavaju grupe koje se međusobno oštro isključuju i koje, svaka za sebe, postavljaju zahtjev na istinu. Najpoznatiji pojmovni parovi u povijesnom svijetu su: Heleni–barbari, kršćani–pogani, te pojmovni parovi koji nastupaju u pojmovnom polju čovječanstva: čovjek–nečovjek, nadčovjek–podčovjek. Postoje međutim, i određena razdoblja svjetske povijesti koja su uspjela stvoriti

snažna **politička jedinstva.** U njima su oštre suprotnosti prijatelj–neprijatelj neutralizirane i relativizirane, a međusobni prijepori rješavaju se po unaprijed zadanim pravilima. Ta snažna politička jedinstva poznajemo kao polis, narod, partija, stalež, društvo, crkva, država i dr. Karakteristika tih jedinstava je da ona snažno vežu pojedinca i traže od njega ekstremne žrtve – sve do žrtve vlastitog života. Napuštanje tih jedinstava proglašava se izdajstvom i ne samo da se ono oštro kažnjava nego se i pojedinac sam nakon napuštanja osjeća potpuno izgubljenim.

Prema C. Schmittu, političko razlikovanje prijatelja od neprijatelja nema nikakvo vlastito područje nego označava samo stupanj intenziteta asocijacije ili disocijacije ljudi čiji motivi mogu biti religiozni, nacionalni, privredni ili neke druge vrste. Taj kriterij političkog – i to Schmitt odlučno naglašava – ne vrijedi kao određenje političkog uopće, nego važi samo za **politička jedinstva.** Među ljudskim savezima politički postaju samo oni koji u ekstremnim slučajevima mogu razlikovati u prostoru **političkog polja** prijatelja od neprijatelja. Da bi mogli razlikovati političko svrstavanje na prijatelje i neprijatelje, potreban je određeni kriterij. Schmitt određuje neprijatelja kao boreću cjelinu pojedinaca koji stoje nasuprot isto takvoj cjelini. U tom smislu neprijatelj je javni, a ne privatni protivnik. Stoga Schmitt pravi razliku između javnog (*hostis, polemíos*) i privatnog *(inimicus, ehtrós)* neprijatelja; **prvi** je neprijatelj u političkom smislu kao neprijatelj jedne grupacije, jednog naroda (→ NACIJA) ili → DRŽAVE; a **drugi** je protivnik ili suparnik kakvih imamo u svakom području djelovanja. Te međusobno boreće cjeline bile su u novom vijeku države i one su od 17. pa sve do 20. st. pokrile područje politike. Kao politička jedinstva važe, dakle, samo ona koja imaju najvišu legitimnu vlast, a ona se očituje u mogućnosti objave → RATA. – Nakon što je mjerodavno političko jedinstvo države koncem 19. st. dovedeno u pitanje, najčešće zbog jakih *potestas indirectae* društva, političko nema

više svoje jednoznačno vlastito područje. Sada područje političkog postaje otvoreno za različita područja i potencijalno može obuhvatiti sve. Procesi asocijacije i disocijacije mogu se u svim područjima razvijati do stupnja političkog intenziteta. Naravno, u različitim vremenima mogu se pojaviti različiti procesi kao politički. No političko, prema Schmittu, posjeduje uvjetnu **autonomiju** koja se pokazuje u stupnju intenziteta prijateljstva ili neprijateljstva. Iz tog kriterija političkog jedinstva izvodi zaključak da je konkretna suprotnost utoliko političnija ukoliko se ona približava krajnjoj točki grupiranja na prijatelja i neprijatelja. Tu je političko izjednačeno s **egzistencijalnim** i **intenzivnim.**

Tim određenjem kriterija političkog vanjski odnosi među političkim jedinstvima dobivaju određenu prednost, tako da odnose u okviru jednog političkog jedinstva možemo nazvati samo u sekundarnom smislu političkim. U njemačkoj političko-pravnoj terminologiji policijska znanost bavila se državnim uređenjem, održavanjem poretka i njegovim usmjerenjem na dobrobit građana. Riječ **politika** odnosila se više na kabinetsku politiku, na »visoku politiku«, tj. na vanjsku politiku. Obje riječi *Polizei* i *Politik* potječu od grčke riječi *polis*, te ukazuju na bliskost veza vanjske i unutrašnje politike. To razlikovanje bilo je normalno u 17. i 18. st. Tek s 19. st. i to posebno s → LIBERALIZMOM, dolazi do izbijanja unutrašnje politike u prvi plan, a pitanja unutrašnjeg ustavnog uređenja dobivaju posebnu težinu. O tome svjedoče mnoga djela u drugoj polovici 19. st.

Koncepcija prijatelj–neprijatelj kao kriterij političkog naročito je plodna u razdoblju bitnih promjena političkih asocijacija i disocijacija. Npr. dugotrajnom procesu formiranja polisa kao političkog jedinstva prethodilo je razdoblje burnih političkih procesa koji se mogu promatrati ovom formulom. Isto vrijedi ne samo za razdoblje konfesionalnih ratova koji su iznijeli potrebu za apsolutnom monarhijom, nego i za razdoblje razrješenja države koje se

zbiva pod snažnim pritiskom moćnih snaga društva. Sve lijeve i desne političke koncepcije odlučno participiraju na shvaćanju političkog kao beskompromisne borbe između prijatelja i neprijatelja. Formalizirani par prijatelj–neprijatelj dopušta nam da uokvirimo polje političkog djelovanja, a da pri tome ne moramo odmah imenovati supstancionalne nosioce ove borbe. Ipak redukcijom političkog na »prijeporno« Schmitt je svojom teorijom prijatelja–neprijatelja u osnovi izgubio cjelinu političkog polja. *ZP*

KLJUČNI POJMOVI: RAT, MIR, JEDINSTVO, POLITIKA

LITERATURA: Politička teorija Carla Schmitta, »Politička misao«, 1. 1989; C. Schmitt, *Pojam politike*, Zagreb 1943.

ZAJEDNICA (grč. *koinonia*, lat. *communitas*, engl. *community*, njem. *Gemeinschaft*, franc. *communauté*) je temeljni okvir života ljudi, poprište svih političkih procesa. Z. je »umjetna« okolina ljudi, ona koju su sami stvorili. Ona označuje činjenicu da veći broj ljudi svjesno djeluje na istome prostoru, u isto vrijeme, s istim ciljevima ili → INTERESIMA, nasuprot istim opasnostima i protivnicima. Ovo djelovanje može biti aktualno, ali i latentno – kao pripravnost na djelovanje u slučaju potrebe, na osnovi prihvaćanja istih vrijednosti. Utoliko je z., kako to termin u našem jeziku iskazuje, osnovana na tomu da su ljudi zajedno, tj. za-**jedno**, da dakle dijele neku vrijednost, interes, osjećaj, potrebu ili prihvaćeni sistem pravila.

Z. je termin koji se veoma široko koristi u politici i teoriji politike, ali mu je značenje upravo stoga razmjerno teško odrediti. S druge strane, to je pojam koji – za razliku od većine što ih koristi suvremena politika – u osnovi zadržava određenja koja su mu pridavana još u antici. Već Aristotel ustvrđuje da svaka z. postoji za neko dobro, te upravo odredba tog dobra određuje i samu z. Uz to Aristotel već – mjerodavno i za gotovo sve kasnije teorije – ukazuje na to da je z. uvjet ljudske

egzistencije, jer ljudima nije dano da preživljuju sami. Biće zajednice – kao oznaka čovjeka u odnosu s drugim ljudima – postaje stoga pretpostavkom svake politike, kao što, na ovaj način, politika tj. nastojanje oko z. postaje okvirom svake ljudske egzistencije.

U novome vijeku – posebice od Hobbesa – z. se poima u paru s pojmom → DRUŠTVA, s time da z. označuje političku, a društvo prije svega proizvodnu sferu. S druge strane, z. se razgraničuje – posebice od Machiavellija – od → DRŽAVE kao instrumenta održavanja zadanih odnosa i u z. i u društvu. Subjektom z. smatra se, od Rousseaua, → DRŽAVLJANIN (citoyen) kao apstraktna, po definiciji moralna osoba. Ta je apstraktnost odredbe subjekta z. nužna zato što je to uvjet jednakosti u pravima, bez čega nema moderne z., koja je moguća samo ako se apstrahira od različitosti emprijski danih ljudskih osoba.

Z. se zasniva upravo na zajedničkom dobru *(bonum commune)* kao nosivoj pretpostavci. Bitno političko pitanje svake z. je pitanje o formuliranju i prihvaćanju zajedničkoga dobra. Već Platonov lik Trasimah ustvrđuje u *Politei (Državi)* da je zajedničko dobro naprosto interes jačih. Čak i ako se takvo stajalište negira, problemom ostaje odgovor na pitanje tko određuje zajedničko dobro. Jer, i kada se – u stilu novovjekog racionalizma – tvrdi kako ono slijedi iz umskih postulata, u realnosti je pitanje čiji um, odista, određuje zajedničko dobro dane z. Ako se pak pretpostavi z. s bogom, koja je ujedno i z. vjernika, kako to čini kršćanstvo, onda se pitanje o zajedničkom dobru svodi na interpretaciju Božje volje.

Zbog ovih razloga moderno poimanje zajedničkog dobra i z. polazi najčešće od proceduralnih odredbi načina na koji se zajedničko dobro uspostavlja, a ne od preliminarnog postavljanja sadržaja tog dobra. U tom kontekstu se formulira liberalni svjetonazor koji polazi do primata pojedinca i njegova dobra, a z.

shvaća kao okvir koji mora omogućiti pojedinčevo slobodno traganje za vlastitim dobrom i načinima njegova uživanja. Jedino je ograničenje pritom pravo i drugih pojedinaca da traže svoje dobro, što tako pretpostavljenoj z. daje znatno veću ulogu no što ju priznaju liberali (→ LIBERALIZAM). S druge strane, demokratske teorije (→ DEMOKRACIJA), prije svega J. J. Rousseau, zajedničko dobro poimaju kao opću volju koja je usmjerena upravo na dobro z. kao cjeline. Pojedinci se pritom pojavljuju tek unutar z. kao subjekti.

Z. se također često pojavljuje kao ideal kojemu politički pokreti teže. Problem – koji omogućuje manipuliranje ovim pojmom – jest u tom što ovi pokreti z. tumače neovisno o unutrašnjem ustrojstvu. Oni se stoga češće razlikuju po svojim shvaćanjima lika idealne z. no po svojim izvedbenim svojstvima. To važi kako za različite utopijske teorije, tako i za politička nastojanja da se utopijska slika budućnosti realizira djelovanjem u sadašnjosti (→ SOCIJALIZAM; → *KOMUNIZAM*).

Z. se uspostavlja na različitim razinama (od obiteljske do svjetske), no najčešće se govori o državnim, nacionalnim, kulturnim, ekonomskim zajednicama. Sve one pretpostavljaju prihvaćenu odredbu zajedničkog dobra (izvedenu na odgovarajućoj razini). Tako se prelimirano prihvaćena koncepcija zajedničkoga dobra nadaje kao metodička pretpostavka na kojoj z. počiva (→ PRIRODNO PRAVO). Ona poprima funkciju primarnog konsenzusa, tj. suglasnosti o osnovnim vrijednostima za koje ima smisla biti zajedno. Konsenzus istovremeno znači da se neka pitanja zajedničkoga života (upravo ona koja su i sadržaj konsenzusa) povlače iz javne rasprave i zadržavaju u indiskutabilnim pretpostavkama javnosti, pa i same z. Stoga se nestabilnost z. uvijek iskazuje upitnošću onoga što bi imalo biti konsenzusom, tj. neupitnom pretpostavkom njezina postojanja.

Suvremeni koncepti z. polaze od dobrobiti kao njezina osnovnog čimbenika, s time da se dobrobit

shvaća i kao materijalno blagostanje i kao nazočnost bitnih → PRAVA ČOVJEKA I DRŽAVLJANINA. Time se klasično odjeljivanje društva i z. djelomice gubi, a slično – s posve drugim konzekvencijama – čine i suvremeni totalitarni poreci (→ TOTALITARIZAM). Konfliktne teorije (od klasne teorije do stratifikacijskih) zastupaju stajalište po kojemu se ideja z. pojavljuje kao ideologija koja zakriva faktičku podijeljenost u svakidašnjem životu njezinih članova. Z. u načelu počiva na → SOLIDARNOSTI kao uzajamnosti prava i skrbi, tj. na voljnome pristanku da se živi s drugima na identičnim načelima koja odgovaraju svima. U svakome drugom slučaju taj se pojam zlorabi (što je u svakidašnjem govoru često), a s njime i odgovarajući načini političkoga djelovanja.

/P

KLJUČNI POJMOVI: DRUŠTVO, DRŽAVA, SOLIDARNOST, KONSENZUS, ZAJEDNIČKO DOBRO

LITERATURA: J. J. Rousseau, *Društveni ugovor*, Zagreb 1978; Ž. Puhovski, *Interes i zajednica*, Zagreb 1975.

AUTORITET (engl. *authority*, njem. *Autorität*, franc. *autorité*) je sposobnost obvezivanja drugih bez neposrednog korištenja sile, argumentacije, ili procedure. A. označuje osobinu čovjeka (ili institucije) na osnovi njegova ranijeg djelovanja koja mu – u očima okoline – daje mogućnost da lakše bude u pravu na osnovi toga što je često već bio u pravu (ili je imao sposobnosti da se nametne). A. označuje (već u izvornome obliku, lat. *auctoritas*) nagovor, preporuku, privolu, jamstvo, ugled, i sl. U tom smislu a. označuje vezu među pojedincima, odnosno između institucije i pojedinaca koja samo jednu stranu subjektivira (→ SUBJEKT), dok je druga u poziciji objekta. Recipijent a. jest onaj tko ne samo da čini ono što a. od njega zahtijeva, nego to **rado** čini. Jer, u odnosu spram a. (autoritarnom odnosu) pojedinci zapravo delegiraju svoju razumnost osobi kojoj je a. priznat.

A. djeluje na svoje objekte utjecajem (→ MOĆ), tj. tako da mijenja preferencije onoga na koga utječe, ali ne i njegovu autonomiju. Važno je ovaj odnos razlikovati spram → MANIPULACIJE koja znači takav odnos u kojemu se ne mijenjaju preferencije objekta, ali se mijenja njegova autonomija (tako što se smanjuje, reducira). Utjecaj, dakle, funkcionira argumentima ili preuzimanjem nositelja a. kao subjekta koji svojim iskazom nadomješta argumente. On nastoji kod objekta (uvjeravanja ili a.) promijeniti red preferencija, dok manipulacija nastoji izbjeći sučeljavanje s preferencijama adresata, tj. ostaviti ga u uvjerenju da poruka kojom se manipulira upravo odgovara preferencijama objekta, a da se te preferencije u osnovi izigraju.

U historiji političke teorije a. je bio često osporavan pojam; ponajprije stoga što je teško odrediv, ali i zato što je odnos spram samog pojma bio u pravilu i neposredno politički profiliran. Najradikalniju političku kritiku a. formuliraju anarhisti (→ *ANARHIZAM*) koji, smatrajući državu institucijom a., upravo stoga i odbijaju svaku mogućnost postojanja države u utopijskoj zajednici. Međutim, država koja uživa a. može biti samo ona država koja je u visokome stupnju legitimna (→ LEGITIMIRANJE PORETKA), tj. takva država koja je prihvaćena kako po proceduri funkcioniranja, tako i po utemeljenju. Nastavljajući ovu tradiciju »nova ljevica«, u šezdesetim godinama ovog stoljeća postulira »antiautoritarnost« kao politički ideal.

Anarhisti zapravo nastavljaju raniju prosvjetiteljsku i liberalnu kritiku a. crkve kao institucije i odatle izvedeni zahtjev za uspostavljanje laičke države. U oba slučaja, međutim, razvija se koncept kritičkog autoriteta koji i sam nailazi na ozbiljne poteškoće (u prosvjetiteljskom pojmu razuma, odnosno u liberalnom poimanju vlasništva kao osnovama kritike crkvenog autoriteta). Marx i posebice Engels pronalaze uzrok političkog autoriteta u društvenome, točnije u autoritarnosti proizvodnih odnosa. Kasnije (lenjini-

stičke) interpretacije ovih analiza omogućuju konstitutivnu autoritarnost → *REALNOG SOCIJALIZMA*.

U suvremenome političkom životu česte su tendencije autoritarne države, naime takve države u kojoj se tradicionalni izvori prava nadomještaju autoritetom vođe. Riječ i a. vođe djeluju unaprijed kao iskaz volje puka koji regularno nije ni imao mogućnost izjašnjavanja, ili je do nje došlo u posve neprimjerenim uvjetima (u odsutnosti smirene i argumentirane rasprave, bez mogućnosti javne protimbe, pod visokim emocionalnim pritiskom na stanovnike, itd.). U takvim se uvjetima i može poseći za plebiscitom koji bi pokazao da puk odista slijedi a. vođe (→ IZBORI), no riječ je zapravo o plebiscitarnome ponavljanju već predodređenih stavova. Oni su nametnuti propagandom proširenom karizmom vođe ili njegovim a.

A. u politici u načelu djeluje isključujuće. On navodi na političko djelovanje koje unaprijed isključuje svako drugo moguće djelovanje kao opravdano, pa čak i opravdivo. A. djeluje i u brojnim drugim područjima ljudskog iskustva, no u drukčijim formama – u suvremenim uvjetima svi su prinuđeni prepustiti odlučivanje i o veoma važnim aspektima vlastita života, ako je riječ o područjima kojima se ne bave, a. stručnjaka. Nasuprot tomu demokratska konstitucija zajednice polazi od pretpostavke da je nastojanje oko zajednice briga sviju koju ne treba prepustiti nikakvu a. koji proizlazi iz minulih zasluga, ili iz pretpostavljene (npr. etničke, klasne, religijske, kulturne) pripadnosti kolektivu u čije ime govori ovlašteni a. ***ŽP***

KLJUČNI POJMOVI: UTJECAJ, MANIPULACIJA, AUTONOMIJA, LEGITIMNOST

LITERATURA: Lj. Tadić, *Autoritet i osporavanje*, Beograd 1987; F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974.

KAZALO POJMOVA

R

S

Š

T

U

V

Z

IZDAVAČKO PODUZEĆE
»ŠKOLSKA KNJIGA«

ZA IZDAVAČA
ANTUN ZIBAR

UREDNICA
MAJA UZELAC

GRAFIČKI UREDNIK
TOMISLAV JUKIĆ

LEKTORICA
VESNA BRABEC

KOREKTORICA
BRANKA MESING-NAKARADA

KAZALO POJMOVA I STRUČNA PRIPREMA TEKSTA
SLAVEN RAVLIĆ

VANJSKA OPREMA
MIHAJLO ARSOVSKI

TISAK
GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE

TISKANJE ZAVRŠENO U PROSINCU 1990.
NAKLADA 5000 PRIMJERAKA

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 32(031)

LEKSIKON temeljnih pojmova politike : abeceda demokracije / [autori Arsen Bačić... [et al.] ; kazalo pojmova Slaven Ravlić] ; uredili Ivan Prpić ... [et al.]. – Zagreb : Školska knjiga, 1990. – XVI, 292 str. ; 20 cm

Bibliografske bilješke uz tekst. – Kazalo.

ISBN 86-03-00133-2

1. Prpić, Ivan

20205/1
ISBN 86-03-00133-2